

SVEN FRITZ

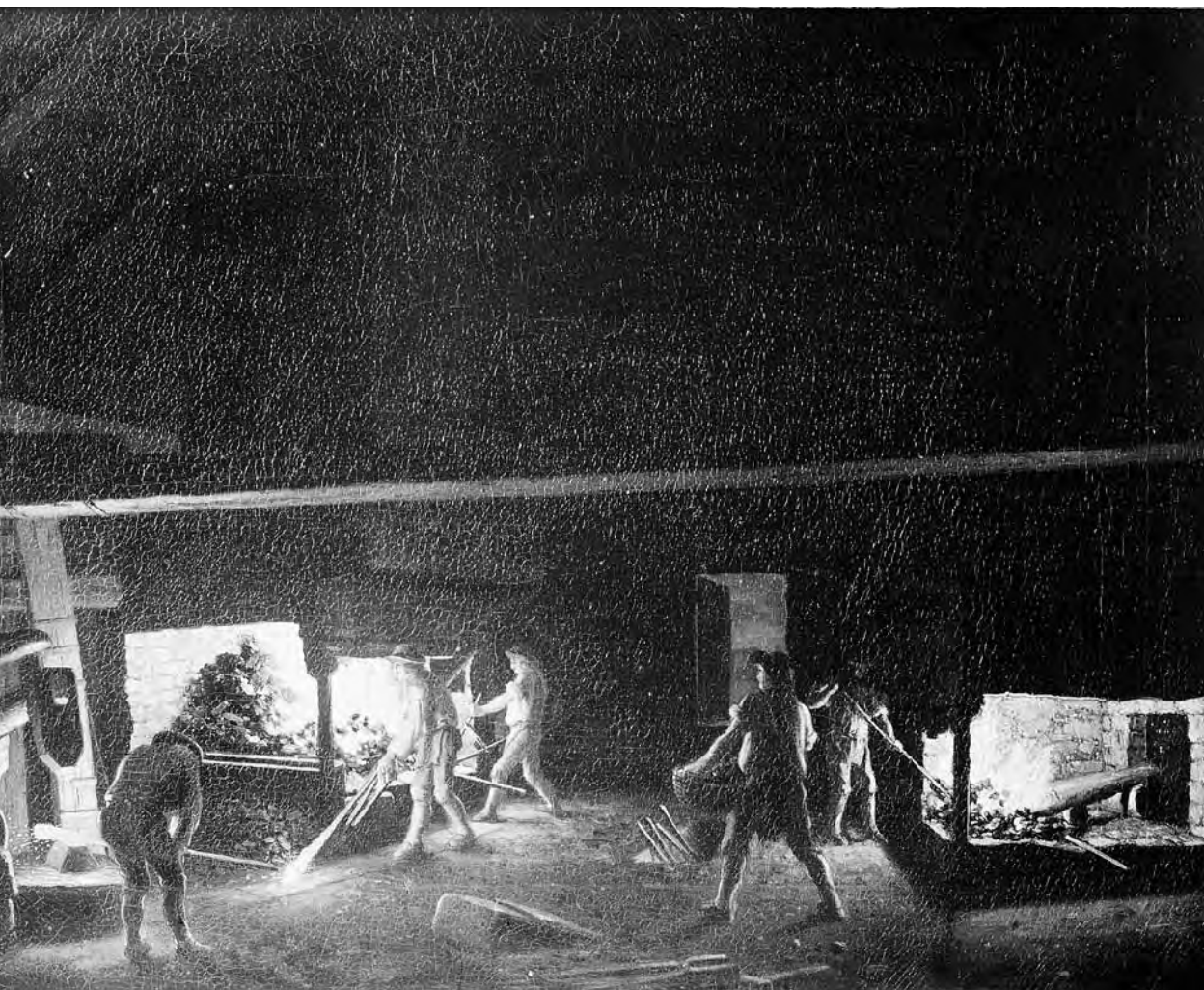
*Jennings & Finlay
på marknaden för
öregrundsjärn*

*och besläktade studier i frihetstida
storföretagande och storfinans*

KUNGL. VITTERHETS HISTORIE
OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

HANDLINGAR
HISTORISKA SERIEN 25

*Interiör av hammarsmedja i Forsmark – med vallonsmedjans två härdar.
Oljemålning av Pehr Hilleström, 1793. Jernkontorets bildarkiv.*

Jennings & Finlay

på marknaden för öregrundsjärn

och besläktade studier
i frihetstida storföretagande och storfinans

Sven Fritz

KUNGL. VITTERHETS
HISTORIE OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN
HANDLINGAR

Historiska serien 25

Utgiven med publiceringsbidrag från Kungl. Patriotiska Sällskapet, Stiftelsen Längmanska Kulturfonden och Vetenskapsrådet.

Fritz, Sven. 2010. *Jennings & Finlay på marknaden för öregrundsjärn och besläktade studier i frihetstida storföretagande och storfinans*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (KVHAA), *Handlingar, Historiska serien* 25.

Stockholm 2010. 256 sidor.

Abstract

(Jennings & Finlay in the market for Oreground iron exports and related studies in large scale entrepreneurship and banking in the Age of Freedom.)

The overall theme of this study is the attempt by the largest export company in Sweden in the 1750s to more or less monopolise exports from Sweden of the high quality Oreground iron which was in great demand. Three related studies in central and frequently debated problem areas in economic history are linked to this theme:

1) The relationship between iron works and their factors, in this case the commercial links between the large export company and one of Sweden's largest producers of iron, Antoine De Geer (ADG), who ran two large Walloon works at Österby and Forsmark and about whom little has been written.

2) The development of J&F's very large iron works conglomerate and the related long-term iron contracts with ADG and his brothers Louis and Charles, who was the largest manufacturer in the iron industry, as well as the dissolution of the conglomerate.

3) The loans from the Bank of Sweden taken by J&F with their iron works as security, which made the company the bank's largest private borrower and the development of the credit burden amassed by J&F and other major borrowers in the Bank of Sweden.

Key words

Mid-18th century Oreground iron exports, industrial finance, asset price inflation, bank crises.

© 2010 Sven Fritz och KVHAA, Stockholm

ISBN 978-91-7402-396-1/pdf

ISSN 0083-6788

Utgivare: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien,
(KVHAA, The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities),
Box 5622, SE-114 86 Stockholm, www.vitterhetsakad.se

Distributör: eddy.se ab, Box 1310, SE-621 24 Visby, <http://vitterhetsakad.bokorder.se>

Kartor och diagram: Anders Wepsäläinen, Animagica

Engelsk översättning: David Jones (s. 213)

Omslag samt foto: Lars Paulsrud

Grafisk form: Bitte Granlund, Happy Book

Tryck: Motala Grafiska AB, Motala, Sweden 2010

Innehåll

Förord	7
KAPITEL I. Inledning	9
Studiernas uppläggning och viktigare materialgrupper	9
Smidesreglering och prisutveckling	11
Det Jennings-Finlayska brukskomplexet i litteraturen	18
KAPITEL II. Frans Jennings, hans familj och firma	27
KAPITEL III. Förläggare åt Antoine De Geer	39
Källmaterial	39
Antoine De Geers bruksinnehav	40
Den nye djupt skuldsatte patronen på Österby	44
Den Jenningska firmans förlagskontrakt med Antoine De Geer	54
Den Jenningska firmans varuleveranser till Antoine De Geer	62
Produktion och leveranser av stångjärn och stål.	
Ordinationer och klagomål	68
Valutaförsäljning	80
Antoine De Geers hälsoproblem	82
Köpet av Forsmark	87
Saneringen av Antoine De Geers finanser	96
Tvistigheter men fortsatt förlagsrelation	99
KAPITEL IV. Bruksförvärv och järnkontrakt 1753–1758.	
Bruksgrundningar	104
Bakgrund och underlag	104
Hälsingebruken och bruken i sydvästra Finland	106
Järnkontrakten med Charles och Antoine De Geer	110
Den stora uppländska bruksaffären	118
Bruken i Österbotten och Västerbotten	124

KAPITEL V. Upplåningen i Riksbanken	129
Fastighetslånens handläggning	129
Lånen på Forsmark och Strömsverken	130
Den frihetstida Riksbankens största fastighetslån	132
Jennings & Finlays tre sista fastighetslån i Banken	137
Jennings & Finlay bland andra Riksbankens stora låntagare mot pant av fastighet	139
En icke utforskad bankkrishantering	143
 KAPITEL VI. Upplösningen av John Jennings brukspossession	 147
 KAPITEL VII. Summeringar	 155
Frans Jennings, hans familj och firma	155
Förläggare åt Antoine De Geer	159
Bruksförvärv och järnkontrakt 1753–1758. Bruksgrundningar	167
Upplåningen i Riksbanken. Upplösningen av John Jennings brukspossession	172
Epilog	177
 Noter	 181
Summary	213
Om författaren	218
Bilagor	219
<i>Bilaga 1.</i> Släkttabla över i texten omnämnda medlemmar av ätten De Geer	219
<i>Bilaga 2.</i> Antoine De Geers privata kreditorer	220
<i>Bilaga 3.</i> Sockentillhörighet för gods och gårdar ägda av eller tillskrivna Antoine De Geers kreditorer	225
<i>Bilaga 4.</i> Sätt at bruka Madame Stephens Medicamenter	226
<i>Bilaga 5.</i> John Jennings bouppteckning 1774	230
<i>Bilaga 6.</i> Sammanställning av uppgifter rörande köp av brukspossessioner 1729–1808	232
Förkortningar	237
Källor och litteratur	238
Person- och firmaregister	246
Ortsregister	252

Förord

Ett stort tack till alla som på olika sätt bistått mig vid bokens tillkomst. Rolf Adamson har läst manuskriptet i flera omgångar och kommit med goda uppslag. Lars-Olof Skoglund har underlättat och deltagit i genomgången av lagfartsmaterial och granskat biografiska data. Ulf Olsson har i ett utlåtande över manuskriptet framfört synpunkter som jag därefter försökt ta hänsyn till. Göran Rydén har läst och kommenterat de avsnitt som handlar om Jennings & Finlays monopolsträvanden. Klas Nybergs väldokumenterade expertis på 1700-talets stockholmsgrosshandlare har jag i hög grad lutat mig mot, och han har också gett mig kopior av arkivmaterial från Finland. Farmacihistorikerna Björn Lindeke och Bo Ohlson har gett mig begrepp om de medikamenter som en av bokens huvudpersoner utsattes för, och Bo Ohlson har även gjort den utskrift av en medicinsk handskrift som utgör en bilaga i boken. Rolf Sundblad har som expert på mag- och tarmkirurgi tagit del av och kommenterat materialets notiser om denna huvudpersons ”stenpassion”. Marita Kornwinder har översatt viktiga brev från holländska, och Anders Wepsäläinen har ritat ren kartor, diagram och en av bilagorna.

Jag tackar även Kungl. Vitterhetsakademien som beslutat utge boken i sin historiska skriftserie och akademiens publikationsansvariga, Anna Forsling, som är redaktör för den nu pågående utgivningen, ävensom David Jones som översatt bokens ”summary”. Medel för formgivning och tryckning har beviljats av Stiftelsen Längmanska Kulturfonden, Kungl. Patriotiska Sällskapet och Vetenskapsrådet.

Jag är slutligen också mycket tacksam mot min gamla institution för den trevliga arbetsmiljö som jag fått ha i Röda Villan bland yngre kolleger i ekonomisk historia. Bland vännerna där tackar jag särskilt min rumskompis Soheyla Yasdanpanah och Per Simonsson vilka i rikligt mått fått erfara att även på datoranvändandets område är det svårt att lära gamla hundar att sitta.

Röda villan vid Stockholms universitet i mars 2010

Sven Fritz

KAPITEL I

Inledning

Studiernas uppläggning och viktigare materialgrupper

De studier i frihetstida storföretagande och storfinans som här framläggs utgör underlaget för min uppsats ”Det Jennings-Finlayska monopolspelet på öregrunds-järnsmarknaden” som ingår i den av Vitterhetsakademien utgivna boken om dess slott *Skånelaholm. Ett gods i Uppland*. Det övergripande temat är handelshuset Jennings & Finlays kortlivade försök att nära nog monopolisera exporten av det högkvalitativa så kallade öregrunds- eller dannemorajärnet, framställt av vallonbruk i Uppland och huvudsakligen baserat på malm från Dannemora gruvor. Men inom den ramen finns undersökningar som till synes spretar åt olika håll men är nära besläktade.

I denna inledning redovisas studiernas uppläggning och viktigaste underlag. Vidare tecknas den institutionella ram som smidesregleringen och det instabila penningväsendet utgjorde. Forskningsläget behandlas därefter i avsnittet om det Jennings-Finlayska brukskomplexet i den historiska litteraturen.

Kapitel 2, ”Frans Jennings, hans familj och firma”, är en bakgrundsöversikt till de följande kapitlens specialundersökningar. Rubriken är emellertid lite oegentlig, ty framställningen följer även sonen John Jennings och bolagsmannen Robert Finlays bruksaffärer över brukskomplexets uppdelning 1762 till dess att Finlays del av det skingrades vid hans konkurs, då den firma Frans Jennings grundat upphörde.

De huvudsakligen på egna källstudier baserade specialundersökningarna är tre. I kapitel 3 behandlas handelshusets roll såsom förläggare åt Antoine De Geer (ADG) som drev vallonbruken Österby och Forsmark. Efter fyra år som förläggare åt ADG förvärvade Frans Jennings och Robert Finlay Forsmark, medan deras firma fortsatte som förläggare åt Österby bruk. Köpet av Forsmark blev inledningen till en rad bruksförvärv kombinerade med långsiktiga järnkontrakt med de två största tillverkarna av öregrundsjärn: Charles De Geer på Lövestabruk och dennes bror Antoine på Österby, och det förloppet skildras i kapitel 4. I kapitel 5 undersöks Jennings & Finlays mycket omskrivna stora upplåning i Riksbanken mot de brukspossessioner som förvärvades under 1750-talet. Deras upplåning ställs också i relation till andra stora låntagares, och kapitlet avslutas med att uppmärksamheten fästs vid att Riksbanken redan före den vid riksdagen 1765–66 beslutade deflationspolitiken hamnat i en kreditkris, som givetvis försvårades av den häftiga deflationen men vars hantering aldrig närmare undersökts.

Kapitel 6 skildrar kortfattat hur den en gång väldiga brukskoncernen, som började byggas upp under åren före Frans Jennings död, slutgiltigt slogs sönder under sonsonens tid genom de exekutiva försäljningarna av den del av den som tillfallit John Jennings 1762.

Kapitel 7, slutligen, är inte en sammanfattning i traditionell mening, utan i dessa summeringar tar jag huvudsakligen endast upp vad jag betraktar som nya rön och tolkningar och försöker sätta in dem i större sammanhang. Kapitlet är disponerat i underavdelningar, vilka motsvarar kapitelindelningen frånsett att kapitel V och VI är sammanslagna i en underavdelning. För att ge relief åt de summerade resultaten inleds varje underavdelning med ett försök att mycket kort teckna det rådande kunskapsläget.

Det andra kapitlet är en sammanställning av uppgifter ur litteraturen om Frans Jennings, hans familj och firma med egna källstudier som kompletterar litteraturuppgifterna och klarlägger vissa finansiella frågor.

Det tredje kapitlet är det mest omfattande. Det behandlar ingående affärsrelationerna mellan landets största exportföretag och en av de största tillverkarna inom dess alldeles dominerande exportindustri. Syftet är att ge konkreta bilder av tidens storföretagande och dettas praktiska förutsättningar i det förindustriella Sveriges regleringsekonomi. Detaljrikedomen här och i andra delar tjänar också till att underbygga skildringar av komplexa förhållanden som otillräckligt utretts eller missförstått i tidigare litteratur.

Inledningsvis berättas i kapitel 3 hur den föga omskrivne Antoine De Geer etablerade sig som patron på Österby och klarläggs hur det förhöll sig med ägandet av de två bruk han drev och med vissa av hans fars bruks- och godsförvärv. Här visas också hur och av vilka de två bruken finansierades under tioårsperioden innan Frans Jennings 1747 inträdde som förläggare åt ADG och köpare av hans järn. Efter en jämförande analys av Jennings förlagskontrakt med ADG skildras de i praktiken synnerligen mångfacetterade relationer som rådde mellan förlägarfirman och förlagstagaren. Kapitlet avslutas med en redogörelse för och omtolkning av den dramatiska finansiella utveckling som ledde fram till det brådskande köpet av Forsmark 1751 och den därav möjliggjorda saneringen av ADGs finanser.

För kapitel 3 är det i särklass viktigaste underlaget ADGs i Riksarkivet bevarade samling. Breven i denna bidrar till verklighetsnära bilder av hur man gick till väga och resonerade. Men även handlingar i Österby bruks och Forsmarks bruks arkiv, båda i Landsarkivet i Uppsala (ULA), spelar på vissa punkter en viktig roll. Ett par av handlingarna har tidigare feltolkats, men de flesta har tidigare inte åberopats i litteraturen.

Kapitel 4 handlar om herrarna Jennings och Robert Finlays fortsatta förvärv av bruk, egna anläggningar av bruk och de med bröderna De Geer ingångna långfristiga järnkontrakten. Egendomsköpen behandlas tämligen ingående, där-

för att ganska lite finns skrivet härom och resultaten kan jämföras med vad jag tidigare funnit om den bruks- och godspossession som Olof Burenstam byggde upp i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Framställningen om bruksförvärven i Sverige grundas främst på lagfartsmaterial, men det finns också vissa uppgifter om bruksförvärven i det riksbanksmaterial som tar upp belåningen av dem. I avsnittet om den sammanhängande stora bruksaffären i Uppland 1756, frihetstidens största företagsköp, spelar brev i ADGs samling en klagörande roll. För avsnittet om Lövsta- och Strömsbergsverkens och Österbys järnkontrakt med Jennings & Finlay 1755 är huvudkällan brev från Charles De Geer, som skötte förhandlingarna, till ADG som var i Holland, men även brev från brodern Louis ger viss sidobelysning av intresse. Jennings och Finlays egna bruksgrundningar behandlas kortfattat. De var små och det blev inte mycket av dem före firmans upplösning, och de hann aldrig belånas i Riksbanken.

Kapitel 5 som behandlar Jennings & Finlays riksbanksupplåning grundar sig naturligtvis främst på bankens arkiv i RA, i första hand de välbevarade sviterna med bankofullmäktiges och bankokommissariernas, den så kallade understyrelsens, protokoll. En del uppgifter har också hämtats från bankens ofullständigt bevarade räkenskapsmaterial. Luckorna i detta material är särskilt besvärande när det gäller att jämföra Jennings & Finlays upplåning med andra stora låntagares och att få ett säkert grepp om den kreditkris som Riksbanken hamnat i redan innan deflationspolitiken inleddes. En förteckning i bankodeputationens arkiv ger dock hållpunkter för jämförelsen och för omfattningen av Riksbankens dåliga fastighetslån vid 1764 års slut.

Kapitel 6 om brukskomplexets slutgiltiga upplösning bygger främst på Norrby 1991 och Nyberg 2006. Norrbys framställning har dock kompletterats med uppgifter ur lagfartsmaterial som ger klarare besked om försäljningen av de svenska delarna av brukskomplexet. Hypotetiskt skisseras avvecklingen av Riksbankens nödlidande fastighetslån.

Smidesreglering och prisutveckling

Smidesregleringens framväxt

Rätten att tillverka stångjärn och manufakturjärn grundades på privilegier som tilldelades varje bruk av Bergskollegiet, bergshanteringens centrala ämbetsverk. För varje bruk var en genomsnittlig årlig produktion fastställd, det privilegierade smidet. Tillverkningens storlek kontrollerades vid upp- och stapelstädernas vågar. Det Jennings-Finlayska brukskomplexet byggdes upp under den för järnhanteringen omvälvande smidesregleringens fullbordande och de inte mindre omvälvande förändringarna inom penningväsendet. De senare kom kronologiskt efter smidesregleringens framväxt, och denna tas därför upp först. Efter ett århundrade

av mycket snabbt ökande produktion kom tillverkningen i princip att låsas vid den nivå den uppnått. Vägen hade dock inte gått spikrakt mot det målet.¹

Efter en trevande start under 1730-talet skärptes begränsningspolitiken under det följande årtiondets andra hälft. Den 9/12 1746 utfärdades ett provisoriskt förbud mot ökning av stångjärnssmidet. Det privilegierade smidet hade då ökat med mer än 25 % sedan det stora nordiska krigets slut, och den 10/9 1747 skärptes tillämpningen av smidesregleringen genom en förordning om översmidets hämmande. Invägdes under ett år mer järn från ett bruk än dess privilegier medgav skulle översmidet genast beläggas med kvarstad. Fem procents överdrag medgavs, men det skulle dras av på nästa års smide. Större översmide skulle genast åtalas. Undersmide fick återtas under kommande år.

Genom en kunglig förordning av 12/4 1748 förlängdes det provisoriska förbudet mot ökning av stångjärnssmidet. Trots det förlängda förbudet privilegierades till 1751 12 270 skeppund nytt smide, till stor del därför att ständerna givit åtskilliga förord för enskilda intressen. Därjämte utfärdades privilegier för inemot 40 nya manufakturverk. Vid 1751–52 års riksdag beslöts att ständerna inte skulle ta emot några ansökningar om anläggning av nya stångjärns- eller ämnesshamrar eller om ökat smide vid de befintliga, ett beslut som tycks ha iakttagits trots de frihetstida ständernas i övrigt tilltagande tendens att ingripa i förvaltningen. På grundval av en av samma riksdag begärd utredning och ytterligare förarbeten i bergsdeputationen fullföljdes regleringslagstiftningen med den kungliga förordningen av 3/7 1753 angående stångjärnssmidet och järn- och stålmanufakturerna i riket.

Enligt denna förordning fick inte bruk förläggas nära ”maste- och furuskogarna”, vilket var en eftergift för trävaruexportintressena i norrländska och finska städer. Vidare stadgades ransonering av malm och tackjärn. Malmfångsten för bruk utom bergslag skulle inskränkas till visst kvantum från bestämd ort. Bergskollegiet skulle också föreskriva hur mycket tackjärn varje stångjärnshammare, ämnesshammare och garvstålverk fick köpa i varje bergslag. Smidesregleringen skulle slutföras. Förbudet mot att anlägga nya stångjärnshammare och att öka stångjärnssmidet skulle bestå tills vidare, nya ämnesshammare och ökning av ämnessmide förbjöds definitivt. Med vissa restriktioner hölls möjligheten öppen att öka manufaktursmidet och att anlägga nya manufakturverk. Sådana fick inte anläggas av bruk inom bergslag eller nära ”ädlare verk” eller i anslutning till äldre bruk utan motsvarande minskning av dessas stångjärnssmide. Bruk som nedlades tilläts sälja hela sin smidesrätt och andra bruk delar av sin. Försäljningen kunde också innefatta rätten att köpa tackjärn och undersmide, dvs. icke utnyttjad smidesrätt.

År 1756 beslöt riksdagen att förbudet mot ökat stångjärnssmide skulle förlängas än en gång. Skog, arbete och kapital borde inte bindas i ett ökat stångjärnssmide utan hellre användas till andra nyttiga näringar, främst järn- och stålmanufakturerna. (Kungliga brevet av 6/7 1756 angående den svenska järnhandelns

upprätthållande och befrämjande.) Trots de hänsyn som togs till äldre tillstånd till ökningarna blev produktionsbegränsningen i det stora hela effektiv. År 1763 då regleringen kan betraktas som slutförd utgjorde det tillåtna stångjärnssmidet 321 794 skeppund bergsvikt, en ökning med 30 000 skeppund sedan 1747. Med nutida mått utgjorde rikets tillåtna stångjärnssmide lite knappt 48 250 ton.

Beskattningen av stångjärnssmidet, hammarskatten, utgick efter 1695, lika för frälse och ofrälse hammare, med ett skeppund per 100 skeppund privilegierat smide och fick smidas utöver detta. De taxerade bruken och deras privilegierade smide upptas i så kallade hammarskattelängder av 1695, 1748 och 1803. Hammarskattelängdernas uppgifter om brukens privilegierade smide inkluderar vissa bruks så kallade frälsesmide. Bruk som låg på frälsegrund och till någon del var försedda med träkol från egna frälseskogar ägde rätt till ett årligt frälsesmide som med 15 % översteg den kvantitet på vilken hammarskatt utgick. Frälsesmidet framträder i längderna i de fall då siffran för det privilegierade smidet är mer än 100 gånger hammarskatten. Det betydde emellertid inte så mycket för Jennings och Finlays brukspossession som för det brukskomplex som Olof Burenstam byggde upp från 1775. Här utgjorde frälsesmidet nästan 10 % av det tillåtna stångjärnssmidet.²

Undantagna från smidesbegränsningen var de De Geerska bruken Lövsta, Österby och Gimo som 1683 hade lyckats friköpa sig från reduktionen mot en sammanlagd årlig rekognitionsavgift på 4 000 daler silvermynt utöver den vanliga beskattningen, hammarskatten och tiondetackjärnet. I gengäld hade de bl.a. fått evärdlig oinskränkt smidesrätt. Enligt 1695 års hammarskattelängd skulle de betala hammarskatt för respektive 6 500, 4 000 och 2 200 skeppunds smide,³ men i 1748 års längd står endast för dem: ”smider fritt”, och i varje fall Österby betalade 1750 mycket lägre hammarskatt än 40 skeppund. (N s 72)

Prisutvecklingen

1700-talets Sverige karakteriserades av i stort sett kontinuerligt stigande priser.⁴ Trenden avbröts ett par gånger av kortvariga prisfall. Prisstegringarna accelererade under krigsperioderna i början av 1740-talet, runt 1760 och i slutet av 1780-talet. Kriget finansierades i huvudsak genom sedelpressarna, vilket bidrog till markerad inflation under dessa korta perioder.

Under perioden 1732–75 steg priserna med mer än 130 % eller något mer än två procent per år. Stora delar av prisökningen skedde emellertid under den tioårsperiod som började efter 1750-talets mitt. Det skedde knappast någon prisökning alls före 1740, och till och med 1755 var den årliga prisstegringen mindre än två procent per år, dvs. den höll sig inom dagens svenska norm för stabilt penningvärde. Under den akuta inflationen åren 1759–64 var däremot prisökningarna inflatoriska i modern mening, eller omkring 10 % per år.

Pristrenden var mycket enhetlig för alla typer av varor. Den karakteriserades av en liten stegring till mitten av 1740-talet, därefter följde i allmänhet ett prisfall som dock inte sänkte priserna till det sena 1730-talets nivå. Efter mitten av 1750-talet steg priserna allt snabbare och var vid mitten av 1760-talet mer än dubbelt så höga som omkring 1750. Den därefter följande, av penningpolitiken framkallade deflationen varade till slutet av 1760-talet. I många fall föll priserna med 50 % eller mer. I början av 1770-talet vände pristrenden åter uppåt, vilket varade till 1776.

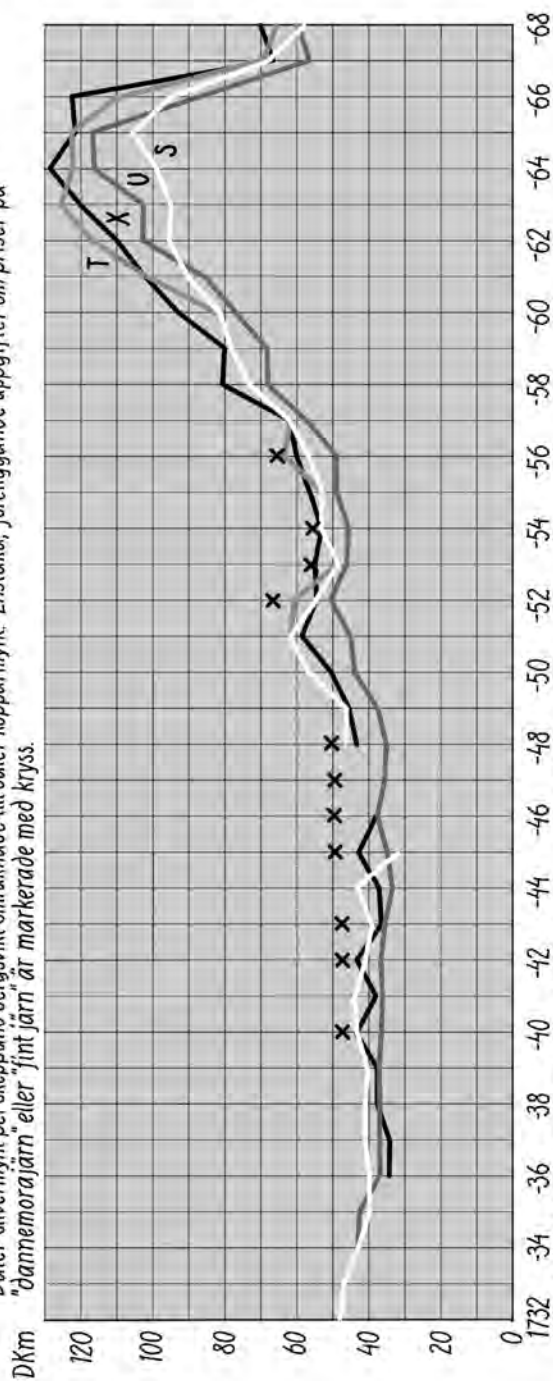
Detta är den allmänna bild som de genomsnittliga markegångsnoteringarna för hela Sverige ger, men regionalt var bilden mycket mindre enhetlig, och det fanns oregelbundenheter i trenden mellan olika varugrupper.⁵ De regionala skillnaderna i prisutvecklingen medför för denna studie ett besvärande problem, därför att i det av Jörberg presenterade materialet saknas markegångsnoteringar för stångjärn och insatsvarorna malm, träkol och tackjärn i Stockholms och Uppsala län, Hälsingland och de finska län, där de Jennings-Finlayska bruken låg.

Diagram 1 och 2 är avsedda att ge en översiktlig bild av stångjärnsprisernas utveckling under frihetstiden. Deras konstruktion är ett försök att hantera två huvudsvårigheter som därvid möter. 1) Stångjärn var inte en homogen produkt, utan på marknaden fanns flera olika kvaliteter och dimensioner, som schematiskt har uppdelats i tre grupper. Dyrast var den produktgrupp som kallades öregrunds- eller dannemorajärn (inom vilken skilda bruks stämplars betalades olika mycket). Därefter i pris kom en grupp, som var dyrare eller besvärligare att smida, ibland kallad fint järn. I den ingick både i smalare eller tunnare stänger utsmitt järn och extra breda eller grova dimensioner. Den tredje och största gruppen utgjordes av dimensioner som kallades ordinärt eller ordinarie järn.⁶ I diagrammen finns dock värden endast för det dyraste järnet och för ordinärt järn. 2) På regional nivå var som framgått den pristrend som markegångstaxorna visar mindre enhetlig än den bild som genomsnittsnoteringarna för hela riket ger, vartill alltså kommer att markegångsnoteringar för stångjärn saknas för Uppsala län och Stockholms län, vilka var hemlänerna för produktionen av öregrunds- eller dannemorajärn.

I diagram 1 kommer den regionala utvecklingen av markegångspriserna på stångjärn till uttryck genom att noteringarna från de vid sidan av Uppland viktigaste produktionsområdena lagts in, och de avspeglade enligt Jörberg priset på ordinärt stångjärn av ospecificerad kvalitet (1972:1, 54). I diagrammet kompletteras de med av Boëthius presenterade sporadiska uppgifter om priser på dannemorajärn liksom i diagram 2 med av Högberg sammanslagna glesa noteringar om öregrundsjärn vid avslut på stockholmsbörsen. Tämligen kontinuerliga priser, i regel höstpriser, på ordinärt plattjärn med samma proveniens har också lagts in i diagrammet.⁷ Till skillnad från de åsatta markegångspriserna ska det i dessa fall röra sig om betalda priser.

Prisuppgifterna som kurvorna i diagrammen återger visar en ganska entydig bild av prisrörelserna på ordinärt stångjärn i de fyra stora produktionsområdena

Markegångspriser på stångjärn 1732-1768 i Värmland (S), Närke (T), Västmanland (U) och Gästrikland (X).
Daler silvermynt per skeppund bergsvikt omräknade till daler kopparmynt. Enstaka, föreliggande uppgifter om priser på "dånnemoraljärn" eller "fint järn" är markerade med kryss.

Källa: Jörberg 1972:1, 571; Boëthius & Kromnow 1947, 37f.
Anm. Markegången för Närke (T) följer fram till den akuta inflationsperioden 1761-65 så nära noteringarna för Värmland (S) att differensen dessförinnan bara blir synlig i diagrammet 1752-54 och 1756.

Diagram 1.

Prisnoteringar på järn i Stockholm 1732-1766

Daler kopparmynt per skeppund stapelstadsvikt. Höstpris.

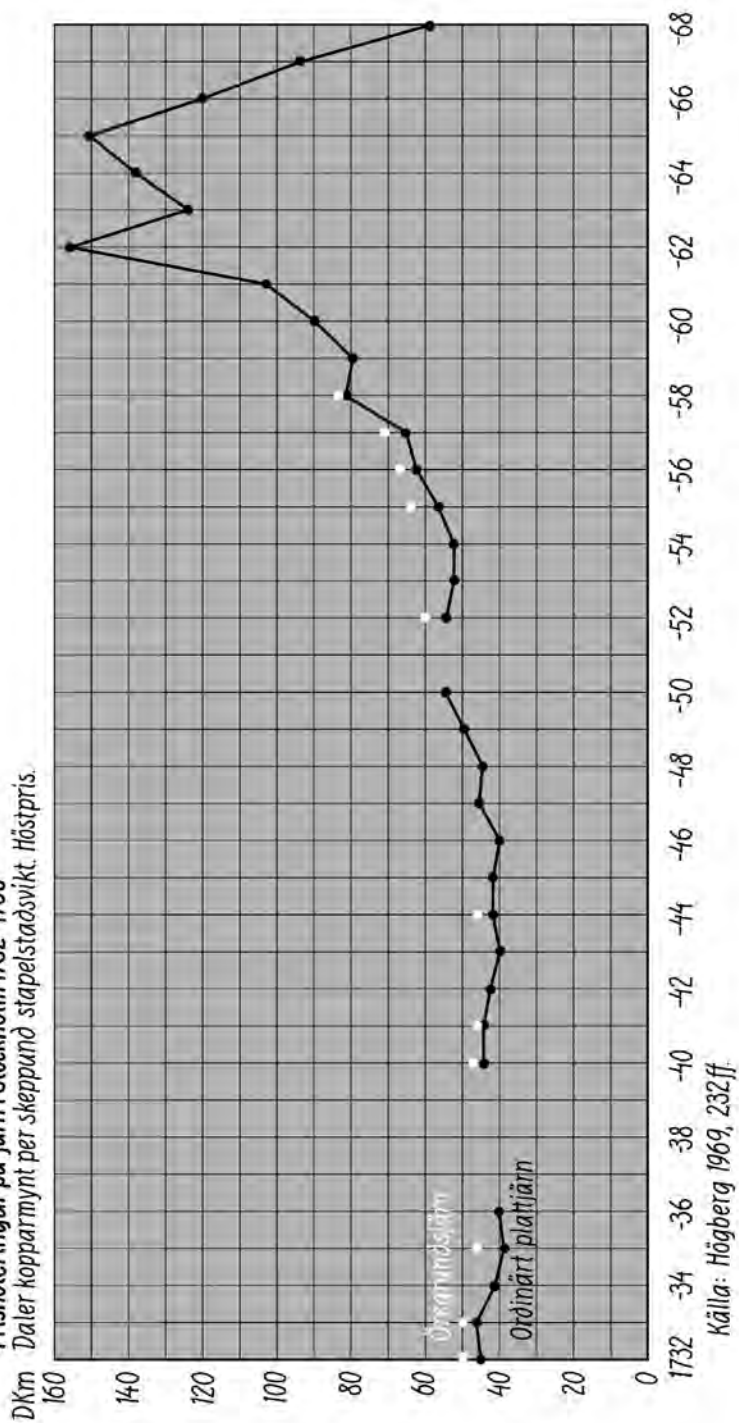

Diagram 2.

Värmland, Närke, Västmanland och Gästrikland och i Stockholm, och de mer sporadiska uppgifterna för det i Uppland framställda dannemora- eller öregrundsjärnet följer på lite högre nivå väl de mer kontinuerliga prisserierna för ordinärt järn. Öregrundsjärnet var under denna period inte så mycket dyrare än ordinärt järn, som det skulle komma att bli på 1800-talet.⁸

Under 1720-talet, som markegångsserierna och diagrammen inte täcker, hade prisutvecklingen på stångjärn varit gynnsam för producenterna. När avspärningarna hävdes och samfärdseln blev fri genom frederna 1719–21 efter det stora nordiska kriget, hade efterfrågan på de svenska stapelvarorna järn, koppar och trä blivit stark. Därtill sänktes 1719 den svenska exporttullen på järn. Stångjärnspriserna hade 1718–24 grovt räknat fördubblats och låg 1725–28 för ordinärt järn på en nivå över 50 daler kopparmynt per skeppund och för dannemorajärn på 56–59 daler. 1729 hade emellertid ett bakslag kommit, och under 1730-talets första hälft fortsatte prisfallet.⁹ (Diagram 1 och 2.) Därefter låg priserna som diagrammen visar tämligen stabilt på låg nivå till slutet av 1740-talet. En obetydlig ökning under kriget mot Ryssland i början av 1740-talet blev inte långvarig. Åren 1748–51, efter österrikiska tronföljdskrigets slut, skedde en mer markerad prisökning, men 1752–54 föll priserna tillbaka igen om än inte till den nivå som gällt i slutet av 1730-talet och under 1740-talet. 1755–56 steg åter priserna svagt, och ännu 1757 var prisökningen måttlig. 1758 blev den häftigare för att efter en andhämtningspaus 1759 skjuta i höjden 1760–62. Sedan kulmen passerats 1764–65 kom det brådstörtade fallet under deflationskrisen 1766–67, vilket i Stockholm fortsatte under 1768. Från och med 1769 steg stångjärnspriserna åter, en ökning som fortsatte till mitten av 1770-talet, varefter priserna stabiliserades för ett årtionde.¹⁰

Stångjärnsprisernas utveckling i förhållande till priserna på insatsvarorna malm, tackjärn och träkol och till livsmedelspriserna är en knepig fråga som kompliceras av att dessa relativpriser utvecklats på skilda sätt i skilda landsdelar. Trots detta kvarstår att Jörbergs prishistoria skjutit en del gamla föreställningar åt sidan.¹¹

1730- och 1740-talen framstår liksom i tidigare forskning som en för bruken besvärlig lågprisperiod, under vilken stångjärnets bytesförhållande till det viktigaste livsmedlet, råg, och till insatsvaran tackjärn, försämrats. Under 1750-talet förbättrades stångjärnsprisets bytesförhållande både gentemot tackjärn och råg. Otvivelaktigt var den stora prisstegringen under den akuta inflationen under 1760-talets första hälft gynnsam för bruken genom att sänka bruksskuldnas realvärde, men utvecklingen av stångjärnspriserna i förhållande till priserna på insatsvarorna och på livsmedel pekar i annan riktning. Enligt Hildebrand (1987, 68) framstår ”glanstiderna som vida mer problematiska för stångjärnsproducenterna än vad man förut tagit för givet” – åtminstone för dem som måste köpa både mycket tackjärn, träkol och spannmål.

Deflationspolitiken ledde 1765–68 till ett snabbt prisfall. Prisnivån halverades

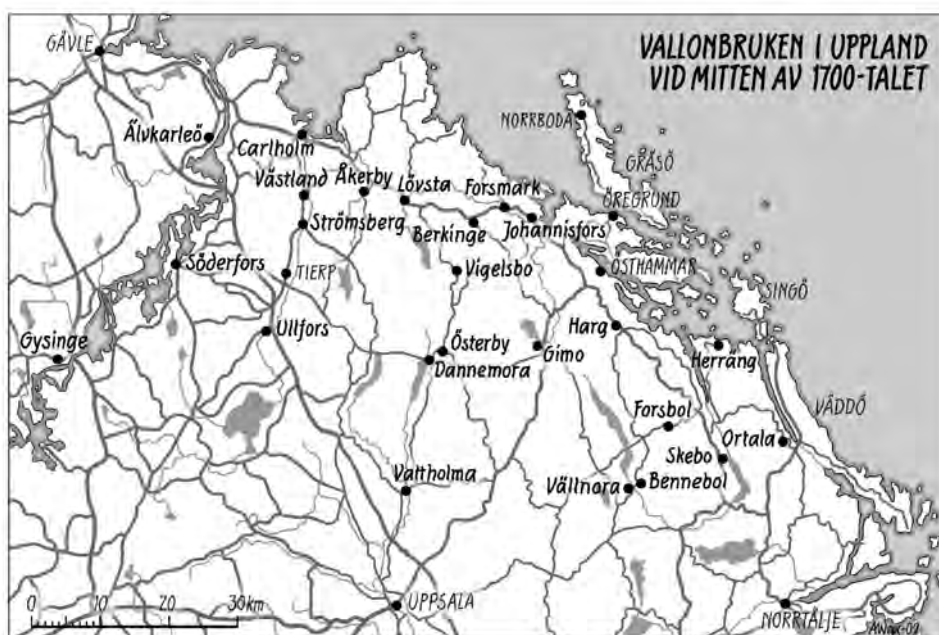
från inflationstoppen 1764. Järnpriserna föll ungefär lika mycket som spannmålspriserna, men deras fall var mer markerat än för andra varor under åren 1766 och 1767, vilket berodde på att järnpriserna i vissa områden hade stigit ännu 1765. De regionala skillnaderna var emellertid markanta och kan enligt Jörberg tolkas som ett uttryck för den kaotiska situationen inom järnhanteringen och antyder att deflationen kan ha haft olika effekter i olika bergslager. Den allmänna prisnivån och järnpriserna steg 1770–74, men femårsgenomsnittet för periodens stångjärns–rågprisrelation fortsatte att falla i alla de fyra stora produktionsområdena. De svåra missväxterna 1771 och 1772 pressade upp spannmålspriserna.

Det måste emellertid beaktas att brukens lönsamhet och förändringar i den inte tillräckligt kan klarläggas med hjälp av indexserier över prisutvecklingen på färdigvaran, insatsvaror och livsmedel. Många bruk var delvis självförsörjande med sådana förnödenheter, varför deras samlade utgifter för dessa varor i inflationstider bör ha stigit mindre än indexserierna ger vid handen. Lönsamheten sammanhängde också med annat än prisutvecklingen på förnödenheter. Bruksägarna hade att förränta stora värden i anläggningar, utrustning och jordegendom, och för det enskilda bruket spelade dess transportläge för tillförsel och utförsel av varor stor roll för kostnaderna. Dessa kunde variera avsevärt från bruk till bruk, och det var ingalunda alltid så att bruk med långa transporter kompensades genom låga kostnader i annat avseende. Bruken företrädde vitt skilda typer i fråga om kostnader. När de mera missgynnade alls kunde existera, måste verksamheten vid de bättre ställda ha lönat sig mycket bra.¹²

Det är svårt att generalisera om transportbesvärligheternas relativa tyngd i olika delar av landet. Till de i transporthänseende gynnade hörde somliga bruk som utnyttjade dannemoramalm. Det mest renodlade exemplet var Österby som ligger bara någon kilometer från gruvan och hade egen masugn vid hammarsmedjan. Den enda större transportkostnaden var att forä det färdiga stångjärnet (dryga tre mil) till brukets lastageplats i Kallerö vid Kallrigafjärden, varifrån det fraktades till Stockholm med brukets egna fartyg.¹³

Det Jennings-Finlayska brukskomplexet i litteraturen

De främsta stockholmska köpen av bruk skedde under 1750-talets och 60-talets stigande konjunktur,¹⁴ och under 50-talet byggde Frans och John Jennings och Robert Finlay upp ett imponerande brukskomplex vars samlade produktion under resten av århundradet inte överträffades av någon annan brukspossessions. Brukskomplexets stångjärnsproduktion – ovisst om därmed avses faktisk produktion, vågfört järn eller privilegierat smide – i början av 1760-talet har av Samuelsen angivits till 2 500 à 3 000 ton (17 000 till 20 000 skeppund).¹⁵ Norrbys siffra för brukens samlade privilegierade smide stannar vid 15 500 skeppund, varav 4 200 för de fyra finska bruken, 2 650 för de tre i Hälsingland och 8 750

för de fyra uppländska, men Norrbys siffra för Gimos smide är den enligt 1695 års hammarskattelängd beskattade, medan smidesrätten var obegränsad.¹⁶

Hammarskattelängderna för Sverige och Finland 1695, 1748 och 1803 upp-
tar alla tre omkring 350 stångjärnsbruk med ett genomsnittligt privilegierat årligt
smide som steg från 637 skeppund bergsvikt 1695 till 828 och 896 skeppund
respektive 1748 och 1803, vilket motsvarar 125–135 ton. De uppländska bruken
hade dock långt större genomsnittstal, nämligen 2 075 och 2 051 skeppund res-
pektive år. Om man lämnar de två största åt sidan, dvs. Lövsta och Österby som
hade obegränsad smidesrätt, så representeras toppklassen i slutet av 1700-talet av
anläggningar med kring 3 000 skeppund i privilegierat smide: Harg, Forsmark,
Gysinge, Skebo, Älvkarleö. En anläggning av den storleken svarade för mindre än
en procent av den samlade smidesrätten, fastän den var tre till fyra gånger större
än medeltalet för riket. Inom brukshanteringens fanns det ingen enskild företa-
gare eller firma som kunde lägga under sig mer än en liten del av landets tillverk-
ning. Men de största och minsta brukens ägare utgjorde vitt skilda företagartyper,
de största brukspossessionernas ägare var snarare koncernchefer än vanliga bruks-
patroner.¹⁷

Andra – med herrarna Jennings och Robert Finlay samtida och något senare
stora bruksägare i Östsvrige – var Claes Grill, Charles De Geer, hans son Charles
och sonson Carl, Jacob Grill, av den amsterdamska Grill-grenen, och P.A. Tamm.
Claes Grill var i början av 1750-talet huvuddelägare i Iggesunds bruk, ensamägare
till Söderfors och Untra bruk och från 1758 tillsammans med halvbrodern Johan

Abraham ägare av Österby bruk. Dessförinnan hade Österby med en årlig produktion på 5 000 à 6 000 skeppund under mindre än ett år i Charles De Geer haft gemensam ägare med Lövstabrukskomplexet, vars sammanlagda smide nådde uppåt 15 000 skeppund. Jacob Grill köpte på 1770-talet ihop ett brukskomplex, vars smidesprivilegier inte låg långt efter Jennings och Finlays under toppåren. Carl De Geers samlade årliga smide var vid 1700-talets slut ca 12 000 skeppund, och de fyra bruk som Tamm styrde, Österby och Söderfors samt i Hälsingland Strömbacka och Hedvigsfors, hade i början av 1830-talet en sammanlagd produktion på cirka 10 000 skeppund.¹⁸

Av den litteratur som här utnyttjats är Kurt Samuelsson doktorsavhandling *De stora köpmanshusen i Stockholm 1730–1815* (1951) den grundläggande. Den behandlar företagsformer, verksamhet och kapitalanvändning, handelsrörelsens och de fasta anläggningarnas finansiering, vinster och vinstanvändning, likviditetsproblem. Ibland tas den Jennings-Finlayska firman upp direkt, ibland indirekt i det att de allmänna resonemangen också gäller den – på grund av att Samuelssons underlag är relativt begränsat är det i sådana fall ibland uppenbart att det just är herrarna Jennings och Finlays agerande som de bygger på. År 1987 återkom Samuelsson till ämnet i ”Handelshusen, järnet och bruken” i essäsamlingen *Forsmark och vallonjärnet*. Uppsatsen präglas till en del av den kritik som avhandlingen utsatts för av Karl-Gustaf Hildebrand i *Fagerstabrukens historia*, I (1957) och av Rolf Adamson i *Järnavsättning och bruksfinansiering 1800–1860* (1966), men det gäller inte vad som sägs om Jennings och Finlay som i en bok om Forsmark givetvis har en mer central ställning än i avhandlingen.

I samma essäsamling berör Marie Nisser i ”Forsmark – ett av vallonbruken kring Dannemora gruvor” vissa sidor av John Jennings ägande av bruket. Dessförinnan hade i *Svenskt biografiskt lexikon* Robert Finlay biograferats av Birgitta Lager, och Frans Jennings och John Jennings av Staffan Högberg. Lager är i framställningen om den Jennings-Finlayska brukspossessionens uppbyggande starkt påverkad av Samuelssons avhandling, medan Högberg berör frågan med ganska lätt hand. I monografien *Jennings* (1991) ger Jonas Norrby en bred exposé som bygger på ett omfattande otryckt och tryckt underlag, men som tyvärr saknar nothänvisningar till detta underlag. Även om man i vissa fall förstår vilket underlaget är, är det i allmänhet omöjligt att veta vad påståenden bygger på. Olov Isaksson ägnar i *Vallonbruken i Uppland – människor och miljöer* (1996) några rader åt John Jennings och Robert Finlay som trendsättare i upplandsbrukens ägande. I *The Merchant Houses of Stockholm c. 1640–1800* (1998) har Leos Müller, slutligen, jämfört två köpmansfamiljers företagarbeteende, familjen Momma-Reenstiernas (1640–1680) och familjen Grills (1730–1800), men hävdar att resultaten gäller även andra storköpmän i Stockholm som Jennings och Finlay.

Utan att ha direkt bäring på det här aktuella huvudtemat är två undersökningar ändå av stort intresse för denna studie. Åsa Eklund har i en med en licen-

tiatuppsats tyvärr avbruten undersökning *Iron production, iron trade and iron markets. Swedish iron on the British market in the first half of the eighteenth century* (2001) bland annat närmare granskat Frans Jennings ställning i den svenska järnexporten. Vidare har Chris Evans och Göran Rydén i *Baltic Iron in the Atlantic World* (2007) tagit upp den stora men föga undersökta frågan vad som hände med svenskt järn när det väl exporterats. Deras framställning slutar omkring år 1740 och har följaktligen inget att säga om det Jennings-Finlayska brukskomplexet, men ger värdefull bakgrundsinformation för denna studie: dels om uppbyggnaden och utvidgningen av De Geernas bruksrörelse i Uppland, dels om Frans Jennings och andra exportörers roll som stockholmsagenter för stora brittiska importörsgrupper i konkurrensen om det eftertraktade öregrundsjärnet.

Frågan om orsaker till och motiv för storköpmäns byggande av brukskomplex behandlas av Samuelsson (1951) ur många synvinklar. En integration bakåt till bruksägande var ofta en förutsättning för de stora handelshusens expansion inom järnexporten. (1951, 70) Den viktigaste bakgrunden var dock förlagsgivningen, och detta gällde i hög grad när Frans Jennings och Robert Finlay övertog Forsmark. Det förhållandet att de egna bruken ofta bildade ett tämligen väl sammanhängande komplex, och att man lät sina förlagsfordringar växa år från år, pekade närmast på att det i vissa fall förelåg en medveten strävan att genom stigande förlagssummor ”så att säga äta sig in i ett bruk” för att så småningom kunna lägga det under sig. (1951, 108 ff) Av sammanhanget tycks framgå att detta gällde Jennings och Finlay. I Forsmarksboken är Samuelsson på denna punkt motsägelsefull. Det heter att Antoine De Geer på grund av skuldsättning tvingades att överlåta bruket till förläggarna, men att det är möjligt att köpet ”från början var oplanerat, att det var ett sätt att driva in fordringar som hopats och förfallit”. (1987, 159 f) Men längre fram i samma text heter det utan närmare underbyggnad att Jennings & Finlay, dvs. John Jennings och Robert Finlays firma, medvetet strävade efter att låta förlag och arrende leda till bruksägande. Med en reträtt från 1951 heter det att det visserligen inte var en mycket allmän företeelse att handelshusen vid finansiering av avsättningen och i en del fall även driften fick ett dominerande grepp om bruksindustrin, men i de viktiga fallen hade de uppenbarligen strävat efter ett sådant grepp, kanske helt enkelt för att vinna viktiga utposter i den bransch som svarade för själva grunden i deras verksamhet. ”Kraftfullast och mest spekulativt i det avseendet gick John Jennings och Robert Finlay till väga.” (1987, 175 ff)

Jennings och Finlays expansion inom brukshanteringen syftade enligt Samuelsson till att inom produktionen nå en fullständig integration, med ett citat från Bertil Boëthius Robertsforshistorik sägs det ”att inom den egna kretsen förena allt som fordrades till bruksdrift, såsom malm och tackjärn, kol, storverksträn och annat nödigt”. Som ett viktigt bevis härför anföras deras köp av Koskis bruk från Charles & William Tottie liksom deras övriga finska verk och anläggandet av Robertsfors. I de skogrika trakterna på ömse sidor om Bottniska viken ville de ha

anläggningar som kunde bearbeta de uppländska egendomarnas rika malmfyndigheter. (1951, 111; 1987, 160 f) De stora handelshusens förvärv inskränkte sig emellertid inte till övertagandet av bruk. Ofta tycks de ha betytt omfattande rationaliseringar och annan investeringsverksamhet. Trots de spekulativa drag som synes ha präglat Jennings och Finlays bruksförvärv var det en medveten strävan till samordning, till att uppnå ”den integrerade stordriftens fördelar” som främst utmärkte expansionen; ”något planlöst samlande av bruksegendomar var det minst av allt fråga om”. (1951, 113)

Utöver stordriftsfördelar och rationaliserings- och samordningsvinster som motiv för Jennings och Finlays och andra handelshus lust att integrera bakåt och skaffa sig brukspossessioner, hävdar Samuelsson också att bruksdrift i egen regi medförde säkrare tillförsel av exportvaror för handelsrörelsen och att investeringar i fast egendom ansågs ge större trygghet än investeringar i den ofta riskfyllda handelsrörelsen. Därtill kom att en brukspatron hade en ”finare” social ställning än en köpman. (1951, 110) Det senaste motivet utvecklas utförligare i Forsmarksboken. Att integration till bruken inte skedde med handelshusets medel, utan med medel som överförts från handelsrörelsen i de enskilda bolagsmännens ägo, gjorde relationen mellan bruket och dess nya ägare personligare. Dessa såg i den nya ägarrollen ett socialt engagemang. Det var fint att vara brukspatron och att vårda och utveckla inte bara de affärsmässiga värdena utan också de speciella, mänskliga relationer och den särskilda kultur som hörde bruken till. (1987, 158)

Samuelsson betonar att Jennings och Finlays brukskomplex byggdes upp mycket snabbare än de övriga handelshusens mer successiva anläggningsinvesteringar och att de utnyttjade Riksbanken för att finansiera bruksköpen i mycket större utsträckning än övriga handelshus. Riksbankslånen utgjorde den avgörande förutsättningen för finansieringen av deras enastående stora brukspossession; däremot hade de enligt det av Samuelsson kända materialet inte utnyttjat långfristig utländsk kredit för ändamålet. Under den starka inflationen ställde sig finansieringen i Riksbanken ”allt annat än betänklig”; ”möjligen spekulerade firman medvetet i inflationens möjligheter” (1951, 202 f)

Den hypotetiska och lite obestämda karaktären i många av Samuelssons resonemang framgår av referatet ovan och framgår än tydligare av det följande. Vare sig motivet för integrationen bakåt var att tillfredsställa den egna handelsrörelsens behov, eller mera omedelbart en strävan att placera vinster i säkrare tillgångar än den riskfyllda handelsrörelsen, var uttag ur handelsrörelsen för nedplöjning i fasta tillgångar, främst bruk och stadsfastigheter, uppenbarligen något som var väsentligt för de stora handelshusen. I de ofta tillfälliga bildningar som handelsbolagen utgjorde lät man tydligen ofta bara en nödvändig grundinsats kvarstå. I stället för att plöja ned vinsterna i det tillfälliga företag som handelshuset utgjorde placerades de i det varaktiga företag som var den egna dynastin. Flera av de stora köpmansfamiljerna – Grill, Tottie, Jennings, Lefebure, Wahrendorff, Björkman – ägnade sig endast i en eller annan generation åt handel – bortsett i vissa fall från

egen export för sina bruk – för att därefter odelat övergå till bruksrörelse. (1951, 221)

Av Samuelssons resonemang tas större eller mindre delar upp av senare författare. Sålunda skrev Hildebrand att Jennings och Finlays brukspossession med centrum i de uppländska bruken Forsmark, Gimo, Skebo och Ortala, som vid första påseendet verkade förvirrande, i själva verket var enhetligt byggt av hammare och masugnar i Hälsingland, Ångermanland, Västerbotten och Finland. Utan att närmare gå in på saken hävdade Hildebrand att denna liksom andra stora och små possessioner i regel ägt ett visst naturligt sammanhang: de kombinerade bruken låg nära varandra eller hade speciella möjligheter att samverka. Men han framhöll också att även om helheten var väl sammanhållen och avstånden i mil räknat inte var så stora, så måste i en tid med långsamma fortskaffningsmedel och postgång omvårdnaden om de särskilda bruken ha fallit på bruksförvaltare eller bruksbokhållare (1957, 170, 176 f), vilket ju i hög grad gällde om de Jennings-Finlayska bruken.

Lager återger i sin SBL-artikel om Finlay kortfattat alla delar av resonemangen i Samuelssons avhandling, men hon hävdar rakt av att de tidigare ägarna till Jennings och Finlays bruk genom förlagsgivning blivit ekonomiskt beroende av handelshuset. Hon skärper också Samuelssons försiktigt formulerade hypotes om inflationsförväntningarnas roll för byggandet av brukskomplexet.¹⁹ ”Det var att förutse att skuldernas realvärde hastigt skulle minska vid penningvärdets snabba fall.” Till skillnad från Samuelsson hävdar hon också att firman upptog omfattande utländska lån för att finansiera brukspossessionen. Däremot ”finns inga bevis” för samtida, framför allt Anders Nordencrantz’, anklagelser mot Jennings och Finlay och andra storfinansiärer för att direkt ha agerat för att driva på inflationen. Samuelsson hade på denna punkt hävdat att det är uppenbart att ingen enskild firma kunnat spela den roll för inflationen som Nordencrantz tillskrev Jennings & Finlay, nämligen att det var de som skapade inflationen. (1951, 18 f)

Högberg behandlar i sina SBL-artiklar om Frans Jennings och John Jennings frågan om motiven för byggandet av brukskomplexet lite olika. I artikeln om Frans Jennings heter det att övertagandet av Forsmark 1751 kan ha haft samband med hans förlagslån till den tidigare ägaren. De fortsatta bruksköpen i Hälsingland 1752 och Antskog och Koskis i Finland 1753 kan ha påverkats av samarbetet med Robert Finlay, och att den inflation som börjat göra sig gällande kan ha gjort fast egendom till ett lockande placeringsobjekt. I artikeln om den yngre Jennings framhålls samordningsmöjligheterna sjövägen mellan bruken i possessionen, den i den historiska litteraturen framhållna målmedvetna vertikala integrationen och förvärven av fast egendom i en tid av kraftig inflation som en lockande form av spekulation, särskilt som de till stor del finansierades genom omfattande upplåning i Riksbanken.

Nisser nämner i Forsmarksboken endast att John Jennings genom förvärven av de norrländska och finska bruken ville finna en lösning på Roslagsbrukens

stora problem, den tilltagande skogsbristen i norra Uppland som länge varit ett bekymmer för bruksägarna. (1987, 55)

Norrby hävdar i sin monografi *Jennings* att en vertikal integration från råvarorna ända fram till de engelska importörerna borde ge större utdelning än förlagsgivning till tillverkarna och förmedling av dessas järn till utlandet. Integrationen bakåt skulle också kombineras med en viss integration framåt genom ytterligare förädling av stångjärnet för att man skulle nå nya marknader, inte minst inom Sverige. Men man räknade också med att en samverkan mellan flera bruk skulle ge "sammanlagringsvinster" (?), och erfarenheterna från Forsmark visade därtill att det var möjligt att rationalisera bruksdriften. De billiga sjötransporternas ledande roll i John Jennings tänkande betonas starkt. Sjötransporterna var så billiga jämfört med landtransporter att det lönade sig att frakta malm till masugnar i Norrland, där rikliga skogstillgångar säkrade försörjningen med träkol. I Norrland framställt tackjärn kunde sedan skeppas tillbaka till upplandsbruken för utsmidning. John Jennings satsade också på att med hjälp av yrkesskickligt folk så småningom introducera stångjärnssmide i Norrland. Jennings och Finlay förde i Finland också vidare en utveckling som tidigare inletts baserad på malm från Utö gruvor. Norrby liksom tidigare Högberg citerar bergsrådet Samuel Sandels minnestal över Jennings i Vetenskapsakademien. Det medvetna uppbyggandet av ett stort brukskomplex borde ses som en strävan att förena "sådana ställen att de där anlagda verken efter olika tillgångar av olika ämnen, kunde genom sjötransport det ena understödja det andra, samt dessa vida skilda bruk således öka varandras värde i en ägares och uppmärksam hushållares hand". Norrby antar med viss tvekan att Jennings & Finlays frikostiga kreditgivning till Forsmarks ägare framtvungade deras övertagande av bruket, ett antagande som hos Eklund blivit ett påstående (2001, 49), medan Isaksson (1996, 129) hade hävdad att framgångsrika stockholmshandelshus i Jennings och Finlays efterföljd genom förlagsgivning framtvungat övertagande av flera upplandsbruk. Norrby hävdar slutligen att Jennings och Finlays "jättelika" upplåning i Riksbanken hade som förutsättning att de var hattar och därför stöddes av det regerande hattpartiet, och "motiverades nog till en del av spekulation om en kommande inflation". Därutöver förekom "säkerligen" betydande reverslån både inom landet och utrikes. (1991, 52 ff)

Det framgår inte klart hos Norrby varför billiga sjötransporter skulle göra det lönande att frakta malm till Norrland för framställning av tackjärn som skulle skeppas tillbaka till utsmidning i Uppland. Man bör i sammanhanget erinra sig Hildebrands påpekande att kolkostnaderna inte var låga i periferin och höga i gamla centrala bruksbygder. Åtminstone på 1790-talet hade de tidigare Jenningska Strömsverken väsentligt dyrare kol än Österby. Vad man genom bruksköpen i Norrland velat undgå kan enligt Hildebrand ha varit besvärligheter vid och den prisstegrande effekten av en expansion inom det gamla området. Det var i allmänhet för att bevara det gamla områdets gynnsamma förhållanden som man sökte sig till nya distrikt för sina anläggningar, inte därför att förhållandena i det gamla

området börjat hota med nedgång och fördyring. Eftersom låg kolkostnad ofta gick tillsammans med låg malmkostnad och omvänt, blev skillnaden i det totala kostnadsläget mellan olika bruk mycket stor. Ströms bruk som var beroende av långväga köpmalm till Gnarpas masugn hade på 1790-talet på samma gång anse- nliga kolkostnader. De norrländska och finska kustbruk, till exempel Robertsfors, som fick malm eller tackjärn med båt söderifrån och som skickade tillbaka färdiga produkter sjövägen hade mycket långa transportvägar som skulle ha blivit full- ständigt orimligt dyra, om inte sjötransporterna varit så enormt mycket billigare än landtransporterna. (1957, 280, 295, 317 ff)

Leos Müller hävdar att hans jämförande studie med betoning av de sociala aspekterna mellan de två köpmansfamiljerna Momma-Reenstierna på 1600-talet och Grill på 1700-talet visar "the typical pattern of entrepreneurial behaviour of the Stockholm merchants and its development". Han drar av sin studie mycket långtgående slutsatser om Sveriges samhällsutveckling under 1600- och 1700- talen, men här tas endast upp de resonemang som har bäring på frågan om moti- ven för bygandet av Jennings och Finlays brukspossession.

Müller för i stort sett fram samma motiv som Samuelsson för 1700-talets järnexportörers bruksförvärv, men de är dels mindre hypotetiskt formulerade, dels modifierade på viktiga punkter, dels ordnade mer logiskt sammanhängan- de.²⁰ De avviker i tre huvudavseenden från Samuelssons tolkningar. 1) Vertikal integration bakåt var under 1700-talets förra hälft inte en förutsättning för köp- mäns expansion inom järnexporten. Den Grillska firman var under 1730- och förra hälften av 1740-talet en av de största järnexportörerna i Stockholm, men ägde bara ett bruk, det medelstora Iggesund. Tillförseln av järn för export säkrade den liksom andra exportörer genom förlagsgivning som återbetalades genom järnleveranser. Detsamma gäller om Jennings firma som under 1740-talet inte ägde något bruk. När å andra sidan Claes Grill 1748 ökat sitt bruksinnehav med det stora Söderfors och 1758 sitt och halvbrodern-kompanjonens med det ännu större Österby, exporterade deras firma mycket mindre järn än den gjorde när Claes Grill endast ägde Iggesund. 2) Under 1600-talet hade förlagsgivning varit ett starkt motiv för förlagsgivande köpmän att överta bruk, men det var det under 1700-talet inte på grund av säkrare institutionella ramar eller property rights. 3) Det grundläggande motivet för köpmäns förvärv av brukspossessioner var en strävan att långsiktigt säkra en ny inkomstbas för familjens "sociala reproduktion". På samma sätt som Grill handlade andra köpmansfamiljer såsom Jennings, Plomgren och Lefebure.

Hos Müller återkommer argumenten om säkrare tillförsel av exportvaror för handelsrörelsen, om fast egendom som en för köpmansdynastin tryggare place- ring än investeringar i handelsrörelsen och om storköpmäns förändrade sociala ställning, men de ses alla som medverkande faktorer i det för honom grundläg- gande motivet och alla tre är modifierade.²¹ Bruksförvärv för att säkra tillförseln av exportvaror var enligt Müller en produkt av smidesregleringens slutförande

och järnframställningens därefter följande stagnation efter 1750-talets mitt. Den större säkerheten med placeringar i bruk och annan fast egendom än i handelsrörelse berodde enligt Samuelsson på att utrikeshandel av olika skäl var mycket riskfylld. Den större risken i utrikeshandelsrörelsen knyter Müller däremot mer precist till valutainstabiliteten på 1750- och 1760-talen, ändrat ekonomisk-politiskt klimat och stagnerande järnexport. Samuelssons mer allmänt hållna tes förefaller troligare, ty jag har svårt att tro att valutainstabiliteten och i synnerhet deflationen drabbade utrikeshandelsrörelsen hårdare än järnhanteringen, och det ekonomisk-politiska klimatet blev på 1760-talet inte särskilt bruksvänligt. I frågan om den sociala ställningen menade Samuelsson att köpmännen med bruksförvärvet blev "finare" socialt, medan Müller ser bruksinnehav med åtföljande herrgårdsliv som uttryck för en ny livsstil som åtföljde skeppsbroadelns förändrade sociala ställning. Den grupp av köpmän som dominerat Stockholms handel med järn hade i början av 1770-talet försvunnit ut på landet.²²

Man kan dock som Rolf Adamson diskuterat med mig tänka sig att andra motiv än de anförda medverkat till att storköpmän köpte bruksegendomar och odelat övergick till bruksrörelse. Om man länge tjänat mycket pengar på handelsrörelse måste man placera dem någonstans så att de gav avkastning. Möjligheterna att placera i finansiella tillgångar var begränsade. Den fondmarknad som existerade var ytterst liten, om mans ens kan tala om en sådan, och utlåning mot reverser i stor skala medförde betydande transaktionskostnader och risker (n s 96 ff). Bruksegendomar representerade stora värden och erbjöd storköpmännen möjlighet att placera mycket pengar, men placeringen medförde å andra sidan att behovet av förlag till den egna bruksrörelsen blev stort, varför de inte kunde fortsätta att förlägga andra bruksägare och exportera deras järn.

KAPITEL II

Frans Jennings, hans familj och firma

Frans Jennings uppges ha varit född i Belfast 1692 och hade invandrat till Sverige 1719, omedelbart efter Karl XII:s död och det stora nordiska krigets slut. Redan 1728 hade Jennings uppnått positionen som en av de större stockholmsaktörerna i den järnexportboom som rådde. Denna ställning bekräftades och förstärktes genom hans giftermål 1729 med den artonåriga Maria Christina Bedoire, som var äldsta dotter till storköpmannen och brukspatronen Jean Bedoire d.y. (1682–1753) och Maria Juliana Paradis (1682–1754). De stora handelshusen i Stockholm hade en internationell prägel på 1700-talet. Av tjugo undersökta företag hade femton en delägare eller båda som var av utländsk härstamning. Förmodligen underlättade ingiftet i en så etablerad familj Frans Jennings fortsatta karriär, men om det gav honom ekonomiska resurser är okänt.²³

Under 1730-talet blev Jennings en av de största järnexportörerna i Stockholm vid sidan av firman Carlos & Claes Grill och svågern Jean Henri Lefebure, gift med Maria Christina Bedoires ett år yngre syster Charlotte. Från mitten av 1740-talet var hans firma väsentligt större än de närmaste konkurrenterna i branschen. Hans utförsel var till 90 % destinerad till brittiska hamnar, i synnerhet på Englands västkust, i Skottland och på Irland, och bestod till lika stor andel av stångjärn, Sveriges viktigaste exportvara. Direktexporten av järn till västra Storbritannien hade Jennings inlett såsom agent i Stockholm för bristolköpmannen Graffin Prankhard. Värdet av hans export var vanligen tio gånger större än värdet av hans import. Denna var lite mer diversifierad och bestod av salt, socker, textilier och tobak. Som exportör av det eftertraktade och dyrare öregrundsjärnet låg Jennings firma 1737 fyra i Stockholm, men där skulle med tiden en stor förändring ske.²⁴

Vintern 1742 köpte Jennings Skånelaholms säteri med underlydande hemman av framlidne kammarherren Carl Gustaf Reutercrantz arvingar för 96 000 daler.²⁵ I avräkning på köpeskillingen skulle Jennings enligt köpeavtalet av 6/2 överta det "Reutercrantziska sterbhusets befintliga skuld", 75 560 daler och 11 öre. Tillträdet skulle ske när köpebrevet, daterat 9/3, undertecknades.²⁶ Hans ställning som medlem av den så kallade skeppsbroadeln fick sin formella bekräftelse då han efter underdånig ansökan den 21/7 1742 blev naturaliserad svensk adelsman. Det nyligen avslutade köpet av Skånelaholm var väl i första hand ett förvärv av ett ståndsmässigt sommarresidens; som penningplacering var det inte så stort för honom, men han framhöll i ett annat sammanhang indirekt att det var en säker placering (n s 30, 156). Adelsskapet var å andra sidan en förutsättning för

att han skulle ha rätt att besitta ett säteri, ty sådana var så kallat ypperligt frälse och i det dåtida ståndssamhället förbehållna adeln.

Det Jenningska handelshusets ekonomiska ställning bland Stockholms grosshandelsfirmor blev under Frans Jennings sista nio år helt enastående. Mätta med den skatt, kallad kontribution, som grosshandelsfirmorna (och hantverkarna) betalade till staden, drev de flesta firmorna en relativt liten rörelse, medan de stora handelshusen var ganska få. Under åren 1746–54 hörde 26 av 122 firmor (som då betalat skatten minst tre år i rad) till den högsta skatteklassen, med stor klassbredd: 451–3 300 daler i genomsnitt per år. I särklass högst låg det Jenningska huset med över 3 200 daler följt av Samuel Worsters firma med 1 250 daler. Medeltalet för alla grosshandelsfirmor, som Jennings bidrog till att dra upp, var 310 daler, och medianen var 240 daler, dvs. att hälften av alla firmorna betalat en tredjedel av den kontribution som Jennings firma årligen genomsnittligt betalat 1746–54. (Hantverkarna betalade 1750 i genomsnitt 33 daler).²⁷

Vid köpet av Skånelaholm var Frans Jennings nybliven änkeman. Hans unga hustru hade dött i januari 1742. Under åren 1729–1735 hade hon fött sex barn, av vilka fem trots tidens enorma barnadödlighet nådde vuxen ålder; endast en son född 1733 hade dött en månad gammal: John föddes 1729, Maria Juliana 1731, Sara 1732, Elisabeth 1734 och Frans 1735. Syskonen växte upp i Gamla stan – eller Staden som det hette på den tiden. Fadern hyrde bostad och kontor i en fastighet i hörnet av Kåkbrinken och Stora Nygatan. Barnen Jennings undervisades i hemmet av en informator och senare tillkom tydligen en fransk guvernant.²⁸

Flickorna Jennings gifte upp sig socialt. Sara (d. 1783) äktades i februari 1750 av hovkanslern, friherre Carl Otto Hamilton (1704–1770). Han blev 1755 riksråd, och herrskapet bosatte sig i samband därmed på Fredrikshovs slott (nära nuvarande Djurgårdsbron). Avsatt av mössorna vid 1765–66 års riksdag inkallades Hamilton efter hattarnas seger ånyo i rådet vid 1769–70 års riksdag. Sara Jennings dog hos systemen Elisabeth på Vanås. Maria Juliana (d. 1793) gifte sig i juni 1750 också med en framstående hattpolitiker, Johan Georg Lillienberg (1713–1798), som då var landshövding i Åbo och från 1757 i Uppsala. 1762 blev han president i Bergskollegiet och upphöjd i friherrligt stånd 1766. Han var ledande i den verkschefernas revolt mot mössrådet som 1768 tvingade detta att inkalla 1769–1770 års riksdag. Elisabeth (d. 1801) gifte sig 1752 med överstelöjtnanten, friherre Carl Axel Hugo Hamilton (1722–763), brorson till svågern Carl Otto. Befordrad till landshövding i Kristianstad 1762 dog han redan följande år. Efter fem år som änka gifte Betty, som hon kallades, om sig med landshövdingen i Malmö Carl Adlerfelt, men detta dennes fjärde äktenskap blev kortvarigt. Han dog redan efter tre månader i januari 1769.²⁹

Frans Jennings döttrar var ekonomiskt goda partier och gjorde socialt goda partier, men giftermålen frestade på faderns likviditet. Den 8/2 1750 skrev den-

nes kompanjon Robert Finlay till firmans förlagstagare Antoine De Geer att det var "okärt" att denne behövde mer pengar, "emedan det faller oss ganska olägligt att själva fournera dem och det är oangenämt att bjuda till att låna av andra. Hr Jennings har i dessa dagar [6/2] gift bort en av sina döttrar och måste betala ut hennes möderne 60/m[tusen] D[aler] utom andra utgifter samt förmodar sig en dylik utbetalning om ett par månader, så det lär falla rätt svårt att göra Hr Kammarherren bistånd härmed. Icke dess mindre, om Hr Kammarherren behagar låta mig veta vad tid han måste betala de omskrivne 30/m D, skall jag göra allt vad jag kan till [att] tjäna och om möjligt blir skaffa dem".³⁰

Frans Jennings äldsta son och blivande efterträdare John skickades efter undervisningen i hemmet till London för skolgång. Det är okänt när den började, men han var i London 1746 och han återvände till Stockholm 1748. Han medförde då artificiella magneter, tillverkade efter en ny metod, vilka han skänkte till den 1739 bildade Kungliga Vetenskapsakademien. Resultatet blev att han vid inskrivningen vid Uppsala universitet den 1/4 1749 kunde ha stoltserat med titeln "ämnessven" vid Vetenskapsakademien. Medlem av akademien blev han 1756 och han bevarade livet ut ett starkt intresse för naturvetenskapliga och tekniska frågor, vilket kom till uttryck både i hans gärning som brukspatron, som fullmäktig i Jernkontoret 1760–63 och som en av direktörerna för Trollhätte slussverk 1761–66 och från 1770.³¹

John Jennings låg inte länge i Uppsala. Han antogs i början av 1750 som volontär vid Livregementet till häst, befordrades i mars till korpral och i juni till kompaniadjutant. Vid Adolf Fredriks eriksgata i Finland och norra Sverige sommaren 1752 ingick han i kungens svit, och det har antagits att den topografiska kännedom som han då fick ska ha spelat en roll för uppbyggandet av hans och Robert Finlays brukskomplex. Resan gick Helsingfors – Åbo – Vasa – Torneå. På återvägen följde sällskapet den svenska ostkusten. Från Sundsvall gick resan direkt till Drottningholm. I Åbo uppges John ha imponerat på professorerna vid Akademien och av dessa kallats "den lärde adjutanten"; ett lite överraskande omdöme om en ung man som påstås mest ha roat sig i både London och Uppsala.³² Men professorerna hade kanske lågt ställda förväntningar på lärdom hos unga militärer.

Vid Johns hemkomst från London hade fadern året innan förvärvat ett ståndsmässigt hus i Stockholm, stenhuset nr 143 på Riddarholmen, numera känt som det Hebbeska huset, i vilket hans hem och handelshusets kontor var inrymda. Säljare var kanslirådet Joakim von Nerés, som varit en av kanslipresidenten Arvid Horns närmaste medarbetare. Köpeskillingen för stenhuset, som bestod av "tre våningar med gårdsrum och därtill hörande uthus", var 132 000 daler.³³

Det förnämsta officiella erkännandet av sin ställning i landets ekonomiska elit skaffade sig Frans Jennings 1751, då han efter underdånig ansökan tillerkändes kommerseråds namn, heder och värdighet. Politiskt gjorde han sig aldrig gällande. Han hade introducerats på Riddarhuset 1743 och var ledamot av Ridderska-

pet och adeln vid ett par riksdagar, men till skillnad från sonen John var han aldrig aktiv i rikspolitiken. Kanske sammanhänger detta delvis med att Frans Jennings vid sin introduktion på Riddarhuset förvägrades rätt att väljas till sekreta utskottet, den frihetstida ståndsriksdagens centrum, en rätt som dock skulle tillkomma hans barn efter honom.³⁴

1751 hade en betydelsefull förändring skett i kommerserådets firma Frans Jennings & Comp. Enligt bolagskontrakt av 1/11 1749 hade Robert Finlay upptagits som kompanjon och firman tecknades därefter F. Jennings & R. Finlay.³⁵ Finlay var av skotsk släkt men föddes 1719 i Dublin, där fadern var grosshandlare. Efter tjänstgöring på ett grosshandelskontor i Moskva kom han på 1740-talet till Sverige och började som bokhållare i Frans Jennings firma. Tydligt vann han snabbt dennes uppskattning och hade framgång i affärer. Redan 1749 köpte han Duvnäs gård, där han inrättade ett manufakturverk för finare järn- och stålarbeten och ett stort bränneri. Han lät också uppföra en elegant herrgårdsbyggnad där och ska ha levt på stor fot. Han gifte sig 1751 med hattledaren och storköpmannen Thomas Plomgrens dotter Elisabeth, född 1728.³⁶

Året 1751 kom också att se begynnelsen av en omläggning av Frans Jennings och Robert Finlays firma från enbart förmedlings- och förlagsverksamhet till en kombination härav med egen järnproduktion. Det finns inga uttalanden av de två ägarna om vad som låg bakom denna strävan efter vertikal integration, men det är uppbyggandet av firmans eller delägarnas bruksomplex, som före firmans upplösning var det största i 1700-talets Sverige, och belåningen av det som specialundersöks i kapitel 3, 4 och 5. Här infogas bruksförvärven bara kortfattat i skildringen av firmans öden. Forsmarks bruk i Uppland köpte Frans Jennings och Robert Finlay i oktober 1751 av brukspatronen Antoine De Geer, och Ströms bruk med Gnarps masugn hade de blivit ägare till i början av 1753. I början av 1753 drabbades Frans Jennings av ett slaganfall. Han repade sig men minskade sin arbetsbörda. Sonen John ryckte in i ledningen av de två tämligen nyförvärvade bruken, och Robert Finlays andel i firman ökades från en tredjedel till hälften. Frans Jennings upprättade också ett fideikommissbrev, daterat den 6/3 1753, som omvandlade Skånelaholm till fideikommiss för John Jennings och hans manliga ättlingar. I brevet angav Jennings två motiveringar för åtgärden. Dels skulle någon av hans efterkommande ha tillräcklig förmögenhet att upprätthålla familjenamnet anständigt, ty många adliga familjer blev genom "arvskapens jämna fördelning mellan många barn i alla sina grenar utarmade och vanmäktige". Dels var arrangemanget Thomas Plomgrens villkor för bifall till äktenskap mellan hans dotter Hedvig Sofia och Jennings son John.³⁷

John Jennings hade nu i praktiken lämnat den militära banan. Han kvarstod visserligen i tjänst som kompaniadjutant vid det indelta kavalleriregementet till den 9/10 1753, då han erhöll ryttmästares avsked, en ansevärd befördran från en underofficersgrad, vilken tillskrivits det förhållandet att han stod väl till boks hos kung Adolf Fredrik. Frånsett att han kanske deltog i något kort regementsmöte på

Polacksbacken (eller Ladugårdsgärde) hindrade tjänsten honom inte från att i februari 1753 resa till Ströms bruk för att bland annat ägna sig åt träkol försörjningen och att ta ledningen av Forsmarks bruk, vars bebyggelse och produktionsapparat han sommaren 1753 var i full färd med att modernisera.³⁸

John Jennings var också nygift. Den 24/4 1753 stod bröllopet med tjugåriga Hedvig Sofia von Plomgren, yngre syster till Finlays hustru Elisabeth. Genom giftermålet blev han även sväger med den sedermera beryktade politikern C.F. Pechlin, som sedan 1749 var gift med Thomas Plomgrens äldsta dotter Anna Christina. I en tid då släktskap ogenerat ska ha utnyttjats för att främja egna intressen omgavs Frans Jennings barn genom faderns och egna giften av ett nätverk av fränder som hörde till de ledande inom politik, förvaltning och näringsliv: riksråd, kollegiepresidenter, landshövdingar, storköpmän och industriidkare. Bland dem möter välkända medlemmar av andra släkter än Bedoire och Plomgren med namn som Arfwedson, Broman, Campbell, Hamilton, Lefebure, Leijonmark, Lillienberg, Pauli, Petersen, von Stockenström, Toutin.³⁹ Här kan dock bara ett exempel ges på att sådana kontakter utnyttjats. (N s 70)

Ett år efter det första slaganfallet drabbades Frans Jennings av ett andra. Enligt egen utsago återvann han någorlunda sin hälsa, men han lämnade affärerna. Hans bouppteckning (not 33) nämner en den 3/2 1754 daterad ”avhandling”, ett avtal, mellan honom, sonen John och kompanjonen Finlay som tillerkände honom två tredjedelar i Forsmarks och Ströms bruk och hälften i handelshuset. Avtalet kompletterades med en ”disposition” av den 23/2 som förordnade att John skulle ta över faderns andelar i såväl bruken som handelskontoret. Dispositionen innebar att Frans Jennings pensionerade sig. Mot en viss årlig ränta på hans i rörelsen kvarstående kapital skulle han njuta ”ledighet från en vidlyftig [omfattande] handels- och bruksrörelse” skrev han i sitt testamente av den 11/4 1754.⁴⁰

I testamentet bekräftade Frans Jennings att Skånelaholm skulle vara Johns fideikommiss, men den övriga nettobehållningen i boet skulle efter stadsrätt (ärvdebalkens 2 kap. 1 §) delas lika mellan Jennings barn ”så att dotter tager så stor andel som son”, som det uttrycktes i testamentet. Men då John till fördel för alla barnen åtagit sig ”bruk och kontor”, måste, för att dessas ”fulla drift” inte skulle störas, systrarnas arvsandelar kvarstå i rörelsen mot 6 % årsränta att utbetalas halvårsvis. Systrarna fick ta ut hälften av sina andelar fem år efter faderns död och resten efter tio år. Yngste sonen Frans tänktes tydligen inträda i firman när han blev myndig. Huset på Riddarholmen fick nämligen lösas in av John, men brodern Frans skulle ha rätt att även lösa in sig om han gick in i handelshuset. Eftersom John och systrarna i samband med sina giftermål som förskott på arv var och en fått 100 000 daler kopparmynt, varav 40 000 daler utgjorde morsarv, skulle även deras bror Frans nu erhålla 100 000 daler. Förutom smärre legat till tjänstefolk och husläkaren testamenterade Frans Jennings slutligen till det i Stockholm ”nyligen inrättade Barnhuset för späda barn” (Politibarnhuset eller Frimurarbarnhuset) 10 000 daler som skulle innestå i handelshuset, men 6 % ränta på kapitalet

skulle årligen utbetalas till barnens understöd. Vidare fick ”engelska fattigbössan” i Stockholm 6 000 daler och den i staden ”nyligen [1752 vid Stora Nygatan] uppbyggda” franska reformerta kyrkan 3 000 daler.⁴¹

Den 10/7 1754 dog Frans Jennings på Skånelaholm och begravdes vid sidan av sin tidigt bortgångna hustru i valvet under det Jenningska gravkoret som han låtit uppföra i anslutning till Skånela kyrka.

Frans Jennings bouppteckning påbörjades den 4/1 1755 men fullbordades först den 18/5 1756 på grund av att tid behövdes för böckernas avslutande. Bouppteckningen byggde på 1753 års bokslut. I bouppteckningen (not 33) upptogs under fast egendom Skånelaholm, 3 1/4 mantal med underlydande hemman och lägenheter,⁴² värderat till inköpspriset 96 000 daler. Stenhuset på Riddarholmen värderades till 134 681 daler 30 öre, vilket var lite högre än köpeskillingen; kanske har investeringar i huset räknats in i bokvärdet. Summa fast egendom var alltså 230 681:30.

Lösöret som hörde till stenhuset upptogs till drygt 27 000 daler. Den största posten var silver, 14 490 daler, möbler och husgeråd 4 570, åk- och körredskap 2 630 samt linne och kläder 2 382. Lösöret som hörde till Skånelaholm, inklusive noggrant specificerade kreatur, värderades totalt till drygt 16 400 daler. Övrig lös egendom bestod dels av ”kontante penningar” 95 daler, lotter (aktier) i två bolag, sex skeppsparter och ett helt skepp. Lotterna i Västra Silvbergs bolag och i Tomtebogruvan, nominellt på 12 220 respektive 6 800 daler ”ehuru vid närvarande utan värde bliva allenast inom linjen uppförde”, var tydligen misslyckade placeringar i den i tiden omhuldade ädelmetallproduktionen.⁴³ De sex skeppsparterna och skeppet Adolph Friedrich värderades till 72 359 daler, varav skeppet svarade för hälften. Det var enligt Samuelsson sällsynt att något av de stora handelshus som han undersökt ensamt ägde ett någorlunda stort skepp.⁴⁴ Anmärkningsvärt är att inga Frans Jennings andelar i firmans kassa (jämte giroräkning med växelbanken) och dess varulager upptas. Möjligen kan de gömma sig i den ganska stora posten ”säkra fordringar för vilka kontoret [handelshuset] är ansvarigt” på 185 289:22 daler.⁴⁵

Penningfordringarna är inte bara grupperade i säkra fordringar, mindre säkra fordringar och osäkra fordringar utan i varje kategori är de uppdelade på sådana som enskilt tillkom Frans Jennings, sådana som han ägde två tredjedelar i, och sådana som han ägde hälften i; de förstnämnda härrörde huvudsakligen från tiden före Finlays inträde i firmen, de senare från de år då Finlays andel var en tredjedel respektive hälften. I dessa fall upptas som boets tillgångar två tredjedelar alternativt hälften av de angivna totala fordringsposterna.

Firmans totala fordringar enligt 1753 års bokslut uppgick (avrundat till hela tusental) till 1 363 000 daler. Därav ansågs 328 000 (24 %) som mindre säkra eller osäkra (11 % respektive 13 %), och följaktligen 1 035 000 (76 %) som säkra. För Frans Jennings andelar av fordringarna var motsvarande tal 74 % säkra och 26 %

(mindre säkra 11 % och osäkra 15 %). Osäkra fordringar från tiden före 1750 väjde något tyngre i hans andel av fordringarna än i firmans totala fordringar.

De säkra fordringarna bestod huvudsakligen av stora bok- och varufordringsposter på andra handelshus, nästan alla utländska, firmor i Lissabon, Dublin, Newry och Cork, dvs. de flesta på Irland. Med reservation för vad som sagts i not 43 tycks firman inte ha bedrivit bankirmässig in- och utlåningsrörelse att tala om. Inga reversskulder redovisas och antalet säkra reversfordringar på diverse personer med ämbets titlar och på belopp på något hundratal eller något tusental daler är noga räknat sex plus ytterligare några bland de mindre säkra fordringarna. Två daterade, säkra reverser som skulle betalas vid anfordran respektive efter en månads uppsägning hade löpt i mer än tio år.

Av de osäkra fordringarna, totalt ca 130 000 daler, fanns 115 000 hos gäldenärer som i bouppteckningen betecknas som "bankrutt", "död", "oförmögen", "förrymd". En stor fordran, 33 652 daler, på handelsfirman Petersen & Hising som gått i konkurs 1752 återvanns dock kanske, åtminstone delvis. Mikael Hising d.y. hade avvikit 1752, men Volter Petersen återbetalade sin skuld till konkursboet.⁴⁶

Frans Jennings bouppteckning upptog tillgångar på sammanlagt 966 110 daler, medan som skuld endast upptogs 100 000 daler till den omyndige Frans Jennings. Av tillgångarna utgjorde personlig egendom 4,5 %, fast egendom 27 %, skepp och skeppsparter 7 % och penningfordringar, inklusive bokfordringar för osålda varor hos utländska kommissionärer 64 %. Denna bild av tillgångssidans sammansättning är emellertid både ytterst vanskelig och gravt missvisande. De åsatta värdena på den fasta egendomen låg på eller nära köpeskillingarna och är troligen med hänsyn till 1750-talets stegrade fastighetspriser undervärderade (N s 175). Dessutom skulle andelen för fast egendom ha varit mycket större om inte Frans Jennings två tredjedelar i Forsmark och Strömsverken överlätits på sonen John. Om de upptagits i bouppteckningen och liksom Skånelaholm värderats efter lagfartsmaterialens köpeskillingar, vilka var mycket lägre än vad som faktiskt betalades, skulle tillgångarnas åsatta värde ha stigit till 1,9 miljoner och den relativa andelen för fast egendom plus skeppsparter ha blivit 59 %.

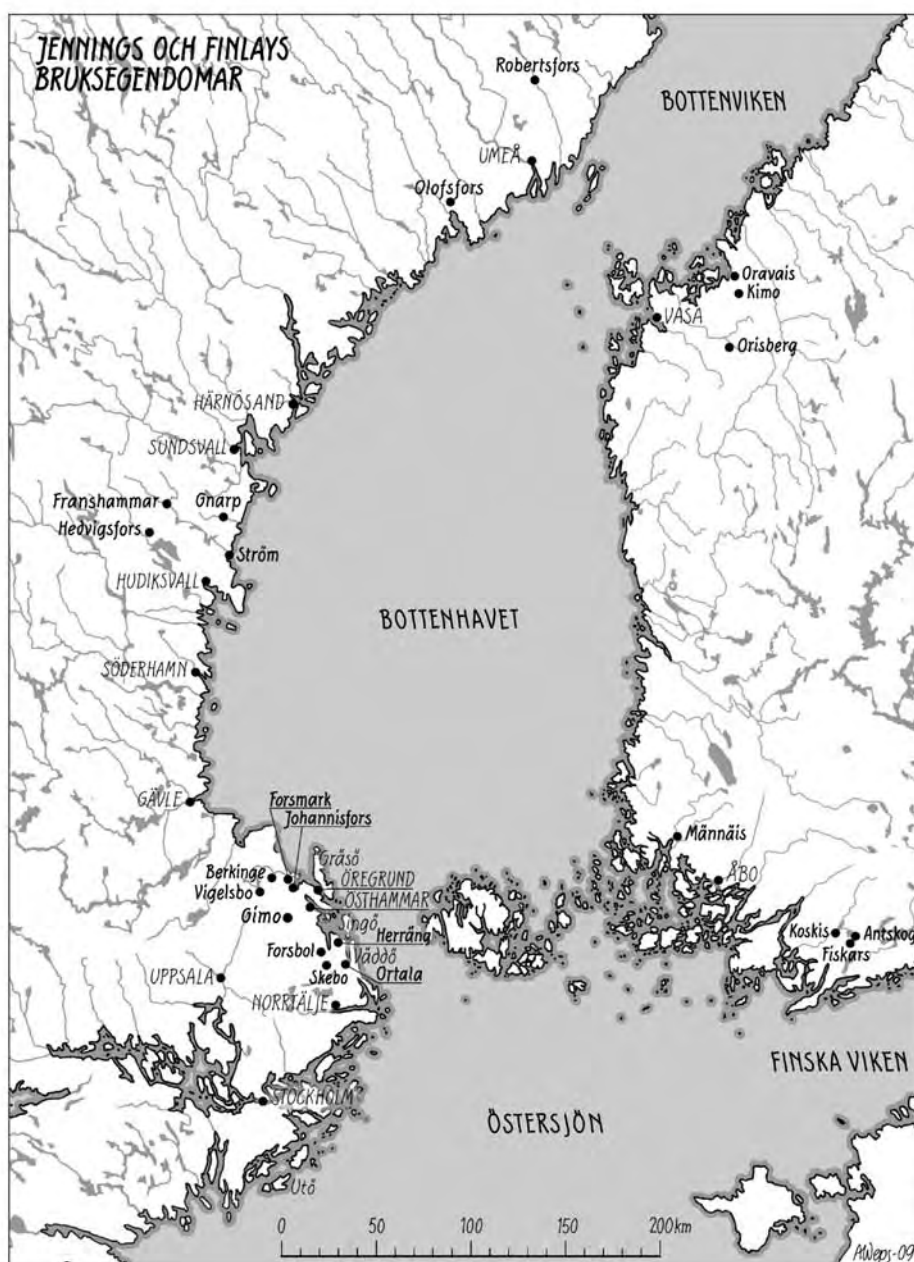
Dödsfallen i släktgenerationerna före John Jennings kom tätt 1753 och 1754. Morfar Jean Bedoire dog 21/12 1753 och mormor Maria Juliana Paradis på dagen ett år senare. Svärfar Thomas Plomgren avled 21/6 1754, tre veckor före Frans Jennings. Arvsskiftena i de omfattande och komplexa dödsbona ska enligt Norrbys beräkningar ha tillfört John Jennings och hans hustru en förmögenhet på omkring 600 000 daler.⁴⁷ Vad dessa pengar spelat för roll för uppköp av järnbruk och investeringar i bruksanläggningar kan inte bestämmas med hjälp av här utnyttjat material, men givetvis kan de ha utgjort ett betydande bidrag till sådana och naturligtvis stärkte de John Jennings kreditvärdighet. Arven uppmärksammades snabbt i tidens medium för affärs- och finansnyheter, breven: "Presi-

dentskan Scheffer är död ... Gamle Jennings likaledes, så att den unge Jennings på kort tid fått ärva morfar, svärfar och far,” meddelade Charles De Geer brodern Antoine den 1/8 1754.⁴⁸

Handelshuset Jennings & Finlay förblev till sin upplösning Sveriges största exportföretag. Det svarade för ungefär en femtedel av rikets årliga järnutförsel och för en fjärdedel av den som gick över Stockholm.⁴⁹ Ägarnas brukskomplex ökades snabbt under åren 1754–58. 1754 förvärvade de från uppsalaprofessorn Mårten Strömer Aldersfors bruk i Hälsingland, som omdöptes till Hedvigsfors och i oktober 1755 från handelshuset Charles & William Tottie de två bruken Koskis och Antskog i sydvästra Finland. År 1756 genomfördes tre stora sammanhängande bruksköp i Uppland. Genom bulvaner köptes från kommerserådet Anders Nordencrantz Ortala bruk och Skebo bruk i Roslagen jämte Männäis masugn i Finland, och från överintendenten Louis De Geer förvärvade de Gimo bruk. 1758, slutligen, köptes från okänt håll en brukspossession i Österbotten: Orsbergs bruk, Oravais masugn och Kimo bruk. Samtidigt inleddes anläggandet av de två bruken Robertsfors och Olofsfors i Västerbotten, vilka dock inte blev färdiga före firmans upplösning.

Firman upplöstes genom ett avtal mellan ägarna av den 20/7 1762. Norrby, som ganska utförligt behandlat upplösningen (1991, 134 ff) och vars uppgifter om villkoren jag nedan refererar, anser på rimliga grunder att ingen osämja låg bakom den. När det gäller orsakerna till att firman upplöstes går meningarna i litteraturen isär, och det är svårt att ta ställning utan att närmare tränga in i frågan. Enligt Norrby är det tydligt att John Jennings velat ”ändra färdriktning”. Han var djupt engagerad i riksdagspolitiken och hade alltmer ägnat sig åt bruksrörelsen med Forsmark i centrum. Norrby ”tycker” sig ”också kunna spåra en motvilja mot Finlays alltmer spekulativa affärer”, ”kanske kan man karakterisera honom som en spelare”. Norrby ligger här inte så långt ifrån sin föregångare Samuelsson. I sin avhandling anger denne att orsaken till firmans upplösning troligen var ”överspekulation från Finlays sida” (1951, 66), och i Forsmarksboken heter det att det över Finlay ”vilade något av äventyr för att inte säga äventyrare” (1987, 176). – Så såg dock det officiella Sverige vid den tiden inte på den 1755 till naturaliserad adelsman upphöjde Finlay som 1762 tillerkändes kommerseråds namn, heder och värdighet och 1770 blev riddare av Nordstjärneorden; möjligen kan man säga att utmärkelsen bekräftar skämtöversättningen av ordens devis *Nescit occasum* med Vet inte vem den ramlar ned på.

Lager (1967) och Högberg (1973 b) för fram mer ekonomiska förklaringar. Den förra hävdade att Jennings som bergsteknisk fackman insett riskerna med brukskomplexets ”häftigt uppblomstrande, kapitalkrävande stordrift”, medan Högberg egentligen undviker frågan men dock skriver att Jennings pessimistiska bedömning 1762 av utsikterna att avsätta stora mängder järn i England kan ha påverkat hans beslut att lämna firman.

Själva hänvisade Jennings och Finlay i avtalet till "tilltagande år" (inte så väldigt många för någondera) och till nödvändigheten att vid en vidsträckt bergslags- och handelsrörelse "i tid söka redighet för efterkommanden". Eftersom bara

Jennings hade sådana kunde ju hans uppbrott från handelsrörelsen ges en Möllersk tolkning. (O s. 25 f)

Vid upplösningen av firman Jennings & Finlay och uppdelningen av tillgångarna övertog Jennings bland bruken (med masugnar och alla andra tillhörigheter) Forsmark med Johannisfors manufakturverk, Strömsverken, Hedvigsfors med Hassela såg och Olofsfors. (Se karta.) På Finlays lott kom följaktligen Skebo, Ortala, Gimo, Antskog, Koskis, Kimo och Orisbergs bruk, Robertsfors och Männäis masugnar och utöver järnindustrierna Norrtälje gevärsfaktori, Herrängs gruvor, (det nedläggningsfärdiga) så kallade engelska garveriet på Kungsholmen och handelsbolaget inklusive skeppsparter. Vidare överenskomms att Finlay till och med 1766 skulle vara Jennings förläggare med 50 000 daler i månaden räntefritt (vilket väl bra nära motsvarade värdet av Jennings produktion av järn, stål och järnmanufaktur). Denna skulle helt levereras till Finlay efter 120 daler per skeppund för forsmarksjärnet och högsta uppnåbara pris för den övriga tillverkningen. Under denna tid skulle Jennings också årligen leverera 1 000 lass Dannemora-malm till Finlay som i sin tur skulle leverera lika många lass malm från Herräng till Jennings. Jennings förband sig slutligen att inte före 1768 starta någon handelsrörelse och försäkrade att han skulle sträva efter att "bibehålla och befordra handelskontoret vid dess affärer och kredit såsom vore jag ännu deltagande däruti".⁵⁰

Norrby konstaterar att det inte går att avgöra om uppgörelsen gynnade den ena eller den andra parten men har "en känsla av att det rör sig om en avräkning på rent affärsmässig grund sedan parterna överenskommit om verksamhetens fördelning". Efter vilka principer verksamheterna uppdelats är emellertid oklart. Norrby påpekar med rätta att de bruk som tillföll Jennings hade lägre skuldbelastning än de som Finlay övertog.⁵¹ Uppdelningen av tillgångarna fick den formen att Jennings löste ut sin andel för 3 300 000 daler genom att överta riksbankslånen på sina bruk, skulder till brodern Frans och svågern Axel Hamilton och avstå sina andelar i handelshuset och de verk som tillföll Finlay. Det framgår emellertid inte hur dessa värderingar gjorts.

Att Jennings övertog Forsmark och Hälsingebruken kan också förklaras med att han efter fadern övertagit två tredjedelar i Forsmark och Strömsverken, och att Hedvigsfors, uppkallat efter hans fru och beläget tämligen nära Ström, fick följa med förefaller rätt naturligt. Jennings själv förde ett likartat resonemang i ett memorial till riksdagen av mars 1766, ett resonemang som med tanke på Hedvigsfors inte var helt korrekt. Memorialet var ett svar på och försvar mot den kritik som de nu härskande mössorna riktade mot hattarnas ekonomiska politik och i synnerhet Riksbankens fastighetsbelåning. "Uppå den egendom jag innehaver och som är densamma, varken mer ell. mindre, som fader före mig haft" hade han beviljats lån i Riksbanken, men de hade inte använts till "yppighet" (lyx) "därom vittne min tarveliga levnad"⁵² eller till "att sälja och vingla med egendomar" (fastighetsspekulation), eftersom han inte sålt någon egendom. Lånen hade använts till "egendomarnas förbättring och varumängdens förökelse" (produktiva

investeringar): manufakturverk, ombyggda masugnar, två alldeles nya verk (Franshammar och Olofsfors?), flera hundra tunnland till äng och åker uppodlade mosar och nya arbetarbostäder av sten i stället för uppruttnade träkojor.⁵³

Sedan John Jennings lämnat handelsrörelsen fortsattes denna av Finlay under firman Robert Finlay & Co. Avtalet med Jennings innebar att firman skulle behålla den starka ställning på öregrundsjärnsmarknaden som Jennings & Finlay haft, men så förblev det inte länge.

Sedan 1740- och 1750-talens expansiva kreditpolitik och monetära finansiering av stora statliga budgetunderskott under åren kring 1760 hade medfört en våldsam inflation och valutadepreciering, lades den ekonomiska politiken om. Penning- och valutapolitiken kom i förgrunden. I början av år 1762 beslöt riksdagen att nästan helt inställa Riksbankens utlåning till allmänheten, och i slutet av året föreskrevs snabbare återbetalning och indrivning av utestående lån. För den i särklass största lånerörelsen, fastighetslånen, chockhöjdes de tidigare generösa amorteringsvillkoren till 4 procents årlig avbetalning på de utgångna lånebeloppen. Denna hårdhanta åtstramning av penningpolitiken förvärrades av den finanskris som 1763 drabbade det svenska näringslivet. Krisen bröt ut i Amsterdam sommaren 1763 och spred sig snabbt till Tyskland. Många handelshus i Amsterdam och Hamburg, tidens för Sverige viktigaste finanscentra, gick omkull. I augusti nådde krisen Sverige. Protesterade växlar på flera miljoner riksdaler ska på ett par månader ha återkommit till Stockholm. Krisens följder blev mycket kännbara. Flera hårt ansatta handelshus räddades från konkurs genom ackord, men många svaga företag slogs ut.⁵⁴

Åtstramningen av penningpolitiken 1762 och 1763 års finanskris gjorde Finlays ställning ansträngd, och 1763 och 1764 betalades också Nordencrantz' inestående fordran för Skebo och Ortala, 850 000 daler. (N s 122) Genom att sälja Gimo-komplexet och Robertsfors till J.H. Lefebure, John Jennings ingifte morbror, klarade han sig denna gång ur knipan. Köpeskillingen på 2,8 miljoner daler (och därtill ett okänt belopp för lös egendom) var 1,2 miljoner högre än Jennings och Finlays givit för bruket 1756.⁵⁵

Parentetiskt skulle det vara intressant att veta vad Nordencrantz gjorde med det betydande belopp som han fick loss 1763 och 1764, eftersom han i hög grad låg bakom de beslut som vid mössriksdagen 1765–66 ledde till den tvärbranta höjningen av den svenska valutans värde. Enligt Malmström bemöttes han av bankodeputationen, som bestämde valutapolitiken, som ett orakel. Deputationens plan gick ut på att valutan skulle apprecieras successivt genom att växelkursen fälldes med 4 mark per år i nio års tid, vilket Nordencrantz skarpt ogillade i ett memorial av 29/11 1765 men senare inte motsatte sig. Malmström menar, och anför troliga skäl för sin mening, att Nordencrantz och de ledande inom bankodeputationen talade om att fälla kursen så småningom men i själva verket avsåg att det skulle gå mycket fortare och inte såg ett brådstörtat kursfall ”som något synnerligen ont”.⁵⁶

Deflationen 1767–68 medförde en ny kris för Finlay.⁵⁷ För att stödja honom tecknade Jennings i november 1768 borgen för en stor engelsk fordran på Finlay, 15 300 pund sterling (efter årets medelkurs på London = 703 800 daler). Utförsäljningen av bruk fortsatte. I februari 1769 sålde Finlay till Jacob Grill bruken Skebo och Ortala med masugnar och andra tillhörigheter, Herrängs gruvor, Mänais masugn och Norrtälje gevärsfaktori. Köpeskillingen var en miljon daler och en äreskänk på 50 000 daler och låg 200 000 daler lägre än vid inköpet.⁵⁸ I litteraturen nämns också hjälpaktioner för Finlay bland engelska avnämare 1769. 1771 var emellertid läget ohållbart, och Finlay & Comp. ansökte om cession. Finlay lämnade Sverige i augusti 1772 och slog sig ned på en lantegendom utanför Bordeaux. Den mycket stora konkursen, vars konkursakt enligt Lager synes försvunnen, drog ut på tiden. 1783 köpte stockholmsgrosshandlaren Bengt Magnus Björkman Finlays finska bruksegendomar. Dessa hade av Finlays konkursförvaltare överlåtits till amsterdamsket J. & C. Hasselgreen jämte konkursboets skuld till Riksbanken mot pant av bruken, och Björkman hade förvaltat dessa sedan slutet av 1770-talet.⁵⁹

KAPITEL III

Förläggare åt Antoine De Geer

Källmaterial

Från och med 1747 var Fra. Jennings & Comp. förläggare åt Antoine De Geer och mottagare av hans stångjärn från bruken i Österby och Forsmark. ADG hör inte till de mer omskrivna medlemmarna av sin släkt, men hans korta bana som en av landets största järnproducenter rymde både ekonomisk dramatik och mänsklig tragik. I *Fagerstabrukens historia* del 4 behandlar Tigerstedt hans släktförhållanden, hans naturvetenskapliga och tekniska intresse, som bland annat tog sig uttryck i att Sven Rinman uppförde en garvstålssmedja vid Forsmark och påbörjade en ombyggnad av brukets masugn i Berkinge. Mest satsade De Geer på Österby bruk där han residerade. Han köpte, tydligen för egen räkning, till många fastigheter och malmtillgångar. Masugnar och smedjor moderniserades, nya verkstäder anlades och bostäder för tjänstemän och arbetare förbättrades. Herrgårdens ståtliga trädgård, ritad av Carl Hårleman, började anläggas, och herrgården fick också ett i samtiden omtalat orangeri. Hildebrand tecknar i *Fagerstahistoriken* del 1 mer i förbifarten och lite fragmentariskt De Geers insatser som brukspatron, medan Norrby i exposén *Jennings* framför allt uppehåller sig vid hans relation till förläggarfirman. Enligt den förre fanns hos De Geer som bruksägare drag av vilsen rådvillhet, medan den senare fann honom mindre lämpad som industriledare och bruksekonom; båda omdömena kommer den följande framställningen att nyansera.⁶⁰

För att teckna hur hans bruksägende utvecklades ekonomiskt och finansiellt har här framför allt utnyttjats handlingar i Österby bruks och Forsmarks bruks arkiv i landsarkivet i Uppsala och hans i Riksarkivet bevarade samling.⁶¹ Alla inkommande brev i Antoine De Geers samling har inte lästs, utan sådana brevskrivare har valts ut vilkas brev borde kunna innehålla notiser om De Geers affärer. Förutom breven från den Jenningska firman och Robert Finlay, som var den i firman som skötte de löpande kontakterna med den två år yngre brukspatronen, har jag gått igenom breven från hans mor Jacqueline Cornelia van Assendelft i Holland⁶² och hans bröder Louis och Charles i Sverige, från hans kontakter inom den centrala och lokala bergsadministrationen, sekreteraren, 1751 assessorn i Bergskollegiet J.G. Wallberg och bergmästaren i Uppland, titulära advokatfiskalen Erland Fredrik Hiärne, samt från kunglig arkiatern Nils Rosén (1762 adlad Rosén von Rosenstein) som den sjuklige brukspatronen konsulterade. Den sista

gruppen av brevskrivare som utvalts utgörs av anställda i De Geers tjänst: bruksinspektoren Jacob Örner på Österby, avskedad 1749, bokhållaren Gustaf Wählberg, som därefter förrättade inspektorssysslan, småningom fick titeln och förblev bruksinspektör på Österby till 1784. Hit hör också tjänstemännen vid bröderna De Geers gemensamma kontor i Stockholm på Stora trädgårdsgatan (nuvarande Västra trädgårdsgatan), vilket skötte andra affärer än dem som angick bruksdriften; i ADGs fall låneaffärer vid sidan av krediterna från förläggarna och kommissioner av privat natur som beställningar av kläder och andra hantverksalster. Under kamreraren Jacob Swedmark arbetade där "skrivaren" P.A. Wäsström, som huvudsakligen avlönades av Charles De Geer och fungerade som dennes sekreterare, bokhållaren P. Brunnberg som av okänd anledning avskedades 1752 och efterträddes av en bokhållare Lindblad som även kallades kommissionär och skötte ärenden av mer privat natur. Enstaka brev från andra brevskrivare anförs också.⁶³

Antoine De Geers bruksinnehav

Antoine De Geer föddes på Finspång 1721 och var son till Jacqueline Cornelia van Assendelft (1682–1754) och Jean Jacques De Geer (1666–1738), juris doktor vid Utrechts universitet. Denne var son till den store Louis De Geers näst äldste son som också hette Louis och efter faderns död ärvt Finspång, och i sin tur lämnat det i arv till Jean Jacques. (I Bilaga 1 har sammanställts en tablå som visar hur de här uppträdande medlemmarna av ätten De Geer var släkt.)

De bruk som Jean Jacques De Geers äldre bror Charles (1660–1730) innehade hade efter långvarigt förfall och rysshärjningarna 1719 rustats upp. De utgjordes av de så kallade Lövestaverken, Lövesta och Åkerby bruk i Österlövesta socken och masugnar i Tobo och Karlholm. (Hela samhället Lövestabruk nybyggdes: herrgården, brukskyrkan med den världsberömda Cahmanorgeln, brukskontoret och arbetarbostäderna.) 1730 testamenterade Charles De Geer Lövestaverken till Jean Jacques näst yngste son Charles (1720–1778).

JJDG fortsatte under 1730-talet i stor stil utvidgningen av familjens bruks- och godscomplex i Uppland. I början av årtiondet arrenderade han Österby bruk (i väntan på att yngste sonen skall få ärva det, vilket utreds nedan) och köpte 1732 Gimo bruk. Till Gimokomplexet lade han 1733 Tänga säteri i Olands härad och det lilla bruket Vällnora, varefter smidet koncentrerades till Gimo (som fick smida fritt) och hyttdriften till Vällnora. För sonen Charles räkning köpte han 1733 Ullfors bruk och 1734 bruken Västland, Hillebola och Strömsberg. Hillebola, nära Åkerby vid Strömmarån, absorberades av Lövestaverken, medan Ullfors, Strömsberg och Västland vid Tämnarån bildade Strömsbergsverken.⁶⁴ Forsmark förvärvades kort före hans död den 16/9 1738 för ADGs räkning. Affären sköttes av dennes äldste bror Louis (1705–1758) som efter faderns återflyttning till Hol-

land 1733 var dennes ombud i Sverige och hade det direkta överinseendet över bruksgruppen.⁶⁵

Jean Jacques De Geers och ADGs innehav av Österby kräver en lite längre utredning, ty uppfattningarna i litteraturen går här i sär. Efter den store Louis De Geers död hade bruket ärvts av hans äldste son Laurens och hade sedan i tur och ordning gått i arv till dennes son Gerhard och Gerhards son Louis. När denne dött ogift 1731 ärvdes enligt Tigerstedt Österby av hans två systrar Maria Christina och Marguerite Elisabeth. De båda systrarna arrenderade på 1730-talet ut Österby till sin fars kusin Jean Jacques De Geer och efter dennes död övergick arrendet till sonen Antoine. När Maria Christina De Geer 1746 dog i Amsterdam blev hennes syster, gift Trigland och bosatt i Haag, ensam ägare till bruket. Sin tolkning bygger Tigerstedt på det faktum att fru Trigland efter Antoinettes De Geers död 1756 uppträder som Österby bruks ägare, och han avvisar på den grunden en lokalforskarens påstående att fru Trigland och hennes syster sålt bruket till Jean Jacques De Geer och att bruket gått i arv till Antoine De Geer.⁶⁶ Påståendet att JJDG skulle ha köpt Österby bruk kan avvisas på den grund att inga uppgifter finns om att han sökt lagfart på det.⁶⁷ De av forskningen tidigare inte utnyttjade breven till ADG från modern, jämte en bland dem befintlig kopia av Louis De Geers testamente, daterat 17/3 1730, med tillägg av 11/2 1731, visar att Tigerstedt i stort har rätt, men handlingarna kastar mycket mer ljus över frågan.⁶⁸

I testamentet återkallade Louis De Geer alla tidigare testamenten och bekräftade tidigare utbetalade, icke specificerade legat till fem personer.⁶⁹ All annan lös och fast egendom skulle såsom fideikommiss tillfalla testators två systrar Maria Christina De Geer och Margarete Elisabeth De Geer. Denna egendom specificerades som *het Huis met den Hoofden*⁷⁰ i Amsterdam, jordegendom i Uppland och järnbruket Österby med allt som hörde till detta. Efter de två systrarnas död skulle egendomen "som full och fri egendom" tillfalla Carel De Geer, tredje son till Jan Jacob De Geer till Finspång. Inom fem år efter besittningstagandet skulle Carel till sina då levande, ogifta systrar betala 50 000 guilders "eens". Arvtagarna förbjöds uttryckligen att ändra detta villkor.

Tillägget, som testator i testamentet förbehållit sig rätten att göra, innehöll tre stadganden. 1) Maria Christina De Geer skulle svara för reparationskostnaderna av *het Huis* och betala 5%-skatten för sidosuccessionen. 2) Efter testators två systrars död skulle fideikommisset på *het Huis* gå vidare till Jan Jacob De Geer, Carel De Geer och Antoni De Geer, alla tre söner till Finspångsherren Jan Jacob De Geer. Huset skulle alltid ärvas på manslinjen, först av den äldste sonen och därefter av den näst äldste. Om en av de tre bröderna dog utan manlig arvinge skulle det gå vidare till den näste i ordningen. Om fideikommisset komme att tillfalla Antoni De Geer och denne doge utan manlig arvinge skulle det upphöra. 3) Eftersom framlidne Carl De Geer till Lövsta testamenterat Lövsta bruk med allt vad därtill hörde till sin brorson Carel De Geer, annulerade Louis De Geer stadgandet att fideikommisset på hans egendomar i Uppland och Österby bruk

efter de två systrarnas död skulle tillfalla Carel De Geer. I hans ställe insattes Antoni De Geer, Finspångsherrens yngste son. Om Carel De Geer dog utan arvingar och arvet av Lövsta i enlighet med farbroderns testamente tillföll Antoni De Geer, skulle fideikommisset på Österby bruk med alla inventarier och lager och på egendomarna i Sverige gå över till hans äldre bror Jan Jacob De Geer. Det gällde uppenbart att hålla samman bruken i De Geerars händer, men samtidigt ansåg testator tydligen att en person inte kunde klara av att leda en hur stor brukskoncern som helst.

Tre notiser i breven från JCvA till ADG berör den här aktuella frågan. 1) ”Jag skrev med avsikt 6 år i stället för fyra [såsom löptid] för kontraktet som du och bror C. skrev med mig också ... Vad beträffar betalningen av arrendet spelar ett par veckor mer eller mindre ingen roll, hon [fru Trigland] är en besynnerlig kvinna, besvärlig att ha att göra med.” (31/1 47)⁷¹ 2) Men du behöver en kopia av det kontrakt som jag ingick med henne efter pappas död. Det är lika det kontrakt pappa ingick med henne men som då löpt ut. Jag kan skicka det till dig. Kontraktet löper ut inom två år från nu, och då måste du göra ett nytt med henne ... ty när hennes syster gjorde det där kontraktet med mig ...” (13/3 52) 3) ”Hon borde få se de stora kostnaderna för att reparera Österby, ty det var i dåligt skick då salig pappa tog över det och ingick kontraktet med henne och betalade för mycket. Men jag hörde honom säga att han var glad att få det ur händerna på henne. Om det [kontraktet] inte inkluderat att den som levde längst [av de två systrarna] skulle få ut endast f. [floriner] 4 000 av det [i arrende av bruket] skulle han inte ha gjort det.” (2/5 52)

Brevnotiserna är inte lika exakta och uttömmande som uppgifterna i österbytestamentet. De är lite röriga fragment av samtal brevledes med sonen om hans ställning som brukets arrendator. De är svar på eller kommentarer till frågor som han tagit upp och som inte krävt preciserande utläggningar om omständigheterna.⁷² Tydligt är emellertid att JJDG ingått ett arrendekontrakt om Österby med de två systrar som Louis De Geer insatt som fideikommissarier till Österby. Rimligen skedde det tämligen snart efter det att testamentet med tillägg trätt i kraft efter Louis De Geers död 1731. Arrangemanget var rätt naturligt, då hans yngste son, 1731 endast tio år gammal, skulle överta fideikommisset efter de två systrarnas död. Någon gång efter JJDGs död 1738 övertog hans änka efter förhandlingar med Maria Christina De Geer på oförändrade villkor arrendekontraktet med denna och hennes syster. Efter den förras död 1746 ingick JCvA vid obestämd tidpunkt ett nytt arrendekontrakt med Margarete Elisabeth De Geer, gift Trigland, vilket troligen löpte under åren 1748–1753 och ingick samtidigt förnyat kontrakt med ADG också på sex år, i vilket hon i sin tur arrenderade ut Österby till denne. Förutom av notisen i brevet av 31/1 1747 framgår detta av att det bland ADGs brev från modern finns två kvitton (på svenska) undertecknade av henne, det ena av 8/8 1752 och det andra av 12/2 1753, i vilka hon erkänner att hon mottagit 800 riksdaler holländsk kurant från ADG såsom arrende för

första respektive andra hälften av år 1752, dvs. för hela året 1 600 riksdaler. Pengarna remitterades genom J&F:s växlar på Geo Clifford & Sons eller Muilman & Sons i Amsterdam. Sådana 800 rdr-växlar på Amsterdam omtalas i en rad brev.⁷³

I slutet av notisen ur brevet av 2/5 1752 framgår att JJDGs arrende för Österby var 4 000 floriner, eller guilders, och det förblev det i de kontrakt som JCvA tecknade med systrarna De Geer. Med tanke på att JCvA finansiellt försökte hålla minstingen om ryggen (n s 47) är det foljdriktigt att ADG i arrende till henne betalade blott vad hon betalade fru Trigland, ty 1 600 riksdaler holländsk kurant motsvarade 4 000 floriner. Eftersom de växelkurser efter vilka J&F debiterade ADG för amsterdamväxlarna successivt föll från 43½ och 44 mark 1747 till 36 mark 1753 sjönk arrendet för Österby år från år i svensk valuta. 1747 motsvarade det sålunda cirka 17 500 daler, 1750 cirka 15 600 och 1753 14 400 daler.

I två av breven som modern skrev till ADG 1752 ger hon många råd om de arrendeförhandlingar som han snart måste inleda med fru Trigland. Den 13/3 hette det:

”Och det blir svårt att ha att göra med henne, hon kommer att påstå att hon har rätt till mer ... Tänk en så’n människa hon är, hon kan ingenting om det här. Hon bor i Haag, och jag har inte tillfälle att tala med henne. Hon delegerar sina affärer till jurister, och de är okunniga om svenska järnbruk. Du kan mycket väl göra ett utkast till nytt kontrakt, såsom du vill ha det när det nuvarande kontraktet löpt ut, och önska ge henne mindre än hon nu får, men hon kommer inte att lyssna på det örat. Hon är redan över 70; med hennes död blir det slut på allt detta. ... Jag tror att det blir bäst att vänta till början av det sista [kontrakts]året, tidigare kommer hon inte att lyssna välvilligt. Jag kommer inte att leva länge nog för att hjälpa dig med det där kontraktet.”⁷⁴

I sitt brev av den 2/5 återkom JCvA med rådet ifråga om lämplig tidpunkt att inleda förhandlingarna, men uteslöt nu inte att hon ”om Gud vill”, skulle kunna hjälpa till i förhandlingarna. Hon tog också upp en fråga som ADG tydligen uttryckt oro för:

”Såvitt jag kan se är hon inte tvungen att ingå kontrakt med dig, men oroa dig inte, det är inte minsta svårighet så länge hon får sin betalning. Tänk inte på att ge henne ett öre mer. Och när det måste förnyas ska det löpa under resten av hennes livstid, det skulle vara rimligt, hon är redan över 70 ... Jag tror hon råkar i förlägenhet när kontraktet löper ut, med vem annan än dig kan hon sluta ett nytt kontrakt?”

I ett brev av 14/11 utan årtal återfinns också detta argument. Brevet är ett svar på ett ADGs brev av 28/9, och årtalet kan således ha varit 1752, men en passus i det talar emot detta. Kanske har ADG 1751 under sina förhandlingar om försälj-

ningen av Forsmark börjat oro sig för hur säkert hans arrende av Österby bruk var.

”Du frågar mig om fru Trigland är tvungen att arrendera ut Österby till dig. Jag tror inte det, men till vem annan skulle hon arrendera ut det? ... och hon skulle aldrig anförtro det åt svenskar av fruktan att inte få betalt ... Men om hon skulle göra det [inte förnya med ADG] och ta över det själv, hur skulle hon starta det? Om hon bara får arrendet blir hon nöjd. Jag hoppas att du överlever henne, då kan du testamentera det [bruket] till din kära fru. Tills vidare, testamentera allt du kan till henne! ”

Om JCvA före sin död på försommaren 1754 hann hjälpa ADG med förhandlingarna med fru Trigland är okänt, men under sin vistelse i Holland 1753–55 måste ADG ha ingått ett nytt arrendekontrakt med sin syssling i stället för det som löpte ut 1753 eller i början av 1754. Vad det innehöll är inte känt, men troligen äsyftas det av ADGs storebror i tiraden: ”Så mycket kan jag säga, att österbykärningen har å sin sida varit infame uti kontraktet. Den häxan är inte värd ett skott krut.” (LDG 26/7 55)

Den nye djupt skuldsatte patronen på Österby

Efter Jean Jacques De Geers död 1738 blev hustrun, den näst äldste sonen och döttrarna kvar i Holland. De två yngsta sönerna, Charles född 1720 och Antoine född 1721, som vid faderns död var inskrivna vid universitetet i Utrecht, återvände efter dödsfallet till Sverige.⁷⁵

Efter fadern ärvde Louis Finspång och Antoine Forsmark, medan deras mor disponerade Gimo och Österby; Louis tycks ha administrerat Gimo för hennes räkning⁷⁶ och Antoine arrenderade Österby i andra hand av henne. Som innehavare av Lövsta- och Strömsbergsverken hade Charles De Geer det största av de De Geerska brukskomplexen. I själva verket ledde Louis De Geer bruksgruppen i ytterligare ett par år, eftersom han var förmyndare för Charles och Antoine som inte fyllde tjugoett år och då fick ”makt att själv förestå sitt arv” förrän 1741 respektive 1742 (Ärvdabalken 19 kap, 1 §).⁷⁷

Först på hösten 1744 tycks Antoine De Geer ha börjat ta formellt ansvar som bruksägare. Då intygade som framgått modern och hans två bröder Louis och Charles att fadern köpt Forsmark för hans räkning och att de inte hade någon del i bruket. Och i en av ADG underskriven och besegrad inlaga, ingiven till Frösåkers häradsrätt på Louis De Geers vägnar av inspektoren vid Gimo bruk Lars Ekorn, tog han på sig betalningsansvaret för reverser som Louis De Geer utgivit till 16 långivare för en totalsumma av 303 378 daler, upplånade till Forsmarks bruks ”inköp och förnödenhet”.⁷⁸

Men någon direkt ledning av bruksdriften utövade han inte. I bruksinspektoren Jacob Örnars 15 bevarade brev till honom från 1744 och 1745 (i den mån det framgår adresserade till Stockholm) finns med ett undantag ingen affärsrapportering. De har mest karaktären av lite nonchalant småprat. Några brev från 1745 rapporterar om ombyggnaden av "flygeln" på Österby, vilket torde avse den nuvarande herrgårdens västra flygel, ett stenhus i två våningar med fjorton rum, uppfört på 1730-talet samtidigt med den nya brukskyrkan vilken nu utgör östra flygeln till herrgårdsanläggningens först på 1760-talet påbörjade corps de logis.⁷⁹

Flyttningen till Österby torde ha skett sedan ADG i september 1745 äktat den 21-åriga grevinnan Ulrika Charlotta Taube, sin "Ulla" som han i familjebreven kallar henne. Vid mantalsskrivningen på hösten 1745 (1746 års mantalslängd för Films socken är daterad 18/11 1745) skrevs det unga herrskapet på Österby bruk tillsammans med två kammarpigor, en stockholmsk hushållerska och en österbyhushållerska, två huspigor, en lakej, en husdräng, en fiskare och en trädgårdsdräng. Allt gick dock inte i ordning med ens. Nästa år skrevs i hushållet bara en kammarpiga och en hushållerska, men tre huspigor, tre lakejer och en kock, och förutom kusk, fiskare och husdräng fanns nu också en skytt. "Under herrskapets disk och duk" var också brukstjänstemännen, brukspredikanten och brukets skollärare skrivna.⁸⁰

Etableringen i Österby fortsatte även 1747. Bokhållaren P. Brunnberg rapporterade i tre brev (30/7, 10/9 och 28/9) om beställningar hos hantverkare som inte blivit färdiga i utlovad tid. Den 10/2 hade Örner från Stockholm meddelat att "herr envoyén" hyrt ADGs hus (på Regeringsgatan) med möbler för 600 plåtar (= 3 600 daler) och fått löfte om inflyttning om två veckor. Han hade försökt pruta 50 plåtar men givit med sig.⁸¹

När Frans Jennings 1747 blev ADGs förläggare var denne enligt egen uppgift föga underrättad om den bruksrörelse, vars ledning han från början hade ett svagt grepp om, men det tänkte han uppenbarligen ändra på. Ett tecken på att ADG önskade förkovra sig som brukspatron är att P.A. Wäsström den 24/9 1747 på begäran skickade "Bergsordningarne" till honom, dvs. den 1736 utkomna första delen av *Kongl. stadgar, förordningar, privilegier och resolutioner, angående justitien och hushållningen vid bergverken och bruken*. Ett halvår senare var han så varm i kläderna att han tog itu med sin bruksinspektör Jacob Örner, som hade varit bruksinspektör vid Österby åtminstone sedan 1735.⁸² I Österby bruks arkiv finns två handlingar skrivna med ADGs hand som belyser hur han gick till rätta med Örner, dels en handling rubricerad som konceptinstruktion för Jacob Örner och daterad den 22/2 1748, dels en odaterad instruktion med rubriken "Följande punkter skall herr inspektoren Jacob Örner hädanefter strikt efterfölja och iakttaga".

Konceptinstruktionen inleds med följande upplysande men kronologiskt lite oklara besked: "Emedan jag nu under det att jag här vid Österby och Forsmarks bruken vistats ett eller annat år, och därvid kunnat gå in i de saker och detaljer,

som mig varit tillförne dels alldeles okunnige, dels ej rätt fullkomligen bekante, funnit och ännu dagligen finner större eller mindre felaktigheter begås och en del av en gammal oriktig vana bibehållas uti den generella oekonomien och hushållningen vid verken och egendomen.” Konceptinstruktionen visar också att den unge brukspatronen var väl medveten om den prekära finansiella ställningen: ”Till min och brukskreditens upprätthållande och återupprättande skall hädanefter ej en styver assigneras eller förut begäras på försträckning av förlagsmannen [Frans Jennings] mer än han efter kontraktet är skyldig att leverera de första månaderna av året, och sedan förlaget är genom utskeppat järn betalt skall på förlagsmannen ej assigneras förrän man åter av honom har att fordra för järn.” Inspektoren skulle också se till att skuldräntor betalades i rätt tid ”på det att krediten ej må komma i någon måtto att lida”.⁸³

De punkter som Örner strikt skulle iakta var en färdigutformad mer omfattande instruktion om hur arbetet borde skötas med ordning i räkenskaperna, sparsamhet med pengar, rapportering och minskad arbetarstyrka vid bruksdriften.⁸⁴ Punkterna avslutades hotfullt: ”Ja, jag vill ännu hava tålmod högst ett par månader att tillse om Ni verkligen bjuder till sätta sakerna på en redig fot igen. I vidrigt fall gör jag kort process att sätta dem i ordning igen, vilket torde lända Eder till förtret.” Tillsammans med de två refererade handlingarna ligger också ett brev från Louis De Geer till Örner av 27/3 1748, vilket ger ADG eldunderstöd. Om halvparten av det som Antoine utsatts för vederfarits honom, skulle han för länge sedan ha tappat tålmodet och utsatt Örner för ”dryga slängar” och ”starka exekutioner”, och om han nu gäve brodern samma råd, fruktade han att det skulle bli ”en skarp lek”.⁸⁵

ADGs tålmod varade tydligen mer än ett par månader, ty enligt brev av 15/5 1749 hade Jennings noterat att Örner avskedats ur ADGs tjänst, och den 15/2 1750 sände firman 1 200 daler i ”diskretion”, dvs. som gratifikation, till ”inspektör” Wählberg, vars skicklighet den kände väl till. Men ”kanske” kunde Wählberg dela med sig till den avskedade Örner, undrade firman. Gratifikationer utdelade firman till både tjänstemän och smeder, men bruksinspektoren fick betydligt större belopp än sina underlydande. Den 14/3 1751 sände firman ”den vanliga diskretionen” 925 daler som ADG ombads dela ut till ”smederna och betjänterna” (bokhållarna), och den 18/3 sändes ”den vanliga diskretionen”, 1 200 daler, till inspektör Wählberg, som blivit ”bortglömd” i det förra brevet. Gustaf Wählberg som tidigare varit bokhållare vid Österby bruk förrättade inspektorssysslan efter Örner men omnämns under de tidigare åren i de genomgångna breven ibland som inspektör, ibland som bokhållare.⁸⁶

Ytterligare ett tecken på att ADG 1748 tog den verkliga ledningen av sina bruk är att han nu genomförde ett par år gamla planer på att ta upp ståltillverkning. Planerna måste ha aktualiserats senast i slutet av 1747, ty den 14/1 1748 rapporterade Wäsström att han inte kunnat skaffa fram önskade prisuppgifter på steyermarkstål. Planläggningen måste emellertid ha fortsatt under året, ty den

17/2 1749 beviljade Bergskollegiet ADG privilegium att vid Forsmark anlägga "ett stålverk inrättat efter steyermarkska sättet till 200 skeppund tackjärns utsmidande med torv och träkol". (Harmens register) Det så kallade stålverket uppfördes samma år av Sven Rinman, med vilken ADG redan 1745 diskuterat att ta upp tillverkning av brännstål vid Österby bruk; Rinman hade redan då avrått från brännstålstillverkning och förordat tillverkning av "steyermarkstål av tackjärn", och sedan hände inget mer i saken.⁸⁷

När Frans Jennings i slutet av 1746 inträdde i handlingen var ADGs likviditet ansträngd och skulderna väldiga. Den svaga likviditeten belyses klart i några brev från De Geers tjänstemän. I november 1746 gav Frans Jennings ADG ett lån på 9 000 daler mot 6 procents årsränta, vilket innebar att ett par uppsagda mindre lån på 2 000 och 2 200 daler kunde regleras. (JS 24/11 1746; PAW 14/11, 24/11 1746) Jennings försträckning räckte dock inte långt. Enligt P.A. Wäsströms brev av 24/11 var ADGs skuld till kontoret i Stockholm 14 898 daler och 13 öre, och Wäsström lovade att bjuda till att skaffa "några penningar" för Österby. I själva verket var ställningen ännu svagare. När bruksinspektoren Örner i december var i Stockholm hade han med kamreraren Swedmark kollationerat räkenskaperna och kommit fram till att österbyassignmenten på kontoret på något över 40 000 daler var utelöppande. I Stockholm var emellertid enligt Örner "en fördömd tid" efter pengar. "Varken överintendenten [LDG], Wäsström eller någon annan, vilka nog beflitat sig därom, kunna ge något säkert förslag därom." Själv hade han "änteligen" träffat på en man (uppenbart en ockrare) "som imorgon presterar 20/m [tusen] på 3 månader emot 12 procent" (lagens räntemaximum var 6 procent per år)⁸⁸. Om det var möjligt skulle Örner före veckans slut mot 6 procent låna upp så mycket att alla "sedlarna" kunde inlösas före årsslutet. Han lovade också att på alla räkenskaper "ha riktig reda med mig hemåt". (JÖ 8/12 1746) Den 11/6 1747 skrev kamreraren Swedmark: "Så snart tillräcklig tillgång bliver här i kassan för Österbys räkning, skall jag av vederbörande som levererat vin begära räkning därpå ... men så länge inga penningar äro i kassan är bäst tiga därmed, kreditören lär väl påminna själv därom."

ADGs svaga finansiella ställning oroade även hans mor i Holland. Den 31/1 1747 skrev hon – kanske med anledning av att Jennings inträtt som hans förläggare: "Jag hoppas att du skall kunna bli av med en del av dina skulder." Hon skickade också tillbaka en revers på okänt belopp med uppmaningen: "Bränn den! Jag har inte gjort minsta anteckning om den, och ingen här vet om den. Men om dina bröder i Sverige känner till den, är det bäst att du skickar mig ett utkast till kvitto att du betalt denna summa till mig ... men du skall aldrig visa detta kvitto för någon, endast om nödvändigt efter min död."

Även i fortsättningen gav hon yngste sonen finansiella favörer. Denne hade enligt faderns "dokument om delning av sina svenska egendomar" i arv fått godset Fossala (i Ekebyborna socken, söder om sjön Boren i Östergötland) med vill-

koret att modern årligen skulle "ha 1 000 guilders av det" under sin livstid. (JCvA 11/7 52) Enligt detta brev och ett av den 13/2 1748 efterskänkte hon det belopp som tillkom henne. 1748 hette det att hon inte ville att han skulle lida skada av det stora beloppet. "Jag skickar därför ett kvitto på 1 000 guilders, och jag ska anteckna att du betalat mig hela detta belopp. Det angår ingen annan. Jag är min egen herre." Samtidigt undrade hon varför han inte fick större inkomster av "Fossala med alla dess gårdar". 1752 skrev hon att hon kunde ge honom "dessa 1 000 guilders, men de [hans syskon] behöver inte veta det, det skulle bara ge upphov till käbbel". I ett brev av 14/11 utan årtal löd det: "Även detta år vill jag inte ha dina 1 000 guilders." Hon uppmanade också ADG att testamentera Fossala till sin fru, för att förekomma att det ärvdes av hans bröder och systrar, en möjlighet som hon framhöll i brevet av 11/7 1752.⁸⁹

Förutom ett i Forsmark intecknat riksbankslån på 260 000 daler hade ADG, när Jennings 1747 inträdde som förläggare, en mycket stor svävande skuld, kortfristigt uppsägbara lån från huvudsakligen privatpersoner, på över 600 000 daler. I Österby bruks arkiv (ULA) och Antoine De Geers samling (RA) bevarat material gör det möjligt att närmare studera denna stora upplåning och dess återbetalning. Skildringen ger en i litteraturen unik bild av två stora vallonbruks långfristiga finansiering under en femtonårsperiod som slutade några år innan den stora inflationen brakade lös i slutet av 1750-talet. Den ger också konkreta inblickar i en del praktiska svårigheter som mötte upplåning och återbetalning, eller, finare uttryckt, i de stora transaktionskostnaderna på denna kreditmarknad.

Materialet i bruksarkivet utgörs av "Intresseräkning över privata kapitaler hållen av W.E. Swedmark"⁹⁰ och "Förteckning som utvisar varutinnan Hr Jennings fordran per 1747 om 143 064 daler 9 öre kopparmynt består jämte flera utbetalningar därutöver".⁹¹ Totalt redovisar "Intresseräkning" en upplåning hos privatpersoner på över 900 000 daler under åren 1737–1746, varav nästan 580 000 var utestående vid ingången av 1747. Till den summan kom då ett lån på 15 000 daler från Stockholms förmyndarkammare och ett på 22 000 från Finska kyrkan (församlingen) i Stockholm.⁹²

Så gott som alla lån löpte med sex procents årsränta, i många fall utbetalad halvårsvis. För tre lån noteras i "Intresseräkning" fem procents räntefot, och för en kredit, från grosshandlaren Herbst, var räntefoten enligt "Förteckning" nio procent. I ett fall betaltes som ovan relaterats 12 procents (års-?)ränta, och för en kredit på 60 000 daler som upptogs hos vinhandlaren J.J. Hardt betaltes utom ränta två procents provision som avdrogs när lånet utbetalades. (JS 19/2 50)

För nästan alla lån gällde kortfristig, ömsesidig uppsägning, vanligen tre månader men både sex månader och två månader förekom. I ett fall hade tydligen av förbiseende ett lån på 7 000 daler blivit betalbart vid anfordran, men inspektör Örner lyckades av långivaren utverka en månads betalningsfrist. (JÖ 9/2 47) Endast två lån med bestämd löptid har noterats: för Frans Jennings lån i novem-

ber 1746 på 9 000 daler tolv månader och för ockerlånet i december samma år tre månader. De faktiska löptiderna för de kortfristig uppsägbara lånen var som kommer att framgå i regel långa.

Fastighetsinteckning som säkerhet för privatpersoners lån omtalas bara i två fall, båda gällde stora lånebelopp: änkefru Catharina Grills lån på 50 000 daler av 23/5 1737 (JS 25/6, 30/7 52) och tre krediter från hovmarskalken Sven Cederström från 1750 på sammanlagt 80 816 daler (JS 18/6, 30/7 52).

Långgivarkretsens sociala sammansättning var likartad både i flödet av krediter 1737–46 och i beståndet av lån vid ingången av år 1747 (tabell 1, 2). De största långgivargrupperna var adliga män och kvinnor. Av lånebeloppen svarade frälset för nästan tre fjärdedelar och de ofrälse för lite mer än en fjärdedel. Inom frälset var kvinnornas andel mer än två tredjedelar av männens i flödet och bara fem procentenheter mindre än männens andel av fordringarna på ADG vid början av 1747. I gruppen ofrälse var kvinnornas andel en tredjedel av männens i flödet av krediter och hälften i beståndet. Att både ofrälse kvinnor och adelsdamer hade större relativ andel av beståndet utestående lån än av flödet av krediter sammanhörde med att deras lån genomsnittligt hade längre löptider än männens. De

Tabell 1. För ADGs räkning eller av ADG hos privatpersoner upptagna lån 1737–46 fördelade på frälse och ofrälse långgivare, män och kvinnor. Belopp i daler kopparmynt.

<i>Långgivare</i>	<i>Antal lån</i>	<i>Belopp</i>	<i>Andel %</i>	<i>Aritm. medeltal</i>
<i>Frälse</i>				
Män	25	396 300	43	15 852
Kvinnor	15	283 120	30	18 875
Summa	40	679 420	73	16 895
<i>Ofrälse</i>				
Män	14	183 512	20	13 108
Kvinnor	8	67 240	7	8 405
Summa	22	250 752	27	11 398
<i>Totalt</i>	62	930 172	100	15 003

Källa: Intresseräkning över privata kapitaler hållen av W.E. Swedmark. ÖBA.B.1, vol 14, ULA.

Anm. Ett lån på 30 000 daler upptaget mot CDGs revers för ADGs räkning den 1/4 1746 hos fröken E. Falkenberg är inte upptaget i källan men har lagts till i tabellen.

Tabell 2. ADGs utestående lån den 1/1 1747 fördelade på frälse och ofrälse långgivare, män och kvinnor, samt myndigheter. Belopp i daler kopparmynt.

Långgivare	Antal lån	Belopp	Andel %		Aritm. medeltal
Frälse					
Män	16	214 600	37	35	13 413
Kvinnor	13	184 555	32	30	14 197
Summa	29	399 155	69	65	13 778
Ofrälse					
Män	6	122 700	21	20	20 450
Kvinnor	2	56 000	10	9	28 000
Summa	8	178 700	31	29	22 250
Totalt	37	577 855	100		15 618
Myndigheter	2	37 000	6		
Totalt inkl. myndigheter	39	614 855	100		15 765

Källa: Förteckning som visar varutinnan Hr Jennings fordran per 1747 om 143 964 d 9 öre km består jämte flere utbetalningar däröver. ÖBA. B.1, vol 2, fasc 3, ULA.

genomsnittliga lånebeloppen var stora, 15 000 à 16 000 daler, även om det förekom lån på mellan 600 och ett par tusen daler. Man kan också notera att adelsdammerna hade större genomsnittliga fordringar än adelsmännen i både flödet och beståndet av lån, medan de ofrälse kvinnorna i beståndet hade större fordringar än männen. Att både ofrälse män och ofrälse kvinnor hade högre fordringsbelopp vid ingången av 1747 än de adliga långgivarna sammanhänger med att genomsnittet för de få lånen i vardera gruppen drogs upp av tre respektive en stor långgivare. ”Madam” Grill har redan nämnts och bland männen hade regementsfältskären Benjamin Hunter att fordra 40 000 daler – åtta årslöner – som han lånat ut den 1/8 1740, hovmästaren Johan Werner Sattler⁹³ 30 000 daler utlånade den 18/5 1745 och grosshandlaren Herbst 50 000. I denna grupp var det snarast så att medeltalet drogs ner av två små lån på 600 och 2 100 daler.

Adelsmännens lån kan fördelas på långgivare som betecknades med militära eller civila ämbetsmannatitlar och övriga som benämndes med högadliga titlar, greve, friherre (baron). De senare svarade för nästan hälften av flödet av krediter 1737–1746 mot en tredjedel för officerare och en femtedel för civila ämbetsmän. Detta betyder dock inte att inte flera högadliga långgivare hade ämbets titlar utan

att de föredrog den högadliga titeln. Av de 15 lån som upptogs hos adelsdamer hade 13 givits av högadliga damer, vilka svarade för 29 % av den totala upplåningen.

Som långgivare figurerar i materialet 21 kvinnor, 11 änkor och 10 ogifta kvinnor. Av ankorna hörde sex till högadeln och två till lågadeln, medan en var prästänka, en hörde till skeppsbroadeln och den tredje, en madam Hagel, är oidentifierad. Av de tio ogifta kvinnorna var fem grevinnor eller friherrinnor och två var lågadliga fröknar, medan tre benämndes "jungfru". Dessa har inte identifierats, och det är därför okänt om deras fäder var präster, borgare eller så kallade ofrälse ståndspersoner.

Att så många kvinnor återfanns bland långgivarna och med i regel stora placeringar är ekonomiskt och socialt svårbedömt i brist på jämförelsematerial, men juridiskt sett inte anmärkningsvärt i fråga om ankorna, ty om dem stadgade 1734 års lag (Ärvidabalken 19 kap, 3 §): "Änka råde sig och gods sitt själv." Men ogifta kvinnor var (liksom män under 21 år) omyndiga, eller med samma balkkapitels 2 §: "Mö, av vad ålder hon vara må, stånde under förmyndare."

Omyndiga kvinnor (och män) kunde dock efter ansökan hos Konungen förklaras myndiga att förvalta sin egendom och tala och svara i domstol i därmed sammanhängande civila mål, och det är alltså vad som borde vara fallet med de tio ogifta kvinnorna som var ADGs långgivare liksom med två högadliga manliga kreditorer. (N s 191, 221) Tack vare Ann Ighes relativt nyutkomna doktorsavhandling kan de här redovisade siffrorna ges viss relief, ty hon har tittat närmare på de föga utforskade ansökningarna om myndighetsförklaring. Ansökningsförfarandet var krångligt och dyrbart, och de ansökningar som ställdes till Kungl. Maj:t var vid mitten av 1750-talet få. Nedslag i Justitierevisionens diarium visar för 1750 19 ansökningar från kvinnor och 2 från män och för 1760 var antalet 21 respektive 1. Ansökningarna var i dessa nedslag ingivna av personer med "i stort sett uteslutande adliga släktnamn".⁹⁴

Bland ADGs långgivare skulle således återfinnas en inte så liten del av den begränsade skara kvinnor som vid mitten av 1700-talet kan ha fått en ansökan om myndighetsförklaring bifallen, och tre av tio var ofrälse, vilket tycks avvika något från Ighes resultat. Men vid en genomgång av registren till Justitierevisionens diarium för åren 1731–1747 har bara tre av ADGs ogifta kvinnliga kreditorer påträffats. Av de tre myndigförklarade kvinnorna var två adliga och en ofrälse.⁹⁵

Diariengenomgångens resultat är svårtolkat. Det skulle kunna bero på brister i diariernas register, dvs. att en genomgång av alla diarienotiser skulle visa att de aktuella kvinnorna myndigförklarats. Men förklaringen skulle också kunna vara att de sju kvinnorna, fyra högadliga, en lågadlig och två ofrälse, accepterats som långgivare utan formell myndighetsförklaring. Storleken på både ogifta och ankors placeringar tyder på att de nästan alla hade nog tillgångar för att göra dem ekonomiskt oberoende, åtminstone innan penningvärdet vid mitten av 1760-talet mer än halverats.

Lånens faktiska löptider blev som nämnts långa. Av de 62 lån som upptogs 1737–1746 har den faktiska löptiden kunnat fastställas för 39; de övriga 23 måste ha återbetalats under åren 1749–1751. Fyra av dessa hade upptagits 1745 eller 1746, medan 19 av dem hade minst tre års löptid och av dessa löpte sex i sju år eller mer. För 16 av 25 lån från adelsmän var den konstaterade löptiden i genomsnitt 58,9 månader (lägst 12 och högst 108 månader). För 12 av de 15 lånen från adelsdamer var genomsnittet 63,6 månader med spännvidd mellan 13 och 120 månader. Endast fyra av 14 lån från ofrälse män har känd löptid (19, 30, 60 och 96 månader), medan sju av åtta lån från ofrälse kvinnor löpte i genomsnitt 90 månader eller sju och ett halvt år. Det höga medeltalet dras upp av två lån med 180 respektive 181 månaders löptid.

Den största delen av upplåningen skedde 1737 och 1738 i samband med arrenderingen/köpet av Forsmark, då sammanlagt 655 800 daler upplånades, varav 342 000 i Riksbanken. För nästan hela återstoden svarade sex privatpersoner, av vilka tre ställde upp med 260 000 daler. Trots den relativt låga köpeskillingen blev Forsmarksaffären ett finansiellt vågspel då den under de låga järnpriserna i slutet av 1730-talet och under 1740-talet visade sig svår att förränta.

Riksbankslånen, 192 000 daler den 8/6 1737 och 150 000 den 28/6 1738, återbetalades i omgångar under år 1739. Den korta lånetiden bestyrker den gamla iakttagelsen att villkoren för den Bankens kreditgivning vilken infördes under 1730-talets första hälft inte ansågs förmånliga och gjorde att efterfrågan på kredit blev mycket begränsad.⁹⁶

De få upplysningarna i brevmaterialet om hur upplåningen gick till har återberättats ovan. Det är emellertid möjligt att identifiera de allra flesta långivarna med hjälp av *Svenskt biografiskt lexikon* och G. Elgenstiernas *Den introducerade svenska adelns ättartavlor med tillägg och rättelser*, och resultatet härav är att mönster framträder som tycks belysa hur långgivare rekryterades. Långivarna presenteras i bilaga 2.

Nära släktingar spelade en inte obetydlig roll bland långivarna. De svarade för mer än en åttondel av det 1737–46 hos enskilda upplånade kapitalet. Som förmyndare för ADG lånade LDG upp ganska mycket pengar inom den gren av familjen Oxenstierna som han var ingift i och som han och hans syskon också var släkt med. Tre svägerskor och en sväger lånade tillsammans ut nära 65 000 daler. Ytterligare 18 000 daler lånades ut av en avlägsen släkting till dessa Oxenstiernor. Av sin nyblivne svärfar lånade ADG själv upp 12 000 och CDGs sväger Gustaf Ribbing av Zernawa lånade 1746 ut 24 000 daler.

Det kan inte uteslutas att släktingar spelade en ännu större roll bland ADGs långivare, men det skulle kräva mycket arbete att försöka klargöra det. Lättare är det att konstatera att många andra adliga långivare bildade grupper om två eller tre personer, vilka inbördes var nära släkt, och det förefaller mindre troligt att detta skulle vara en ren slump än att släktskapen inom grupperna spelat en roll för att de placerade pengar hos den unge patronen på Österby och Forsmark. Fem

sådana grupper återfinns bland de stora långgivarna och en grupp bland dem som inte lånade ut så stora belopp. De fem släktgrupperna lånade ut uppåt 500 000 daler av totalvolymens 900 000.

Bland långgivarna dominerade högfrälse både till antal och kreditvolym, men det fanns dock några lågfrälse bland dem. Men så gott som alla hörde till tidens sociala och/eller ekonomiska elit. Några exempel hämtade från den närmare presentationen av långgivarna i bilaga 2 kan räcka. Friherrinnan Ulrika Brahe, som var den största enskilda långgivaren, var änka efter riksrådet Nils Gyllenstierna och dotter till jordmagnaten Abraham Brahe, riksamiralen Carl Gustaf Wrangels dotter och Skoklosters första fideikommissarie. Tre av damerna ur högfrälset var hovdamer. Hovfröken Catharina Maria Siöblad hörde inte till de stora långgivarna, men det gjorde kammarfröken Hinrika von Liewen, 1748 förmäld med landets ledande arkitekt Carl Hårleman. Hon är avbildad på den kända målning av damer vid hovet som kallas "HöNSTAVLAN".⁹⁷ På denna syns också Ulrika Strömfelt som kan ha varit en av ADGs kreditorer; "Intresseräkningen" upptar en fröken Strömfelt men det kan ha varit en av Ulrika Strömfelts fyra ogifta systrar. Judita Lindcreutz hörde inte till högfrälset, men hon var änka efter Albrekt Lindcreutz, den förste som från ofrälse kanslist arbetat sig upp till verkschef (i Kammarkollegiet) och blivit en rik man. Bland de adliga långgivarna återfinns också några av tidens lite större namn inom politik och förvaltning, tillika storgodsägare: amiralen och landshövdingen Theodor Ankarkrona och riksråden Axel Löwen och Erik Wrangel af Lindeberg.

De ofrälse långgivarna spelade som framgått långt mindre roll än de adliga, men bland dem fanns fyra av ADGs största kreditorer. Frans Jennings svärfar Jean Bedoire överträffades som långgivare endast av Ulrika Brahe. Till skeppsbroadeln hörde också Catharina Grill, medan de två övrigas ekonomiska och sociala bakgrund var mindre distingerad: hovmästaren J.W. Sattler, som kan ha varit ombud för någon okänd magnat, och regementsfältskären Benjamin Hunter.

Många av långgivarna var stockholmare i den meningen att de hade sin gärning och/eller bodde där, åtminstone säsongsvis. De allra flesta av de adliga långgivarna ägde emellertid, enligt den biografiska litteraturen, gods och gårdar eller skrivs till sådana och de omyndiga adelsdamerna hade besuttna fäder. Dessa egendomar ligger huvudsakligen i socknar som ingår i ett bälte som sträcker sig västerut från sydöstra Uppland och östra Södermanland förbi Stockholm på både norra och södra sidan av hela Mälaren till Hjälmarens södra sida. Även ägare till ett par stora östgötagods ingår dock i kretsen, och två långgivare hade egendomar i Västergötland. (Bilaga 3)

Uppgifter från långgivarhåll om ADGs upplåning har i ett fall påträffats. Metta Magdalena Lillie berättar i sin nyligen utgivna dagbok att hennes bror Claes, 31-årig kanslist i hovkanslersexpeditionen, i februari 1739 rest tillbaka till Stockholm från hemmet i Västergötland medförande en "cedel", en revers, (med icke angiven utställare) på 1 666 daler silvermynt, vilken deras mor, friherrinnan Ulrika Eleo-

nora Hierta, ärvt efter sin styvmor. I maj hade Lillie tydligen fått reversen inlöst och för moderns räkning ”sat på inträse”, dvs. placerat mot ränta, 1 500 daler silvermynt (= 4 500 daler kopparmynt) mot en revers löpande med 6 % årsränta utställd av ”en Camarhäre dé Ger”, en tydligen för dagboks författaren obekant person. Dagboken ger även upplysning om hur avkastningen av den långsiktiga placeringen använts. Den 26/7 1746 antecknar författaren att den tidigare disponerats av brodern, vilken som tämligen ny kanslist i verken säkerligen var lågt avlönad, men nu hade denne levererat den utfallna räntan till modern ”ok wi tri hemawarande [döttrar] hade då fåt 90 daler silfvermynt, wilket, wi fåt warsin svart slät sidenkiortel före”.⁹⁸

Sedan ADGs enskilda kreditgivare identifierats genomgicks hans brevsamling än en gång för att jag skulle se om några av dem återfinns bland brevskrivarna, och i så fall om deras brev kunde ge ytterligare upplysningar om låneaffärerna. De återfunna kreditörerna var till antalet fem, men bara hovmarskalken Sven Cederströms brev gällde krediter.⁹⁹ Cederström, bruksägare i Gästrikland (Ockelboverken) och ägare till flera gods i Uppland (bland dem Jälla i Vaksala socken), sålde spannmål på kredit till ADGs bruk 1749–52, kanske också 1748, men villkoren för dessa varukrediter framgår inte, endast att brukens kvittenser på leveranserna efter någon tid utbyttes mot ADGs reverser. Den 5/9 1750 skickade sålunda Cederström från Jälla kvittenserna på ”förledne” års spannmålsleveranser och lämnade ”i min Käraste Brors behag desamma mot dess revers utbyta, då även intresset för det första kapitalet [kredit för leveranser 1748?], som den sistledne juni var förfallet, torde få i samma förskrivning inflyta”. Reverserna för leveranserna 1748 (?), 1749 och 1750 löstes 1752 och reverserna för 1751 och 1752 års leveranser den 31/12 1753.¹⁰⁰

Den Jenningska firmans förlagskontrakt med Antoine De Geer

Ett förlagskontrakt innebar i korthet en överenskommelse att en grosshandlare på vissa villkor skulle ge en brukspatron förskott på framtida leveranser av järn. I en förordning av 24/2 1748 gavs den första rikslagstiftningen om juridiskt bindande former för leveranser och lånetransaktioner inom järnhanteringen. Bland annat stadgades att avhandlingar om förlag till järnbruken borde avfattas skriftligen mellan förläggaren och förlagstagaren och att i kontraktet borde tydligt införas de villkor som å båda sidor hade betingats. En förlagsgivare som ville åtnjuta förmannsrätt kunde om han så ville låta inteckna förlagshandlingen i Bergskollegiet, som genom förordningen gjordes till enda inteckningsbeviljande myndighet i fråga om förlag till brukshanteringen. Genom att inteckna ett förlagskontrakt fick

förlagsgivaren, om förlagstagaren gick i konkurs, åtnjuta förmånsrätt i de inventarier och lager av insats- och färdigvaror som fanns vid av förlagsinteckningen berört eller berörda bruk.¹⁰¹

Den första förlagsavhandlingen mellan Jennings och ADG var skriftlig redan före 1748 års stadgande. Det är ett i litteraturen omnämnt men icke närmare behandlat järnkontrakt av 28/10 1746 som har stort intresse, inte bara därför att det säkerligen var frihetstidens största. I det förband sig nämligen bröderna Louis, Charles och Antoine De Geer att under åren 1747–1750 leverera ”allt” sitt ”öregrundsbruksstångjärn” till Fra. Jennings & Comp. Följande stämplat och kvantiteter i skeppund skulle årligen levereras: (från CDGs bruk) Lövesta 7 000, Åkerby 2 000, Karlholm 1 100, Västland och Strömsberg 3 000, Ullfors 2 000; (från ADGs) Österby 6 000 och Forsmark 4 000; (från det av LDG förvaltrade) Gimo 3 000, eller sammanlagt 28 100 skeppund. Priset per skeppund skulle vara 44 daler fritt Stockholm, och betalningen skulle varje år erläggas på följande sätt: under månaderna januari–april månatligen 150 000 daler, dvs. 600 000 daler eller 49 % av de kontrakterade leveransernas totala värde 1 236 400 daler. När så mycket järn levererats som svarade mot denna ”förlagssumma” skulle Jennings betala för det övriga järnet så snart det vägförts i Stockholm, så att vid varje års slut alltsammans skulle vara riktigt betalt och alla räkningar mellan parterna likviderade. Ingen ränta på förlaget stipulerades.

Allt järn skulle vara ”väl och ackurate smitt av fullkomlig och god materia” och av sådana sorter som F. J. & Co ordinerade och tidigare vid kontraktsbruket ”plägat smidas”. De tre brukspatronerna försäkrade också att de vid sina bruk inte skulle smida större kvantiteter järn än kontraktet stipulerade. Vid kontraktstidens slut skulle F. J. & Co äga ”préférenc” framför alla andra att på de villkor parterna då kunde enas om förnya kontraktet. F. J. & Co förband sig å sin sida att under åren 1747–50 ta emot allt järn av de i kontraktet stipulerade stämplarna och kvantiteterna och att betala 44 daler per skeppund i ”kontante penningar” på de terminer och det sätt som tidigare angivits.

Jämfört med de senare kontrakten mellan parterna verkar detta första lite primitivt med de dubbla stadgandena om leverans av hela produktionen vid kontraktsbruket och om betalningen. Det är också oprecist i det att förlagssumman inte är uppdelad på förlagstagarna och att priset per skeppund är ett enhetspris trots att de ingående stämplarna normalt prissattes rätt olika. Det innehåller inte heller några formuleringar som skyddade leverantörerna mot efterräkningar om storleken på de avtalade leveranserna inte kunde nås. Vad gäller förlagssumman vet vi genom 1748 års löpande räkning mellan ADG och Jennings, den enda kända, att hans andel var 190 000 daler som utbetalades i fyra lika stora poster under årets första månader.¹⁰² Att Jennings höll hårt på sin rätt till hela produktionen vid kontraktsbruket framgår av ett brev till ADG av 27/7 1747. I brevet påpekade han nämligen, att de 130 skeppund som ADG levererat till Jacob Graver visserligen var en obetydlig kvantitet, men ”som det är [en] oordentlighet och

vi intet kunde veta om så torde hända ofta, så höllo vi för nödigt att yttra oss däröver; men som välborne herren försäkrar oss att det icke skall ske, så äro vi till freds ...”¹⁰³.

Innan Jennings blev ADGs förläggare och mottagare av dennes järn hade en del, okänt hur stor, av Österbys och Forsmarks produktion sålts till engelska importörer med stockholmsgrosshandlaren Jacob Graver som mellanhand. Den 23/4 1745 meddelade nämligen Örner sin patron, att Graver skrivit till Örner att han visste att 1 000 skeppund var ”bortslutne” till smeder i Stockholm, men de fick inte levereras förrän Graver först fått sitt ”kvantum”, ty enligt kontraktet med ”engelsmännen” måste detta först fullgöras innan något annat kontrakt med smeder ingicks.¹⁰⁴

För ADG och hans bröder medförde järnkontraktet med Jennings en klar fördel. Under det att det vid denna tid i brukskretsar rådde stor pessimism om den framtida utvecklingen av stångjärnspriserna,¹⁰⁵ som legat lågt sedan mitten av 1730-talet (o s 17), kunde de nu räkna med att till landets största järnexportör få avsätta hela sin tillverkning till fast pris under fyra år. För ADG tillkom att därigenom och med Jennings som förläggare skulle förmodligen hans kreditvärdighet höjas så att hans många kreditorer inte i stor skala skulle säga upp sina med kort frist uppsägbara fordringar. För Jennings innebar kontraktet att han på fyra år till sig band leveranserna från landets största tillverkare av öregrundsjärn, med förförhandlingsrätt till förlängning av det. Eftersom övriga vallonbruk i Uppland (inklusive Gysinge i Gästrikland) hade ett sammanlagt privilegierat smide på 15 915 skeppund betydde 28 100 skeppund från De Geerna att Jennings skulle kontrollera nästan två tredjedelar av marknaden för öregrundsjärn. Det kan i sammanhanget noteras att bland de så kallade rekognitionsverkens avtalade leveranser förefaller åtminstone Österbys lite optimistiskt beräknade, och att man före 1747 års skarpa regler mot översmide kalkylerade med ett betydande sådant vid de övriga kontraktsbruket som inte fick smida fritt, ett förhållande som förmodligen utgör en del av bakgrunden till skärpningen.¹⁰⁶

Utöver förlaget erhöll ADG under 1747 försträckningar från Jennings, med vilka en del av den svävande skulden betalades liksom de dryga räntorna på den, ca 38 000 daler, plus en del andra skulder från 1746 på 78 000 daler som inte var lån. Året slutade med en skuld till Jennings på 143 064 daler.¹⁰⁷ Under 1748 skedde ytterligare avbetalningar på den svävande skulden utan att Jennings fordran steg till mer än 146 993 daler. Enligt 1748 års löpande räkning uppgick årets leveranser av stångjärn till lite drygt 8 302 skeppund, varav 4 916 från Österby, och inbringade brutto 363 500 daler.¹⁰⁸ Enligt en ”Specifikation på återbetalte kapitaler och intressen” 1748,¹⁰⁹ som inte går att kontrollera, ska återbetalningarna ha uppgått till 80 500 daler och räntebetalningarna till inte mindre än 47 224 daler. Emellertid återstod vid ingången av år 1749 det allra mesta av den svävande skulden.

Förmodligen som ett försök att lösa sina finansiella problem erbjöd ADG på

vintern eller våren 1749 Jennings att köpa Forsmark för 560 000 daler.¹¹⁰ Bidragande till erbjudandet kan också ha varit hans nedan skildrade njurstenslidande. Jennings avböjde emellertid. För ADGs vanskliga finansiella situation prövades en annan lösning. Den 17/4 1749 ingick parterna ett nytt järnkontrakt, för åren 1751–56. Förlaget till brukens drift höjdes lite grann till 192 000 daler,¹¹¹ räntefritt, och därtill beviljade Jennings en kredit i ADGs löpande räkning med 300 000 dalers limit att disponeras redan under 1749 och mot 6 procents årsränta på ianspråket belopp. För stångjärnsleveranserna, beräknade till 6 000 à 7 000 skeppund för Österby och cirka 3 000 för Forsmark, höjdes det fasta åpriset till 48 daler. Från och med 1751 skulle det stå ADG fritt att på för honom lägliga terminer amortera så mycket han kunde på räkningskrediten, resten skulle betalas vid kontraktstidens slut. Jennings tillerkändes ingen förförhandlingsrätt vid kontraktstidens slut, men han medgavs rätt att inteckna förlagskontraktet i Bergskollegiet och söka laga fastighetsinteckning för räkningskrediten i Forsmarks bruk näst efter Riksbankens förstainteckning i bruket.¹¹²

Tanken var uppenbarligen att ADG skulle kunna betala hela eller största delen av sin svävande skuld med den långfristiga räkningskrediten, som han efter ett par års tid skulle kunna börja betala ned tack vare starkt ökande leveranser från Österby – som kunde ”smida fritt” – och höjt pris per skeppund. För ADG innebar kontraktet inte bara en möjlighet att konsolidera den svävande skulden utan också fast övertagande till och med 1756 av en ökad produktion till högre pris. För Jennings förlängdes omvänt greppet om ADGs stora leveranser av öregrundsjärn, och för den skull var han villig att fortsätta avstå från ränta på förlaget; enligt 1748 års rikslagstiftning på området var han berättigad att ta ut 6 procents ränta och 2 procents provision på förlaget.¹¹³ Charles De Geer skrev i brev till ADG 27/12 1750 om motsvarande förmån (enligt 1746 års kontrakt) så här: ”För de penningar som jag måst taga förut [i förskott] av Hr Jennings har han ej begärt något interesse, emedan jag de samma med järn kommer att betala.” Genom att konsolidera ADGs svävande skuld skulle Jennings också förhindra ett eventuellt ADG-fallissemang och annullering av järnkontraktet. Dennes medgivande i kontraktet att krediten i löpande räkning fick intecknas i Forsmark innebar också en formalisering av och höjd säkerhet för de försträckningar som Jennings tidigare lämnat utöver förlaget.

Om det järnkontrakt som Jennings & Finlay ingick med ADG 1755 är endast känt att det var ett tioårigt fastpriskontrakt på hela ADGs produktion till starkt höjt pris som skulle börja löpa 1757. Det var också vad Charles De Geer, som var ombud för ADG, kallade ett ”rent” kontrakt. Det innehöll ingen företrädesrätt för J&F att förhandla om nytt kontrakt och det uteslöt efterräkningar om beräknade leveranser inte nåddes. CDGs reportage från förhandlingarna med Robert Finlay och John Jennings återkommer nedan.

För att 1746 och 1749 års kända förlagskontrakt ska säga något om affärsrelationerna mellan ADG och hans förläggare måste det jämföras med andra förlags-

kontrakt. Litteraturen erbjuder två jämförelsemöjligheter. Kurt Samuelsson behandlade (1951, 94–104) ett tjugotal in-tecknade förlagskontrakt från senare hälften av 1700-talet, och Rolf Adamson gick igenom och systematiserade alla, över 600 föga enhetligt formulerade in-tecknade kontrakt från perioden 1800–1884 och publicerade dem i tabellform (1963a). Av dessa analyserades mot bakgrund av den 1748 tillkomna rikslagstiftningen 347 stycken från åren 1800–1860 i hans avhandling (1966, 11–25). Mot Samuelssons framställning har riktats stark kritik främst för att han förbigått en lång rad in-tecknade kontrakt men också för diverse felaktigheter. Läget för jämförelsen är alltså det att Samuelsson, som behandlar in-tecknade kontrakt från en period som de här aktuella hör till, inte är mycket att hålla i handen, medan Adamsons gedigna framställning gäller en senare tidsperiod, De uppgifter om 1700-talsförhållanden som an-förs nedan härrör alltså från ett begränsat urval av de i Bergskollegiet in-tecknade förlagskontrakten med okänd representativitet, medan uppgifterna om 1800-talets in-tecknade förlagskontrakt bygger på en totalundersökning.

Villkoren för överlåtelsen av ADGs järn var i båda kontrakten tydliga. Jennings & Comp skulle köpa hela produktionen till ett pris i svensk valuta som fastställdes för kontraktens hela fyra- respektive sexåriga löptid. I de av Samuelsson undersökta 1700-talskontrakten varierade löptiderna från ett till flera år, men majoriteten var ettåriga. Priset avgjordes i kontrakten, heter det på ett ställe, medan det på ett annat talas om ”ofta i förlagskontrakten stipulerade priser”, och i ett par fall på 1780-talet ingicks flerårskontrakt med bestämmelsen att priser och övriga kontraktsvillkor skulle avgöras årligen genom förhandlingar mellan parterna. På 1800-talet var kontrakten i allmänhet ettåriga, men det förekom flerårskontrakt. Efter de häftiga förändringarna i penningvärdet under 1700-talets senare del och 1800-talets inledning var det vanligast att järnet vid fast övertagande såldes genom att det i kontrakten angavs en norm för en senare beräkning av priset.

Jennings ensamrätt till ADGs stångjärnsleveranser framgår klart av båda kontrakten. Enligt Samuelsson måste förlagstagaren i första hand sälja sin produkt genom förlagsgivaren, inte bara det järn som motsvarade förlagssumman utan ”tydligt stundom” även det som till äventyrs kunde återstå. På 1800-talet var handelshusens ensamrätt till förlagstagarens tillverkning inte sällan fastslagen i klara ordalag, men det var inte unikt att bruksägarna splittrade sin försäljning på två eller flera exportörer, liksom det förekom att en stor förlagskredit delades mellan två förläggare.

Jennings kredit till ADG enligt 1749 års kontrakt kombinerade ett löpande årligt förlag med en långtidskredit. Kombinationen möter under 1800-talet i mindre än en tiondel av de in-tecknade kontrakten, i vilka löpande förlag under bruksåret var avgjort vanligt.¹¹⁴ Hos Samuelsson finns på denna punkt inga uppgifter, ty han har uppenbarligen inte ens upptäckt företeelsen i det Jennings-De Geerska kontraktet, det kronologiskt äldsta av dem han gått igenom.

Innebörden i kreditarrangemanget tycks alltså ha varit att en självlikviderande kort förlagskredit till bruksdriften kombinerades med en långfristig (åttaårig) kredit i löpande räkning mot fastighetsinteckning med 300 000 dalers limit utan i kontraktet beviljad överdragningsrätt, en konstruktion som bankhistoriskt sett var bortåt 150 år före sin tid. Krediten i löpande räkning skulle ADG få disponera redan under 1749, dvs. innan kontraktet skulle börja löpa. Förlagskrediten var förlagsgivaren liksom i 1746 års kontrakt förbunden att ställa till förfogande på fyra terminer under årets första fyra månader, då bruksdriftens kreditbehov var störst på grund av bruksårets av naturen bestämda rytm. Tillförseln av insatsvaror och andra förnödenheter – det senare dock inte i ADGs fall – skedde framför allt när det var slädföre, medan leveranserna av färdigvaran ägde rum under seglings-säsongen. Fyra eller fem terminer under första halvåret var enligt Samuelsson det vanliga för utgivningen av förlag.

Den mellan Jennings och bröderna De Geer avtalade förlagskrediten var relativt sett inte stor, 49 % av bruttovärdet på de årliga leveranserna som kontraktet, något optimistiskt, räknade med. Det samma gällde också ADGs förlagskredit enligt 1749 års kontrakt, 45 % av bruttovärdet på de alltjämt optimistiskt beräknade leveranserna, och räkningskreditens limit låg inom 70 % av det. På 1700-talet "syntes" enligt Samuelsson det vanliga ha varit att förlaget motsvarade bruttovärdet av respektive bruks beräknade årsproduktion vid leverans till Stockholms våg – vilket förefaller otroligt. I tre av fem 1800-talskontrakt sattes som här en gräns uppåt för förlagets storlek med ett direkt utsatt belopp, men oklart är hur stort detta var i förhållande till bruttovärdet av beräknade leveranser. Då och då förekom emellertid ett bestämt förskott per skeppund av en till storleken överenskommen produktion. I den senare händelsen, speciellt vanlig före 1820, sattes förlaget till grovt räknat $\frac{3}{5}$ av "vågpriset", varmed förstods vad en grossist kunde få ut vid försäljning av järnet på exporthamnens våg.

Den ovan angivna förklaringen till att Jennings inte tog ut någon ränta eller förlagsprovision vare sig enligt 1746 eller 1749 års kontrakt utesluter inte att en viss räntegottgörelse var inbakad i det fasta inköpspriset. Det var ofta fallet under tiden före 1748 års förordning, och det förefaller ha varit så med priset 44 daler per skeppund 1746. Några prisuppgifter för Dannemora-stämplor känner jag inte till, men noteringar för "fint järn" låg för åren 1745–47 på 48 à 49 daler per skeppund och för 1748 på 49 daler.¹¹⁵ Med hänsyn till dessa prisuppgifter är det emellertid mer osäkert om 48 daler per skeppund 1749 låg klart under priset för likvärdiga stämplor.

Enligt Samuelsson fanns "tydligen" ingen alldeles likformigt utformad praxis beträffande förlagstagarnas skyldighet att betala ränta på förlagskrediter, men han påpekar också att Jennings tillgodoräknade ADG och en annan förlagstagare deras leveranser i och med att dessa anlönt till Stockholms våg, medan de övriga förlagstagarna krediterades för järnet med avdrag för ränta och "försäljningsprovision" först sedan järnet sålts.¹¹⁶ I ungefär 200 av 350 intecknade kontrakt från

1800-talet som Adamson analyserat saknas bestämmelser om förlagsprovision, samtidigt som räntan anges till normala 6 %.

Överenskommelsen 1749 mellan Jennings och ADG stipulerade också att om hela förlagskrediten inte gäldats med årets järnleveranser, så skulle saldot räknas in i den långfristiga krediten för vilken betalades 6 % ränta på ianspråktaget belopp, dvs. det skulle inte längre ha förlagskaraktär. Detta var en äldre mening som intagits i 1748 års förordning, men som inte efterlevdes på 1800-talet, då förlagskredit från föregående år fördes över i räkenskaperna till det nya året och åter kunde betungas med förlagsprovision.

Vad gäller frågan om förläggarnas inflytande över motpartens verksamhet stadgades i både 1746 och 1749 års kontrakt att det levererade järnet skulle vara av ”fullkomlig och god materia” samt av sådana sorter som Fra. Jennings & Comp ordinerade och tidigare plägat smidas vid kontraktsbruken. Dylika stadganden att förlagstagaren skulle ansvara för att kvaliteten blev den bästa och att tillverkningen skedde i de sorter och dimensioner som förläggaren bestämde var gängse i de 1700-talskontrakt som Samuelsson undersökt. Bland 1800-talets förlagshandlingar fanns det endast ett tiotal som gav kreditgivaren rätt att blanda sig i verkens skötsel eller kontrollera brukens finansiella ställning, användningen av inflyttna medel för försålda varor eller av överskott över undfångna förlag för att betala ränta och amortering av äldre skulder eller förlagsmedlen.

1800-talets intecknade förlagskontrakt stipulerade på inget sätt genomgående alla åtaganden från de båda parternas sida, och det gällde säkert också om 1700-talets. En rad utelämnanden berodde säkerligen på att parterna fann vissa frågor så självklara och problemfria att inga bestämmelser om dem ansågs erforderliga. Till det som inte berörs i de två här behandlade kontrakten med Jennings hör förläggarens varuleveranser till förlagstagarna. Under äldre tid än den här aktuella utgick förskotten ofta in natura, vilket gav förläggaren en möjlighet att ta ut en dold vinst genom att i förlagsräkningen uppföra levererade varor till högre pris än inköpspriset; 1746 års kontrakt uteslöt förskott in natura. Frågan berörs inte av Samuelsson som föreställde sig att förlagen huvudsakligen utgick i kontanter. Under 1800-talet var förläggarnas inkomster av varuleveranser till bruken i regel 2 % provision. I två fall anges att förlagsgivaren skulle förmedla varor utan gottgörelse i form av provision, och i ett fall förekom en uttrycklig tillåtelse för förlagstagaren att köpa varor av andra än förlagsgivaren.

1800-talets överenskommelser mellan bruksägare och dem som mottog deras järn var mycket skiftande till form och innehåll och tillkom utan större hänsynstagande till och kännedom om 1748 års förordning. Hur det i dessa avseenden förhöll sig med det begränsade urvalet av intecknade 1700-talskontrakt ger Samuelsson inget systematiskt besked om, men uppenbart skiftade både innehåll och form. Om de Jennings–De Geerska kontrakten kan dock sägas att de svarat mot vad som enligt Adamson var andemeningen i 1748 års förordning: I skriftlig form

bestämdes klart och uttryckligt förlagets storlek, att det var avsett för bruksdriften och att det skulle återbetalas med stångjärn, normalt inom ett år. I ett par enskilda punkter framträder i 1749 års kontrakt kunskap om och direkt hänsynstagande till stadganden i 1748 års förordning.

En utgångspunkt för Adamsons undersökning av 1800-talets in-tecknade förlagskontrakt var att de här påträffade tillverkarna genomsnittligt haft sämre finanser än de övriga och att deras kontraktsvillkor inte kan ha varit representativa för branschen som helhet. Av sin undersökning kunde Adamson dra slutsatsen att många förlagstagare hade haft villkor som knappast kan ha avvikit från de icke förlagstagandes. 4/7 av de skuldsatta brukspatronerna hade fått sin rörelsekredit till normal låneränta. Å andra sidan hade i bortåt hälften av överenskommelserna observerats antingen extra avgifter, diskriminerande prisreduktion eller förmynderskap över produktionsverksamheten. Överenskommelserna gav inget stöd för en uppfattning att förlagstagare varit ett i fråga om försäljnings- och kreditvillkor homogent underskikt bland bruksägare. Det gemensamma för dem alla var att de lämnat sin förläggare en speciell säkerhet för utgivna förskott, nämligen medgivande till förlagsinteckning i Bergskollegiet. De som behövt ge sin förläggare en sådan säkerhet ansågs av kännare som mindre solida.

Utöver konstaterandet att Jennings förlagskontrakt med ADG 1749 svarade mot andemeningen i 1748 års förordning kan sägas att det var ett på olika sätt fördelaktigt kontrakt för förlagstagaren, som tyder på att Jennings var angelägen om att såsom förläggare förbli den ende mottagaren av ADGs stora och ökande produktion av öregrundsjärn. Ingen ränta och provision på förlaget skulle tas ut, och normal ränta utan provision skulle belasta den stora, så vitt bekant innovativa långfristiga krediten i löpande räkning mot säkerhet i fastighetsinteckning. Det överenskomna fasta priset per skeppund stångjärn var i varje fall inte då kontraktet ingicks diskriminerande lågt, även om det möjligen inrymde ett element av räntekompensation. Stadgandet att järnleveranserna skulle gottskrivas ADGs löpande räkning vid ankomsten till Stockholms våg, som lite mindre explicit formulerat fanns även i 1746 års kontrakt, var enligt Samuelsson ovanligt – dock i ett mycket begränsat urval – och fördelaktigt. Det fanns inte heller några bestämmelser som band ADG eller hans bröder till Jennings för leveranser av varor eller gav denne för tiden ovanligt stor bestämmanderätt över deras tillverkningar. Men 1749 års medgivande för Jennings att låta inteckna kontraktet tyder dock på att Jennings – på goda grunder – hyste oro för ADGs soliditet, men en komponent i detta som kommer att framgå var också oro för ADGs vacklande hälsa.

Före skildringen av den dramatiska finansiella utvecklingen i relationen mellan Jennings firma och ADG och dess oväntade upplösning ska framhållas att hela den bevarade korrespondensen mellan parterna präglas av en påfallande vänskaplig ton. I sak kommer den också till uttryck på andra områden av relationen än det finansiella, vilket kommer att framgå av den närmast följande redogörelsen för Jennings leveranser av varor till ADG och dennes leveranser av stångjärn (och

lite stål) i motsatt riktning. Här behandlas också hur förläggaren utnyttjade sin kontraktsevenliga rätt att bestämma, ”ordinera” eller ge ”ordinationer”, om tillverkningens dimensioner och sortering.

Den Jenningska firmans varuleveranser till Antoine De Geer

Varuleveranserna gick som returlaster med de kustgående fartyg som fraktade stångjärnet till Stockholm, och leveranserna debiterades ADGs löpande räkning så fort de avsänts.¹¹⁷ Två skeppare vid namn Lind och Dahlman nämns ofta i breven. Förmodligen var de skeppare på egna fartyg, ty Dahlman vägrade vid ett tillfälle att ta en last med stenkol, havre, sill, rödfärg och vitriol. Ett fartyg från Öregrund befraktades då för ändamålet, men då detta visade sig vara läck uppstod bryderi hur man skulle göra med lasten, framför allt med 190 tunnor havre. Efter ett par dagar lastade dock en skeppare som hette Erik Örn varorna och avseglade samma kväll.¹¹⁸ Om det var bråttom med en sändning, och inget fartyg fanns till hands som skulle segla till Österbys eller Forsmarks lastageplatser vid Kallrigafjärden, utnyttjades fartyg som skulle gå till Lövsta bruks lastageplats vid Ängskär längre upp i Öregrundsgrepen.

Försändelser av viktigare dokument och sedlar anförtröddes personer som skulle resa från Stockholm till norra Uppland. Med Louis De Geer sändes sålunda som nämnts 1749 dokument angående Forsmarks egendom, och med Charles De Geer som reste hem till Lövsta sändes 4 218 daler i småsedlar.¹¹⁹ Men sedlar sändes också med posten. I det nyss nämnda brevet hette de sålunda ”och följer nu härjämte” 5 400 daler, och enligt ett brev av 26/12 1751 sändes en köpeskilling på 4 000 daler i småsedlar. Förmodligen var sådana penningförsändelser rekommenderade såsom när kamreraren Swedmark 23/7 1752 meddelade att jämte brevet sändes 2 400 daler i ett paket som var ”in specie rekommenderat”.

Bland varuleveranserna utgjorde spannmål i volym och pengar den i särklass största komponenten. Notiser i J&F:s brev från 1749 och 1750 torde ge en ganska god bild av de från Stockholm levererade kvantiteterna. Notiserna från 1751 är bara två och motstridiga, från 1752 bara en, och för 1753 finns inget noterat. Från 1754 finns en uppgift om den totala mängd spannmål som Österby bruk behövde, medan siffrorna för leveranser från Stockholm 1749 och 1750 torde gälla både Österby och Forsmark. Det förhåller sig också så att notiserna om rågleveranser är lite mer specifika än notiserna om korn och malt som i regel nämns i klump.

Det är betydande spannmålmängder som figurerar. Totalt uppgick leveranserna från Stockholm 1749 till nästan 2 300 tunnor och de noterade för 1750 till 1720 tunnor, vartill kommer uppgifter att ytterligare 450 tunnor skulle inköpas. Enligt bruksinspektoren Wählberg (25/3 54) skulle lokalt ”intagne” mer än 2 500 tunnor av ”1753 års växt” jämte 800 från Stockholm inköpta tunnor råg räcka bra för år 1754.

De två uppgifterna från 1751 medger ingen slutsats. I ett brevkoncept av 28/1 1751 skrev ADG till J&F ”lärandes jag ej behöva mången spannmål i sommar från Stockholm, om icke litet malt, emedan jag ackorderat häromkring för skäligare pris än det som böds i Stockholm” – till de lokala leverantörerna hörde hovmarskalken Sven Cederström (o s 54). Men den 17/2 rapporterade förläggarfirman att den med anledning av ADGs ”begäran” vid hans vistelse i Stockholm ”slutit köp” med spannmålsimportören Hebbe om 1 000 tunnor råg à 15 daler per tunna och 300 tunnor malt à 12 daler att betalas 4–5 månader efter leverans. Firman önskade veta om ADG inte hade ”lägenhet” för denna spannmål, ty i så fall skulle den försöka få det med Hebbe ingångna kontraktet upphävt. Vad svaret blev på denna förfrågan är okänt, men kontraktet torde ha annullerats till glädje för Hebbe, ty partiprisnoteringarna på importerad råg i Stockholm låg under våren och sommaren 1751 på 20 daler per tunna och steg under hösten till 24 à 25. Höstens markegångsnoteringar för råg i Stockholms län respektive Uppsala län hamnade på 24 och 25 daler.¹²⁰

År 1752 föll partiprisnoteringarna på råg i Stockholm åter ned mot 20 daler per tunna, medan höstens markegångsnoteringar i de två länen endast låg något lägre än 1751, och ADG köpte åter i Stockholm. Spannmålen levererades emellertid inte av J&F utan av Jacob Graver som i mitten av maj sänt 346 tunnor råg och 404 tunnor malt för 14 159 daler och i slutet av juni resten av den kontrakterade spannmålen jämte räkning på 6 379 daler. (Jacob Graver 18/5, 25/6 52) Totalt bör leveranserna från Graver, om de var ungefär jämnt fördelade på råg och malt, ha hamnat på omkring 1 100 tunnor. Om någon mer importerad spannmål köptes är okänt.

I de två brukens spannmålsförsörjning var liksom eljest i tiden rågen viktigast. 1749 förmedlade J&F 1 100 tunnor råg, 200 tunnor korn och 600 malt samt 280 tunnor havre. 1750 levererade firman 1 570 tunnor råg, och 600 tunnor malt skulle levereras, men därav har bara 150 tunnor noterats såsom inlastade.¹²¹ Bruksinspektoren Wählbergs rapport av 25/3 1754 specificerade att med landböndernas avradsspannmål inräknad var 1 137 3/4 tunnor råg och 1 380 tunnor korn ”intagne” av 1753 års skörd plus under hösten i Stockholm inköpta 800 tunnor råg.

De notiser som ovan sammanställts för att ge en kvantitativ bild av spannmålsleveranserna kan i kombination med enstaka notiser om saltköp också ge en beskrivning av hur firman agerade gentemot och resonerade med en av sina största kunder och leverantörer. Den 8/5 1749 meddelades att den köpt salt åt ADG en halv daler billigare per tunna än den aviserat i sitt senaste brev, därför att den betalt ”strax”. En vecka senare varnade den för att rågpriset skulle komma att stiga ”fråmpå året”, varför ADG borde förse sig med en hel del råg, om än inte allt han behövde. En månad senare, den 15/6, utlovade firman att vid ”goda tillfällen” köpa de av ADG önskade partierna salt och råg, men den skulle avvakta med saltinköpten, då ”en stor hop skepp väntas hit”, dvs. skepp som införde salt från

västra medelhavsområdet, så att priset skulle bli lägre. Den 3/7 meddelades priser på salt och råg med förfrågan om hur stora kvantiteter ADG ville ha. Firman framhöll att det vore bättre att vänta med att köpa malt, medan det var uteslutet att rågen skulle bli billigare. Saltet skulle nog inte bli dyrare, men det vore bra för ADG att få hem det i "så god årstid". Den 12/7 rapporterade den att den köpt 200 tunnor råg, 200 tunnor korn och 250 tunnor malt, som avsänts med skeppare Lind. Vidare lastades 450 tunnor havre som köpts för 19 daler tunnan och 40 tunnor till 18 daler, "det bästa pris vi kunde få". Slutligen var det bäst att vänta med att köpa salt. Den 30/7 besvarades ADGs önskemål om 900 tunnor råg och 450 tunnor malt med en försäkran att "ingen flit skall fela hos mig att skaffa bästa slaget till bästa priset, emedan min avsikt är endast att tjäna Vålborne Hr Kammarherren".¹²²

Det finns i J&Fs brev till ADG inga uppgifter om saltleveransernas kvantitet och pris, men saltförsörjningen var 1749 och 1750 kanske inget stort problem. Saltimporten till Stockholm var 1749 (och 1751) närmare 140 000 tunnor, och endast under två andra år under frihetstiden var den större. Saltpriset (= Danvikens hospitals inköpspriser) låg under ett årtionde från mitten av 1740-talet stabilt på lite drygt 20 daler per tunna.¹²³ Spannmålspriserna varierade däremot starkt år från år, vilket kan illustreras med ADGs inköp åren 1749 och 1750 – det ena ett högrprisår, det andra ett lågrprisår.

Den 3/8 1749 bemötte J&F protester från ADG mot det pris som debiterats för 200 tunnor råg, avsända enligt brev av 12/7. I brevet framhölls att (spannmålsimportören) Funcks bifogade räkning visade att firman betalt 25 daler per tunna, och "vi kunna svårligen förvänta något avslag [minskning] i det, emedan vi veta att han fick mer av andra vid samma tillfälle". Med Christian Hebbe (d.ä.) hade inget avtal i förväg träffats, och han hade debiterat Jennings & Co 25 1/4 daler per tunna. Firman hade emellertid bara "påfört" ADG 25 daler, därför att denne kunnat få det priset av andra; "vi tycka att det inte lönar mödan att disputera med honom [Hebbe]¹²⁴ om 25 dalers difference". – Hebbe och Funck hade alltså levererat hälften vardera av de 200 tunnorna.

Under hösten 1749 steg rågpriset ytterligare och det kom nya protester från Österby mot debiterade priser. Den 9/10 bemötte J&F ett icke bevarat brev, vilket inte var skrivet av ADG själv. Detta brev ska ADG enligt firmans brev av 16/10 ha tagit avstånd från. (N s 89) Den 9/11 fullföljdes resonemanget om prisläget i klartext: "Att råg måste och kan fås till 27 D tunnan kunna vi intet förstå meningen av, ty ingenting kan obliera oss att göra en omöjlighet, och vi kunna ingen råg få under 27 1/2 D", vilket pris debiterats för leverans av 900 tunnor råg. I själva verket tycks ADG ha fått denna råg till förhållandevis förmånligt pris, ty mäklarnas partiprisnoteringar på råg i Stockholm låg 1749 nära 30 daler och höstens markegångsnoteringar för råg var för Stockholms län 28 och för Uppsala län 29 daler per tunna.¹²⁵

1750 föll rågpriserna starkt: Stockholmsnoteringarna till 20 eller straxt under

20 daler, markegången i Stockholms län och Uppsala län till respektive 17 och 18 daler. Redan den 19/4 skrev J&F till ADG att rågpriset fallit starkt och föreslog att firman för hans räkning skulle inköpa 500 à 600 tunnor. "Vi få dem nog för 18 D, men vi hava intet bjudit än" i avvaktan på ADGs godkännande. Med nästa post (26/4) meddelades att firman köpt 500 tunnor råg à 18 daler. Den hade köpt på grund av oro för stigande priser, om kronan till äventyrs skulle fylla på sina magasin. Den lovade också att "menagera" till ADGs fördel vid inköp av återstående 600 tunnor råg och 600 tunnor malt genom att ta tillvara sådana tillfällen då spannmålen stod lågt i pris. Då man kunde se fram emot en god skörd kunde man eventuellt vänta till hösten. Firman skulle dock inhämta Charles De Geers råd. Denne tyckte emellertid enligt firmans brev av 30/4 1750 att det vore oförsiktigt att inte ta tillvara nuvarande goda tillfälle att köpa råg till 18 daler tunnan, emedan skördens inbärgning var underkastad så många vanskligheter. Själv tänkte Lövstaherren förse sig för hela detta året. Uppgiften om CDGs åsikter bekräftades av denne själv i brev av 3/5 till ADG som frågat brodern till råds. En lång utläggning avslutades med meningen: "Sedan jag detta skrivit hör jag att Finlay redan köpt en hoper råg åt Eder som var väl gjort."

Den 10/5 meddelade J&F att ADG debiterats 12 187 daler och 28 öre för 150 tunnor malt och 600 tunnor råg, vilket torde betyda att rågen kostat mindre än 18 daler per tunna, ty om detta pris debiterats för rågen, skulle maltet ha kostat bara 9 1/4 daler. I enlighet med ADGs önskan skulle firman inte inköpa något korn och inte hasta med maltet. Den 30/7 meddelade J&F att ADG kunde fritt assignera på firman för inköp av spannmålsförråd för vintern vid nuvarande "favorabla" prisläge. Utfästelsen visar att ADG inte var bunden att köpa sina förnödenheter genom förläggarna, och han gjorde lokala uppköp åtminstone av hovmarskalken Cederström. Om han liksom föregående år även köpte spannmål från lagmannen von Post är okänt.¹²⁶

Bara två av J&Fs brev till ADG från 1751 gällde spannmålsleveranser. I det ena, av 24/1 utlovade firman att skaffa så långt dröjsmål den kunde med betalningen av den spannmål som ADG kunde behöva köpa under året, men den underströk att man måste betala "på sådan tid som det behagar säljaren" annars kunde man inte förvänta sig "bästa köpet", och mycket av den spannmål som firman levererat till ADG 1750 hade den måst betala kontant. Det andra brevet, av 7/2, gällde det ovan refererade stora kontraktet med spannmålsimportören Hebbe, som tydligen till De Geers nackdel annulerades. Enligt sin påteckning om vad han svarat på Sven Cederströms erbjudande av 12/10 1752 att sälja spannmål hade han nämligen ifjol givit 22 daler per tunna för rågen "åt alle andre" och 15 daler för kornet.

De i brevsviten noterade klagomålen från ADGs sida mot spannmålsleveranserna, utöver de refererade som gällde priserna, är få och vad de ledde till är okänt.¹²⁷

Den fisk som levererades till ADG från Stockholm var salt sill och "gråsidor",

dvs. torkad, längs ryggraden uppfläkt gråsej med en grå ytersida. Någon riktigt tydlig bild av fiskleveransernas storlek ger inte breven från J&F, men klart är att mycket större kvantiteter salt sill än torkad gråsej levererades. För två av leveranserna anges att det var importerad Glasgow-sill.¹²⁸ Alla de större leveranserna skedde i maj, medan en årtung (16 liter) holländsk sill som sändes i augusti var en gåva till herrskapet. För Forsmark och Österby liksom för andra bruk nära ostkusten spelade förmodligen lokalt anskaffad saltströmming större roll än saltsill för befolkningens försörjning, i synnerhet vid denna tid, då det stora bohuslänska sillfisket ännu inte inletts. Inga strömmingsleveranser figurerar i J&F-breven, men i ett brev från Charles De Geer finns en lång utläggning om olika strömmingskvaliteter och köp av strömming (6/9 50).

De för Österby bruk och Forsmark viktigaste insatsvarorna malm, träkol och tackjärn levererades vid dessa integrerade bruk internt och spelar följaktligen mycket liten roll i breven som handlar om leveranser från Stockholm. Planer på köp av tackjärn under det problemfyllda året 1750 och kolfångstproblem tas upp i avsnittet om produktion och leveranser av järn. 30 tunnor stenkol à 7 daler levererades 1749 som insatsvara för okänd process. Andra insatsvaror som levererades från Stockholm var tjära, beckolja, talg, vitriol, rödfärg, bomolja (en sämre sorts olivolja som användes till belysning och till skinn- och läderberedning).¹²⁹

Leveranserna av lyxbetonade livsmedel, drycker och andra så kallade njutningsmedel, blomster- och grönsaksfröer, sydfrukt, lindträd, virke av ädelträ och al-lehanda prylar spelar rätt stor roll i brevmaterialet. Notiserna vittnar om stor spännvidd i de tjänster som förläggarna här presterade, och de ger glimtar av den avgrund som skilde herrskapets konsumtionsstandard från arbetarbefolkningens. Dessa leveransers betydelse för bruksekonomin jämfört med nödvändighetsvarornas kan dock inte ens ungefärligen anges, ty det förekommer inga uppgifter i breven om vad som debiterats för dem. Det rörde sig dock knappast om små be-lopp, ty lyximport var också högt beskattad.¹³⁰

Vete och vetemjöl, smör och andra animalier levererades från Stockholm främst för herrskapets behov. (Om en vid midsommar 1752 avsänd svan var avsedd för herrskapets middagsbord eller herrgårdens damm må vara osagt.) Vanligen betecknas vete(mjöl), smör, kött, skinkor och ostar som engelska; nästan hela J&Fs export gick ju på Storbritannien. I många fall var sådana leveranser gåvor till herrskapet. Viner figurerar inte så ofta i breven, men de noterade leveranserna bör ha räckt ett tag. Det röda bordeauxvinet med namn efter staden Pontacq köptes oxhuvudsvis (185–235 liter). Rhenvin och Mosel rekvirerades i åmar (å 187 liter), medan portvin och madeira levererades i ankaren (å 39 liter) och arrak utan rymdmåttsangivelse. Importerat hälsobrunnsvatten såsom pirmonter- och seltersvatten nämns då och då, och åtminstone CDG gav uttryck för förväntningar att pirmontervattnet skulle lindra ADGs njurstensbesvär. För

herrskalets räkning importerades också te, kaffe, snus och rappéstänger, som revs eller maldes till snus, och "nådiga fru grevinnan" förädrades en gång två krukor russin, medan kammarherren från Holland skickade hem pipor under förläggarnas adress för att de skulle ordna med införseln.¹³¹

Tämligen många brevnöter gäller sändningar av ospecificerade blomfröer, melonkärnor och framför allt grönsaksfröer: blomkål, broccoli, sparris. Trädgårdsskötsel var ett intresse i tiden för herrskapsfolk, och ADG hade en i Holland skolad trädgårdsmästare som hette Petter Dillström. Men härtill kommer i ADGs fall såsom motiv säkerligen att han av läkaren ordinerats ett stort inslag av vegetabilier i kosten.¹³² Inköp av vattenmeloner ("arbuser"), citroner och pomeranser nämns i några få brev. Att få brev av sådant innehåll påträffats kan givetvis vara en tillfällighet, men förmodligen behövdes inte många leveranser av sydfrukter från Stockholm, ty sådana odlades i ADGs på sin tid omtalade orangeri i Österby. Där mognade fikon, apelsiner och citroner, men ananas och aprikoser fick Dillström inte att bära frukt.¹³³ Hur mycket av herrgårdens berömda trädgårdsanläggning som hann förverkligas under ADGs tid är enligt Tigerstedt svårt att säga. De av Hårleman föreslagna lindalléerna i trädgården ska inte ha blivit planterade förrän 1769, men i breven talas mycket tidigare en hel del om import av lindar från Holland.¹³⁴

Mycket annat förmedlade också J&F från utlandet till ADGs herrgård uppe i skogarna i norra Uppland: "Koko-nötskal", pärlmorskal (så snart en ostindiefarare återvänt till Göteborg), engelsk ebenholts (ebenholz) och mahognyvirke, (till grevinnan) metrevar, metkrokar och fiskeredskap liksom förmodligen "de omskrivne solhattarne".

Kommissioner av mer privat natur som inte krävde utländska kontakter sköttes av kontoret i Stockholm. Sålunda skickade Swedmark den 12/10 1747 det samma år utkomna första bandet av Dalins *Svea rikes historia*, och bokhållaren Lindblad ålades beställa en grön kamlotsväst åt kammarherren, påminna kopparslagaren, köpa smör, glasburkar och "brännvinet, som är i förstone vitt men bliver rött, när det stått i 3 å 4 timmar".¹³⁵

Enligt Norrby (1991, 29) får man av firmans brev uppfattningen att varuleveransernas värde uppgick till mer än 100 000 daler årligen, dvs. ungefär en fjärdedel av inkomsterna från stångjärnsleveranserna. Om man håller sig till i breven explicita uppgifter om belopp som debiterats ADGs löpande räkning för varuleveranser stämmer detta inte. Dessa debiteringar uppgår nämligen (med öresutjämning) för 1749 till 89 149 daler och för 1750 till 38 230 daler,¹³⁶ men för många leveranser finns inga uppgifter om debiterat belopp.

Produktion och leveranser av stångjärn och stål.

Ordinationer och klagomål

Om produktion och leveranser av stångjärn under ADGs tid som brukspatron på Österby och Forsmark finns endast få och spridda uppgifter, medan sådana data för Österby för åren 1753–1755 kan sammanställas ur bruksinspektoren Wählbergs brev till patronen.¹³⁷

Hur mycket stångjärn som ADG levererat till Jennings 1747 är okänt. Enligt "Österby bruks courant räkning 1748", den enda kända, hade som framgått levererats 4 916 skeppund från Österby och 3 386 från Forsmark. (Med ett privilegierat smide på 2 875 skeppund invägde bruket således utan offentliga sanktioner ett översmide som var långt större än tillåtna 5 %).¹³⁸ Under 1749 gick det emellertid, enligt Jennings brev till inspektoren Wählberg av 17/8, "smått" med leveranserna, och i ett odaterat brev från samma månad till brukspatronen framhöll förläggaren att det järn som under året levererats från Österby och Forsmark endast uppgick till 4 300 skeppund, vilket med hänsyn till den sena årstiden var mycket litet och knappt räckte till att betala förlaget. Förläggaren anhöll "hörsamt" att ADG skulle använda all möjlig flit till att snarast avsända det järn som var färdigt och även meddela hur mycket som totalt kunde levereras under året. Svaret blev tydligen 8 000 skeppund, vilket fägnade Jennings. (J&F 31/8 49)

Men så blev inte fallet. Människor och näringsliv, både jordbruk och industri, var i det gamla samhället långt mer beroende av naturens regelbundna och oregelbundna variationer än i senare tiders industrisamhällen. Sålunda var järnhanteringen i hög grad beroende av nederbörd, vattenföring, slädföre och isläggning.¹³⁹ 1749 var det tredje i en följd av "torrår", och vid Österby blev hamrarna stående på grund av vattenbrist, vilket ledde till produktionsbortfall. För att kompensera bortfallet ansökte ADG i skrivelse av 3/2 1750 hos Bergskollegiet om tillstånd att under 1750 och 1751 öka smidet vid Forsmark utöver det privilegierade.

Denna ansökan, dess tillkomst och handläggning ger intressanta inblickar av skilda slag i frihetstidens Sverige. Ärendet konkretiserar Hildebrands påpekande att den som ville driva brukshantering behövde inte endast disponera en värdefull helhet av jord, skog, vatten och ett invecklat nät av rättigheter, utan också att "till de nödvändiga och inte alltid lättvunna tillgångarna" hörde "i 1700-talets liksom i alla regleringssamhällen" "den goda kontakten med administrationens eller politiska ledningens män".¹⁴⁰ Vi möter också en liten värld med starka inslag av titelsjuka, i vilken sportler spelade en accepterad roll bland lägre tjänstemän som hade mycket låga löner, om någon lön alls. För lobbyverksamheten i Bergskollegiet och regeringen i huvudstaden spelade förläggarna en mycket aktiv roll för sin förlagstagare i landsorten. Vilka band som förenade Frans Jennings med vissa av deras excellenser riksråden vet vi inte, men en som antogs bli föredragande var gift med hustruns kusin. Ansökan höll också på att torpedera det värdefulla undantag från brukspoli-

tikens smidesreglering som de De Geerska så kallade rekognitionsverken åtnjöt.

Utkastet till ansökan var skriven av bergmästaren Erland Hiärne. I brev av 4/1 1750 sände han enligt löfte ADG det begärda utkastet och hoppades att det skulle vara "till nöjes". I samband med ansökan skrev ADG också till sekreteraren i Bergskollegiet (1751 e.o. assessorn) J.G. Wallberg,¹⁴¹ ty den 22/2 rapporterade skrivaren vid familjekontoret i Stockholm Petter Brunnberg följande. Om sekreteraren Wallberg inte besvarat Nädig Herrns två brev, berodde det enligt uppgift från "en viss man" på att han ogillat "skrivarten" i breven, därför att Nädig Herrn "skolat mycket brukat Ni och Eder till honom" som var försedd med fullmakt i ett kungligt kollegium, dvs. var ämbetsman och sådana niade man inte. Wallberg hade dessutom tillagt att han inte kunde föredra ärendet i kollegiet, eftersom han av ADG blivit särskilt anmodad att göra det. Brunnberg avslutade sin hörsägen med reflexionen: "Men jag fruktar att spekulation lär ha varit att få någon diskretion, efter saken lär vara angelägen."

Huruvida Wallberg fick någon dusör är okänt, men i brev av 26/4 1750 meddelade han ADG att dennes ansökan remitterats för yttrande till bergmästaren Hiärne – vilket kollegiet beslutat två dagar tidigare¹⁴² – och så snart Hiärnes utlåtande inkommit skulle han inte underlåta att befordra ett skyndsamt beslut i kollegiet. Den 4/5 skrev Hiärne till ADG att han stod i begrepp att sända in sitt remissvar, men tillade att han gärna hade velat ha utdrag ur bruksböckerna för att se hur stor Österbys tillverkning varit 1749.

I sitt utlåtande av 5/5, som föredrogs i kollegiet den 2/6,¹⁴³ framhöll Hiärne att Österby var ett rekognitionsverk, vars innehavare därför fick driva dess årliga smide hur högt han ville. Under "de förflutne åren" hade vid Österby smitts i genomsnitt 5 000 skeppund per år men de två senaste åren, dvs. 1748 och 1749, blott 8 470 sammanlagt, "ett underskott" (i förhållande till genomsnittssiffran) på 1 530 skeppund. – Eftersom vi känner leveranssiffran eller det vägförda smidet för 1748, 4 916 skeppund, faller alltså nästan hela produktionsbortfallet på grund av otillräcklig vattenföring och drivkraft till hyttor och hamrar på 1749, då således endast drygt 3 500 skeppund ska ha smitts. – På grundval härav beslöt kollegiet, utan protokollförd diskussion, att i underdånig skrivelse till Kungl. Maj:t tillstyrka att De Geer måtte tillåtas att 1750 och 1751 vid Forsmark utsmida så mycket av de "felande" 1 530 skeppunden som under dessa två år kunde åstadkommas. Det tillstyrkta undantaget från smidesökningsförbudet fick dock inte bli prejudicerande. Varken ADG eller de andra innehavarna av rekognitionsverk, dvs. ADGs bröder Louis som administrerade Gimo och Charles på Lövsta bruk, fick i undantaget se en anledning att idka större smide vid sina andra bruk än det som dessa var "taxerade" till, dvs. hade privilegium på.

Frågan var dock mer kontroversiell än det vid första påseende kan tyckas. Den 11/6 skrev Wallberg till ADG och berättade att ansökningen varit uppe i kollegiet flera gånger, (varom protokollen tiger), "och har den saken haft så mycket större svårighet som hon i sig själv är nog kinkig". Till slut hade dock kollegiet hänsku-

tit ärendet till Kungl. Maj:t ”i så favorable och tillstyrkande termer som sig göra låtit och bifogade avskrift utvisar”. Wallberg betvivlade inte att det skulle bli bifall i riksrådet, men det skadade inte om någon i rådet ”påminde” om det, dvs. tog upp frågan. Han hade talat med Jennings om saken, och denne hade lovat tala med ”någon av herrarne”. Kollegiets tillstyrkande utlåtande hade skickats till regeringen i förra veckan, uppgav Wallberg.

Ärendet var otvivelaktigt kinkigt, ty ansökan rörde en av smidesregleringens hjärtpunkter. Vid riksdagen 1746–47 hade det på grundval av statistik från Bergskollegiet och Kommerskollegiet konstaterats att översmidet 1743–45 varit stort. Enligt brukspatronerna berodde det dels på bergsmanshamrarna, dels på de De Geerska rekognitionsverkens obegränsade smidesrätt. Riksdagens skrivelse av 3/8 1747 kom att ligga till grund för den kungliga förordningen av 10/9 1747 om översmidets hämmande. (O s 12) Frågan om rekognitionsverkens obegränsade smide, som de andra brukspatronerna ville åt, hade dock avgjorts redan under riksdagen. De Geernas protester och Bergskollegiets avstyrkande av tanken att rubba givna privilegier utan innehavarens samtycke, en grundbult i tidens privilegiesamhälle, ledde till att ingen åtgärd vidtogs, men det skulle förebyggas att innehavarna av rekognitionsverken ägnade sig åt översmide vid andra sina bruk med begränsat smide och sålde (vägde in) sådant järn i rekognitionsverkens namn.¹⁴⁴ Och nu ansökte ADG om att få ägna sig åt stort översmide vid Forsmark, visserligen öppet och inte förtäckt.

En intensiv lobbyverksamhet vidtog från ADGs och hans förläggares sida. Den 14/6 skrev ADG till riksrådet Nils Palmstierna, som ägde det ganska stora bruket Sonstorp nära Finspång, och i ett brev daterat där 21/6 svarade Palmstierna att om De Geers brev nått honom i Stockholm skulle han i rådet ha talat för bifall till den rimliga ansökningen. Han skulle nu rekommendera den hos riksrådet Fabian Wrede, ”som i mitt ställe sitter, medan jag vistas vid Medevi [brunn] för att sköta min hälsa, och är jag säker på att den [saken] utfaller till Hr Kammarherrens nöje”. Uppmuntrande besked kom också från förläggarna. De hade talat med excellenserna Cedercreutz och Ehrenpreuss och revisionssekreteraren Stockenström – vilka hörde till hattadministrationens experter på järnhantering,¹⁴⁵ och dessa hade anmodat förläggarna att skriva till De Geer att denne nu straxt kunde vidtaga åtgärder ”för att smida vad järn han behagade” vid Forsmark, eftersom ansökan säkert skulle bli bifallen. De hade också lovat att göra allt för att påskynda expeditionen av beslutet. (J&F 21/6)

Trots de höga herrarnas uttalande skulle inte ansökan gå som på räls till bifall. Redan i ett brev av samma datum som Palmstiernas och J&Fs, meddelade Wallberg ett litet aber med påpekandet att ärendet inte låg i justitierevisionen utan skulle komma att föredragas i riksrådet av statssekreteraren i inrikesexpeditionen;¹⁴⁶ Stockenström skulle med andra ord inte bli föredragande. Wallberg uppgav också att han sagt till Jennings och Finlay, vilka hade talat med några av sina ”gynnare” i riksrådet, varför det inte kunde betvivlas att Bergskollegiets förslag

skulle bifallas, ”så mycket mera som saken i sig själv är ganska billig [helt rimlig]”. Däremot vore det ingen idé att försöka få en ändring i utlåtandet till att smidet skulle få tas igen 1751 och 1752, utan det var bäst att ärendet avgjordes i enlighet med Bergskollegiets tillstyrkande. Avslutningsvis underströk Wallberg att han befordrat ärendet så mycket han kunnat. ADGs önskemål om ändring av tillståndsåren sammanhängde förmodligen med att halva 1750 redan gått och att det drog ihop sig till problem med vattentillgången även 1750. Den 3/5 hade CDG skrivit till ADG: ”Gud låte oss visst få vatten till bruken, eljest blir ett uselt tillstånd”, och inspektoren Wählberg hade den 16/6 skrivit att ”vattenbristen” vid Österby blev allt större.

Brevmaterialets fortsatta uppgifter om ärendets handläggning strider dock mot Wallbergs ovan refererade, eller också var J&F illa underrättade. Enligt sitt brev av den 27/8 1750 skulle de tala med sekreteraren i Bergskollegiet, dvs. Wallberg, om ärendets snara expediering från kollegiet.¹⁴⁷ Den 17/9 meddelade de: ”Vi skola skicka upp till Kungl. Revisionen och göra allt vad vi kunna hos deras Excellenser [riksråden] till att skaffa Vålborne Hr Kammarherren en god resolution med första.”

Det blev emellertid ytterligare dröjsmål. Först den 20/11 1750 togs Bergskollegiets tillstyrkande av ADGs ansökan upp i rådet, och det behandlades såsom Wallberg sagt som ett inrikesärende. Närvarande i rådskammaren var excellenserna Carl Didrich Ehrenpreuss, Klas Ekeblad, rikskansliråd och kanslipresidenten Karl Gustav Tessins närmaste man i regeringen, Anders Johan von Höpken och Gabriel Seth.¹⁴⁸

Kärnpunkten i Bergskollegiets i rådsprotokollet återgivna hemställan om bifall till ADGs ansökan var att denne såsom innehavare av ett rekognitionsverk med obegränsat smide inte kunde utnyttja vissa regler som gällde för vanliga brukspatroner med begränsat smide – regler som gjorde smidesregleringen lite mindre stelbent. I argumenteringens kläm hette det sålunda: ”Om den nu sökte förmån för Österby skulle avslås, hade bruksägaren att anse rättigheten av ett fritt smide för en obotlig skada, eftersom han därför bleve stängd ifrån en, andra bruksägare förunnad förmån.” De regler som anfördes var två, dels att 1747 års förordning om översmidets hämmande tillät en bruksägare som på grund av vattenbrist inte kunnat utnyttja hela sin smidesrätt ett år att ta igen det förlorade (genom översmide) ett annat, dels att 1748 års förklaring över 1740 års förordning om stångjärnssmidet medgav att en bruksägare som hade flera ”hammarverk”, som gränsade till varandra eller som hade gemensam kolfångst från angränsande skogar – såsom Österby och Forsmark – efter lägligheten kunde smida över privilegierat smide lika mycket vid det ena som undersmidet vid det andra. Men vid Österby fanns inget bestämt tak för det årliga smidet, så att undersmide ett år kunde tas igen ett annat eller kompenseras genom översmide vid Forsmark, och detta var anledningen till att ”Kollegium funnit sig böra anmäla detta till Kungl. Maj:ts nådiga gottfinnande”.

Riksråden biföll utan protokollförd diskussion Bergskollegiets hemställan. Men, synbarligen med utgångspunkt i att kollegiet (i enlighet med 1747 års riksdagsbeslut) betonat att ett bifall inte av rekognitionsverkens innehavare fick tas till intäkt för att vid andra sina bruk med begränsat smide idka översmide i rekognitionsverkets namn, tillades till beslutet: "Men som det befanns att Österby bruk nu äger ett oinskränkt smide, av vilken beskaffenhet de övriga rekognitionsverken jämväl äro, varav kan hända att i framtiden, då minskning i deras vanliga tillverkning, för emellankommande omständigheter, kan ske, innehavarne därav då torde taga sig tillfälle att få smida bemälte minskning vid andra dem tillhöriga verk, så fanns gott att kungl. kollegium får befallning att förelägga dessa rekognitionsverk ett sådant kvantum smide, som efter befunne omständigheter, därvid efter möjligheten kan tillverkas." Beslutet innebar alltså att det fria smide som 1747 års riksdag lämnat oantastat skulle avskaffas. Bergskollegiet skulle utreda hur stor tillverkning rekognitionsverken kunde åstadkomma och för vart och ett fastställa ett privilegierat smide.

Före behandlingen av frågan vart rådsbeslutet ledde bör nämnas att Bergskollegiets i rådsprotokollet citerade skrivelse också ger vissa sifferuppgifter av intresse om produktionens storlek vid Österby och om beskattningen av detta rekognitionsverk. Produktionens uppgivna genomsnitt på 5 000 skeppund var ett "medium" av 16 års tillverkningar, hette det, och om beskattningen uppgavs följande. Vid 1695 års hammarskattläggning hade Österby bibehållits vid den 1683 åsatta hammarskatten av 15 skeppund, men ägde rätt till oinskränkt smide emot det att bruket enligt kontraktet med kronan av 22/12 1683 betalade, jämte hammarskatt 15 skeppund och tackjärnstionde, 1 600 daler silvermynt, dvs. 4 800 daler kopparmynt, i årlig rekognition.

Innebörden av detta är att ADG (och förmodligen också hans två bröder, de andra rekognitionsverkens patroner) betalade den oinskränkta smidesrätten med relativt sett hög skatt. Om Österbys smide varit bestämt till 5 000 skeppund hade hammarskatten blivit 50 skeppund, dvs. 35 skeppund mer än som faktiskt betalades. Men rekognitionsavgiften motsvarade mycket mer än 35 skeppund. Vid 44 daler per skeppund som ADG fick för stångjärnet 1747–50 motsvarade den 109 skeppund. I stället för 50 skeppund hammarskatt på 5 000 skeppund privilegierat smide betalade ADG en skatt på stångjärnstillverkningen som motsvarade 124 skeppund. Från och med 1751 när Jennings betalade 48 daler per skeppund sjönk beskattningen till motsvarande 115 skeppund, men inte ens järnprisernas starka inflation i slutet av 50-talet och början på 60-talet skulle med räkneexemplets värden ha urholkat rekognitionsavgiftens realvärde vid Österby till att motsvara 35 skeppund. Vid 120 daler per skeppund, som Finlay enligt 1762 års överskommelse skulle betala Jennings för forsmarksjärnet, motsvarade rekognitionsavgiften 40 skeppund stångjärn.

Med nutida mått var dock beskattningen låg. Vid leveranser på 5 000 skepp-

pund var hammarskatten 0,3 %, och vid à-priset 44 daler utgjorde rekognitionen 2,12 % av försäljningsintäkten, sammanlagt 2,42 %. Vid leveranser på 6 000 skeppund till (för enkelhetens skull) 100 daler per skeppund motsvarade rekognitionen 0,8 % av intäkten och hammarskatten 0,25 %, summa 1,05 %.

Mot den relativt sett höga, men absolut sett låga beskattningen av rekognitionsverkets smide ska ställas att den fria smidesrätten i Österbys fall medförde att en betydande produktionsökning kunde realiseras. 1754 hade Wählberg lyckats höja Österbys stångjärnsproduktion och leveranser till en nivå av 6 000 skeppund. Den fria smidesrätten hade möjliggjort en höjning av produktionsnivån med cirka 1 000 skeppund jämfört med det av Bergskollegiet uppgivna genomsnittet för åren 1732–1747. Vid 1754 års à-pris på 51 daler motsvarade denna produktions- och leveransökning en höjning av försäljningsintäkten som var mer än tio gånger så stor som rekognitionsavgiften.

Wallberg avslutade sina insatser i ADGs ansökningsärende med ett brev av 31/12 1750. Han uttryckte där sin glädje över att resolutionen i frågan kommit kammarherren tillhanda och "varit till nöje" och upplyste om att kollegiets kanslister i "charta sigillatae och flere avgifter" för resolutionen borde ha sex eller sju plåtar (en plåt = 6 daler kopparmynt), vilketdera kammarherren behagade. Till denna upplysning lades: "Vaktmästarne pläga ock vid slike tillfällen få en liten drickspenning."

Nöjet med rådets resolution var dock blandat. Den fria smidesrätten var värd att försvaras, och försvaret leddes av Charles De Geer. Den 11/2 1751 rapporterade han för ADG att han lämnat in suppliken i Bergskollegiet, "får nu se hur det vill slå ut". Antoine behövde dock inte frukta att Österby ensamt skulle "taxeras", dvs. få ett fastställt årligt smide att betala hammarskatt för. "Det skall aldrig ske, och skall jag ej försumma att bevaka den saken." Antoine kunde dock vara säker på att anledningen "till hela affären" var hans ansökan att vid Forsmark få utsmida Österby-bristen. Rådets tanke att taxera rekognitionsverken till visst smide var motiverad av framtida hänsyn. Om en dylik förmån skulle begäras flera gånger kunde man då säkert veta hur stor brist det gällde. "Att taga ett medium av flera års [varierande smide] det är ganska [helt] otillräckligt vid sådant tillfälle." En viss irritation hos Lövsstaherren över broderns ansökan skymtar i brevets fortsättning: "Samma sak säger ni kan vara med Leufsta. Det är sant, men NB jag har ej begärt smida ut L-bristen vid något av mina andra bruk och således ej givit dem något skäl till taxering ... och tycks mig att ni förr skulle avsäga eder hela förmån att smida vid F bristen av OO än att låta OO taxeras. Men jag hoppas ingendera skall behövas."¹⁴⁹

Det gjorde det inte heller. Bergskollegiet vände sig åter mot tanken att ändra givna privilegier, och regeringen lät 26/2 1751 undantagsbestämmelsen bestå.¹⁵⁰ Den för tidens privilegie- och ståndssamhälle grundläggande principen att gällande privilegier inte kunde ändras utan innehavarnas samtycke har den bäringen

på den fortsatta berättelsen här att den obegränsade smidesrätten för rekognitionsverken givetvis var en tillgång som bidrog till att Jennings och Finlay fem år senare betalade ett mycket högt pris för Gimo, vars produktion de planerade att öka med en tredjedel.

Det är möjligt att ADG under sommaren och hösten 1750 planerade en forcering av smidet genom köp av tackjärn. Den 20/7 gav bergmästaren Hiärne honom råd i fråga om tackjärnsförsörjningen, och den 26/7 meddelade kamreraren Swedmark att norbergstackjärn inte kunde fås under 34 daler och noratackjärn inte under 30 daler. Frågan var aktuell ännu på hösten ty den 28/9 framhöll Hiärne att det inte var tillåtet för bruk att utan privilegium regelbundet köpa tackjärn från Bergslagen. Däremot borde det vara möjligt att med hänvisning till särskilda omständigheter få Bergskollegiets tillstånd till en engångsupphandling av en bestämd kvantitet.

Någon sådan framställning gjorde dock aldrig ADG. Det var rätt långt lidet på sjöfartssäsongen, och senhöstens väder gjorde landtransporter besvärliga. Den 15/11 rapporterade Wählberg att det rädde dåligt före för koltransporter och att vintervägarnas isar var svaga. Elva dagar senare hade emellertid mer snö fallit än i mannaminne, uppgav han, men det var inte heller bra. Genom stora kostnader för snöskottning hade han fått "körslorna i någon rörelse igen", men svårast var att vintervägarna inte kunde brukas, eftersom varken kärr eller sjöar bar, "utan är nu värre än innan snön kom".

Det är okänt hur stort produktionsbortfallet blev 1750, men ADG skrev i ett brevkoncept av 28/1 1751 till Jennings & Finlay "att jag för vattenbrist ej fått tillverka något järn vid Österby alltsedan sista höst". Eftersom han på grund av "vattenbristen" inte kunnat utnyttja sitt tackjärnsförråd, hade han också lovat överlåta 400 skeppund tackjärn till brodern Charles, vilka skulle "komma med tacksamhet in natura åter". (CDG 27/12 50) Denne hade också köpt ett större parti malm av ADG. (CDG 20/1 51; JS 21/1 51) ADG hade väl inte anledning att blåsa tackjärn som han inte kunde utnyttja, men CDGs malmköp kan också ha varit ett handtag åt den finansiellt ansträngde brodern.

Samtidigt som ADG umgicks med tanken att köpa tackjärn från Bergslagen visade han intresse för att köpa ett mer perifert bruk utanför det gamla centrala bruksområdet. Den 14/8 1750 skrev Hiärne till honom att Ströms bruk med Gnarps masugn (i Hälsingland som hörde till Hiärnes bergmästardöme) skulle värderas den 7/9. Bruket skulle säljas på exekutiv auktion för att Riksbanken skulle få in en förfallen fordran på 169 000 daler exklusive ränta. Värdet på bruket var inte så högt, men det "kommer att gå till vad summa den kan stiga på auktion". Hiärne hade inte sett bruket, men det låg "bekvämt vid havssidan". "Men bäst är att noga bese det, så kan man lätt göra uträkning på vad därå är att väga." En vecka senare, den 21/8, meddelade Hiärne emellertid att han fått brev från Banken att ingen värdering av bruket behövdes, eftersom "Banken på annat sätt

blivit förnöjd”. ”Således synes det icke nu vara att tänka på Ströms bruk, åtminstone inte för denna gången. Finland bleve det säkraste och vore böjd att låta bokhållaren Gavelholm [vid Forsbols masugn under Forsmark] sändas [dit] till att underrätta sig om alla omständigheter. Det torde falla mycket drägligare än att köpa bruk på svenska sidan, och vad transporten vidkommer gör den nästan intet stort till saken, helst seglatsen är säkrare på havet än inomskärs.” ADGs och Hiärnes idéer föregrep den inköpsstrategi som Jennings och Finlay inom några år skulle komma att följa.

När ADG efter försäljningen av Forsmark kunnat sanera sina affärer återkom han till idén att köpa ett mer perifert bruk. I ett koncept till brev till Hiärne av 10/12 1752 uppgav han att han redan från första dagen som han fått någon insikt om Österby bruk hade funnit att dess årliga smide i längden inte kunde hållas uppe utan ”tillköp av en egendom på vilken en masugn kunde transporteras”. ”Tidernas oblida omständigheter och olyckor” såväl som den vidlyftiga hushållningen med därav härrörande stora skuld som rådde när han övertog ansvaret för bruket hade dittills hindrat honom från att tänka på en sådan utväg. ”Men sedan Vår Herre behagat att så vida hjälpa mig att jag kan lika som få litet råta upp huvudet samt även se att det genom Hans välsignelse och en vidare god hushållning kan bringas i stånd och ordning igen, så har min första tanke varit, varest jag skulle kunna få ett sådant bekvämt ställe,” och därför bad han nu Hiärne om hjälp. Han behövde ju inte räkna upp för Hiärne vad en egendom behövde för att kunna ”bära en masugn”, skrev han, men han ville framhålla vissa för honom speciella omständigheter. Först som sista resurs skulle Hiärne tänka på finska orter, ty ADGs svaga hälsa lade hinder för nödvändiga resor till egendom där. Vidare skulle det vara en skogrik ort, där kol kunde fås av allmogen utan att man behövde köpa alla ägor som man skulle få kol från. ”Spekulation” [det projekterade köpet] skulle från början anläggas med minsta omkostnad, ”emedan det eljest bliver mig för svårt”, dock att det efter hand kunde utvidgas. Hela saken skulle vidare ske försiktigt, utan att man för hastigt lät ”spekulationerne bliva bekante, varken för släkt eller vänner ... emedan det är lika som blivit en vana att vad De Geerar köpt har alltid blivit dyrt betalt, vilket ingalunda ackomoderar mig”. Saken behövde inte ske i hast. Det gällde att med hjälp av Hiärnes känne-dom om ”såväl de norre som andre bruk, orter och belägenheter” avvakta ett gott tillfälle.

Hiärnes svar på denna förfrågan är okänt, men under ADGs vistelse i Holland aktualiserades frågan. Den 10/3 1754 rapporterade bruksinspektoren Wählberg att Hiärne besökt Österby och talat för att ADG borde köpa Galtströms bruk som var till salu. (Galtström ligger på kusten strax norr om landskapsgränsen Hälsingland–Medelpad). Hiärne ”förmente” också, hette det, att de expansiva herrarna Jennings och Finlay, som nu lagt sig till med Ströms bruk, ”väl åstundade detta [Galtström] om de om dess föryttring hade kunskap”. Även Wählberg tycks stödja tanken på ett köp av Galtström, och hans patron uppdrog (utg dia-

rium 24/5 54) åt honom att närmare informera sig om Galtström. Den 6/10 meddelade Wåhlberg ADG att Hiärne ansåg att man inte skulle slå Galtström ur hågen, och "har jag på denne herres persuasion resolverat mig att inkognito resa dit upp". Den 28/10 rapporterade Wåhlberg att han "så mycket inkognito [som] ske kunnat" besett Galtström. Rapporten innehöll en utförlig beskrivning av bruket och avslutades: "Mitt ödmjuka råd är att man borde observera detta tillfället, det gjorde vackert till konserveration av Österbys smide i framtiden". Den 11/12 följde ytterligare en lång utredning om Galtström, och i ADGs utgående diarium står under 17/1 1755: "Till Wåhlberg om Galtströms beskrivande och köpande. Advokatfiskalen Hiärne om detsamma." Wåhlberg skrev 3/2 att han noterat att Nädig Herrn resolverat sig för Galtström och rapporterade 14 dar senare att han med Hiärnes stöd inlett förhandlingar om Galtström, men den 2/3 meddelade han att han inget vidare hört om Galtström av Hiärne.¹⁵¹

Av okänd anledning blev det inget av med köpet, som i vilket fall inte stupade på finansieringssvårigheter, ty i brev av 10/12 1754 hade J&F besvarat ADGs begäran om ett lån på 150 000 daler positivt. "Det förtroende som oss visas svara vi alldeles emot, ehuru vi ej utan mycken känning i vår rörelse i anseende till våra många engagementer kunna umbära en så anseelig summa, så finna vi dock vänskapsbandet så starkt hos oss för Hr Kammarherren, att alla svårigheter försvinna, då det kommer an på att göra Hr Kammarherren tjänst. De 150/m kan Hr Kammarherren kommandera hos oss, men var god dela summan i flera sedlar vid ut-assigneringen, olika terminer till betalningen och ställs assignationerne på så lång tid utan någon Hr Kammarherrens olägenhet."

Ett stort problem för roslagsbruken var den tilltagande knappheten på skog i norra Uppland, som länge varit ett bekymmer för bruksägarna.¹⁵² Vittnesbörden om administrativa stridigheter mellan bruksägare om kolningsmöjligheter – som för övrigt inte bara gjorde sig gällande i Uppland – härrör i det här genomgångna materialet från de för ADG besvärliga åren 1749–1751, och även på detta område hade han stöd både av sin vän bergmästaren Hiärne och av sina förläggare. Den 27/11 1749 rapporterade J&F att (tituläre) landshövdingen Erik Oxenstierna på Harg (ADGs kusin), hos Bergskollegiet begärt tillstånd att få kola på "Gräsön".¹⁵³ Men den 5/12 skrev Hiärne lugnande att Oxenstiernas ansökning om kolande på Gräsön "hoppas jag bäst skall bliva bemött med det betänkande, som jag i anledning av nu undfången remiss med denna post till Bergskollegium avsänder, varav avskrift bifogas". När den "för Forsmark gjorde ansökningen med hela akten må komma att föredragas, vill jag förmoda att Forsmark skall finnas mest berättigat till den ved som på Gräsön kan avlämnas". Vid föredragningen i kollegiet den 13/3 1750 av ansökningen om "tilldelning av en liten skogsallmänning" på Gräsön jämte Hiärnes "betänkande" och bergsfogdens "undersökningsinstrument" kom emellertid bergverkspolitikens starka hänsynstagande till "de ädlare verkens" intressen emellan. Kollegiet erinrade sig nämligen att en Samuel

Hierne ”haft något understöd av denna allmänning till en kopparprovsmälthytta på Singön” och beslöt bereda denne tillfälle att yttra sig.¹⁵⁴

Det relativt obetydliga ärendets vidare handläggning har inte följts. Den 4/1 1750 hade J&F av kronologiska skäl inte hört något angående beslut i Bergskollegiet om Oxenstiernas ansökning, men det kan tilläggas att kollegiet vid föredragningen den 13/3 inte var korrekt informerat om Hiernes koppardrift. Denne bröt nämligen malmen på Singö och smälte den i en hytta nära Norrboda by på Gräsön. Kollegiet var inte heller uppdaterat i frågan. Vid en skogsbrand 1748 brann kopparsmälthytan med rostugn, kolhus och klensmedja ned till grunden och den var inte och blev aldrig återuppbyggd igen.¹⁵⁵

Den 26/4 1750 skrev Bergskollegiets sekreterare Wallberg till ADG att han framdeles skulle berätta om huruvida kollegiet kunde förmås att skriva till landshövdingen (i Stockholms län) om utsyning på Gräsö-skogen, men någon sådan redogörelse finns inte i Wallbergs brev till ADG. Den 26/4 tog han emellertid upp ett annat uppslag att komma åt skog. Han hade talat med överstelöjtnanten Strohkirck om Gräsö gård, men denne var inte sinnad att avstå från förpantningen. Frågan återkom i ett brev från J&F av 24/1 1751. Kammarkollegiet hade beslutat att betala tillbaka det belopp som Gräsö gård var pantsatt för och arrendera ut den. Strohkirck skulle ha ”preferencen” till arrendet, men om han inte ville arrendera gården skulle arrendet auktioneras ut till den högstbjudande. Firman hade också talat med Strohkirck om saken under framhållande att den ej hade några order från ADG att ”inlåta sig med honom”. Firman önskade nu besked av ADG, men påpekade att ”skogen ej på något sätt får röras”, men den saken kunde man vid en riksdag få ändrad.

Efter ADGs svar av 28/1 1751 var frågan emellertid utagerad. Han var mycket ”obligerad för den attention herrarne” haft för honom i Gräsösaken, men det skulle föra mycket ”ledsamhet” med sig att arrendera den gården av kronan, ”och den som lagt sig på bruksdriften är sällan tillika så god lanthushållare”. Därför torde han inte ”hava någon vinning därå”, så mycket mer som skogen inte fick röras, och det vore ovisst om någon ändring däri kunde fås till stånd vid en riksdag. Det var inte hans ”lägenhet att utgiva diskretioner åt någon”, dvs. att muta riksdagsmän, i det syftet. Han ville hellre ”tänka på andra spekulationer [projekt], om Vår Herre giver sådane tider att man kan våga penningar”.

Om storleken på Österbys stångjärnsproduktion 1751 och 1752 ger den lästa korrespondensen inga uppgifter, men under De Geers vistelse i Holland sommaren 1753 till hösten 1755 skickade förvaltaren Wählberg täta och innehållsrika rapporter till sin patron, inte bara om produktion och leveranser till J&F. I ett brev av 18/8 1753 har Wählberg tagit in en ”extrakräkning” med firman och en med kamrer Swedmark, tyvärr de enda i sitt slag, ty i fortsättningen ger han sådan redovisning i brevbilagor som inte bevarats.¹⁵⁶ Enligt brevet hade levererats 3 188 skeppund stångjärn, och bruket hade ett sammanlagt tillgodohavande i Stock-

holm på nästan 24 000 daler. Det bör ha stigit ytterligare, ty den 15/10 meddelade Wählberg att 5 123 skeppund stångjärn levererats, och en vecka senare rapporterade han att han skrivit till förläggarna och bett att de ”som förra åren skett” skulle tillåta att årets sista järn blev kvarliggande på lastageplatsen men ändå betala för det.

Under 1754 uppbyggdes bruksherren successivt med positiva besked från Österby.¹⁵⁷ Enligt de meddelade produktionssiffrorna hade det månatliga stångjärnssmidet nått 680 skeppund under vintern för att på våren och försommaren sjunka till 400 à 450. Under resten av sommaren och hösten steg produktionstakten åter till respektive 550 och 590 skeppund per månad. Wählbergs förhoppning att hinna utskeppa 6 000 skeppund under året tycks ha lyckats. Den 4/11 hade 5 937 skeppund utskeppats från Kallriga, medan assignationerna, inklusive förlagsassignationerna, stigit till 178 000 daler. Vid sidan av dessa sifferuppgifter har ADG i brevet med egen hand skrivit uträkningen: ”51 x 5937 = 302 787 minus 178 000 = 124 787”, årets behållning dittills på räkningen med J&F.

År 1755 gav affärerna med förläggarna inte lika stort överskott. Den 21/9 hade Wählberg utskeppat 4 015 skeppund järn = 204 765 daler (minst 800 skeppund mindre än vid samma tid föregående år) och assignerat på J&F för 183 000 daler samt köpt 600 tunnor råg av dem för 12 600 daler – eller 21 daler per tunna, den nivå som partiprisnoteringarna i Stockholm låg på i början av andra halvåret¹⁵⁸ – och ”är således av det insända järnet icke större avance hos dem mer”. Men, givet lågt assignationsbelopp, bör behållningen ha förbättrats något den 3/11. Men Wählberg var inte nöjd. Hela utskeppningen ”för detta svåra året” var endast ”cirka 5 120 skeppund.

En månad senare var bruksherren tillbaka, och Wählberg behövde inte längre skicka rapporter om produktion och leveranser i brev. Den 2/12 1755 skulle de sista dryga två milen av resan från Holland tillryggaläggas, sträckan Vattholma–Österby bruk. 14 ”bondhästar med tre par selar” skulle kl. 8 förmiddagen vara på plats i Vattholma för ”nådiga herrskapets fortkomst”, men vid den andra delsträckans start skulle 14 hästar från Österby bruk ”stå i parade, tagandes därtill brukshästar för den stora vagnen och bondhästar till den mindre”. Vid framkomsten välkomnades herrskapet med högstämda glädjeyttringar på vers och prosa.¹⁵⁹

Som ovan framgått välvde ADG tidigt planer på ståltillverkning. År 1749 hade han erhållit privilegium att vid Forsmark tillverka stål efter steyermarkska sättet och en garvstålssmedja hade uppförts av Rinman. (O s 47) Ståltillverkningen blev dock ingen försäljningssuccé. Den 4/9 1749 meddelade Jennings att försäljningen av stål var ganska osäker. ”Det stål som är i bunkar är mest kurant och gäller 28–30 D centnern [42,5 kg], men stål i stänger blir föga efterfrågat och ligger i hela tre år i vägen i brist av försäljning.” Enligt firmans brev av 2/10 1749 hade ADG levererat 2 knippor stål (à ca 72 kg) som hade samma stämpel som och hade slagits på samma sätt som steyermarksstål så att skillnaden ”näppeligen” kunde

urskiljas ”vid första påseendet, om det icke av arbetningen kan märkas”. Vissa saker borde dock rättas till vid utsmidningen för att [det piratkopierade] stålet skulle bli alldeles lika den berömda förlagan.

Den 10/5 1750 lovade J&F att söka lägenhet att skicka ADGs stål till sådana orter utomlands ”som vi tro det kan försäljas på”. I början av årets seglingssäsong hade ett parti stål kommit till Stockholm, av vilket Claes Grill köpt huvuddelen, 67 centner à 64 daler ”strax betalte”.¹⁶⁰ Den 17/9 rapporterade J&F att ett parti stål sålts i Amsterdam, ”men det lärer intet vara folket där i lag”. Resten skulle skickas till Rouen, som var den enda plats där detta slags stål kunde föryttras; ”emellertid måste vi berätta att det intet är någon kurant vara”. Den 7/2 1751 bifogade firman räkning över ADGs stål ”för netto” 5 291 daler och 6 öre men meddelade också att de lovat sina ”vänner” i Rouen att till dem skicka allt stål som ADG tillverkade under året.¹⁶¹

Förläggarens kontraktsevenliga rätt att ingripa i bruksdriften vid Österby och Forsmark genom så kallade ordinationer om tillverkningens dimensioner och sortering har enligt de bevarade breven utnyttjats i begränsad utsträckning och när det gäller mer svårsmidda dimensioner tagits i anspråk för små delar av produktionen. Kontraktets inskränkning av ordinationsrätten till vad som tidigare pläгат smidas vid de två bruken har inte heller varit utan betydelse.

Inskränkningen av ordinationsrätten hade kanske sina rötter i de skarpa motsättningar mellan producenter och köpare som är kända från Lövstaverken på 1730-talet, när avsättningen av öregrundsjärn nästan helt flyttats över från den holländska till den brittiska marknaden. Lövstas vallonsmeder var vana att räcka ut järnet som de fann lämpligt i stora tunga stänger, men från de brittiska importörerna kom krav på mer och mer järn i mindre och lättare dimensioner efter precisa mått.¹⁶² De genomgångna breven vittnar visserligen om att motsättningar bestod men tyder inte på att de utgjorde något stort problem.

Den 24/7 1749 var en ”hörsam” begäran daterad att vardera bruket skulle smida 100 skeppund 1 1/4 tum fyrkant ”efter holländskt mått”. Vad det senare innebar är oklart, men 1 1/4 var en ordinär fyrkantsdimension. Den 3/8 samma år skrev firman, förmodligen på förekommen anledning, att den gärna ville öka kvantiteten av de ”grova sorterne”, som bruken helst smidde, ”men om vi intet få fina därjämte i proportion kunna vi intet avsätta dem”. Elva dagar senare tackade Jennings för löftet att de senast begärda järnsorterna skulle bli smidda och samtidigt tillades en rättelse. Längden på de korta schamplunerna¹⁶³ skulle ha varit 7 à 10 fot, inte tum. Ett brev av 7/9 1749 innehöll en icke bevarad uppställning på ”något grovt järn” som kunde smidas vid Österby och Forsmark av detta års återstående kvantum. Den 27/11 1749 anhölls att De Geer skulle låta smida bifogade järnsortiment, 2 000 skeppund vid Österby och 2 500 vid Forsmark ”efter holländskt mått med all ackuratess efter sortamenternes innehåll som också de uppgivne avmätningarne som görligt är”. Den stora ordinationen mötte dock tydli-

gen protester från De Geers sida, ty den 5/1 1750 tog firman tillbaka de holländska kraven på dimensioner som den tidigare sänt. Den nöjde sig med att ta emot järnet som det tidigare smidits.

Den 26/4 1750 tog sig firman "friheten anmoda Hr Kammarherren att han behagar ordinera" att 200 skeppund skulle smidas vid Forsmark av den bredd och tjocklek som bifogat (icke bevarat) papper visade och att åtminstone 60 skeppund skulle levereras "med det första". Den 3/5 1750 skrev Robert Finlay att han önskade att han kunde "betinga" hela tillverkningen vid både Österby och Forsmark "av sorter som voro så väl i lag" som de senaste 200 skeppunden, men Herr Kammarherren insåg säkert att man måste "iakttaga sådant assortiment som är tjänligt vid försäljningen, och därtill äro vi tyvärr bundne att rätta oss efter andras capriciösa tycke i många mål, vilket förhindrar ofta att göra som man eljest gärna ville". Den 28/5 skrev Finlay "att som vi gärna ville lämpa oss efter Hr Kammarherrens bekvämlighet så mycket vi kunna, så behagar Hr Kammarherren låta smida vid Forsmark 1 450 skeppund, 400 skeppund fyrkant och resten 2–3 tum platt [en ganska bred plattjärnsdimension], eller mer i samma proportion. Den 20/12 1750, slutligen, beställde firman ett sortiment av dimensioner på 1 500 skeppund av Österbys stämpel och 900 av Forsmarks för nästkommande års smide.

Den 18/3 1751 anhöll firman att De Geer behagade smida en liten kvantitet österbyjärn, 112 ½ skeppund, av en dimension som var tunn men dubbelt så bred som ordinärt plattjärn, 3/8 x 4 ½ tum. Den 23/4 översändes sortiment på 1 000 skeppund grova järnsorter, "som vi förmoda lär vara välkomna". Det sista påträffade brevet till De Geer gällande ordinationer utgör ytterligare ett exempel på en reträtt: "De begärde breda sorterne järn måste de utländska herrarne hålla till godo med av sådan längd som möjligt är att smida den, allenast de smidas så långa som görligt". I vilken utsträckning firman skickade ordinationer till bruksinspektoren Wählberg under De Geers vistelse i Holland från hösten 1753 är okänt. Wählbergs brev till De Geer tar inte upp frågan.

I de genomgångna breven har noterats ett enda klagomål från J&F på kvaliteten hos det järn som ADG levererade. I ett brev av den 25/6 1752 heter det att det järn som senast levererats varit illa slaget. Den 9/7 återkom firman med kommentaren: "Vi hade intet påmint om järnets illa smidande om inte stor orsak hade varit därtill." Som Norrby antagit (1991, 30) hade ADG tydligen försökt bagatellisera det illa slagna smidet. Möjligen ska kritiken också ses mot bakgrund av att relationerna efter Forsmarksförsäljningen varit lite spända. (N s 99 f)

Valutaförsäljning

Förutom kreditgivning omfattade den Jenningska firmans finansiella tjänster även valutaförsäljning. Firman sålde till ADG egna växlar på utländska handelshus, vilka efter växelkurs debiterades dennes löpande räkning i den svenska valutan

daler kopparmynt. Huvuddelen av de i breven noterade transaktionerna gällde växlar på högt ansedda handels- och bankirhus i Amsterdam såsom Geo Clifford & Sons och Muilman & Sons, vilka växlar ADG som framgått remitterade till modern i Holland för Österby-arrendet. I början av sin vistelse i Holland 1753 kunde han ta ut 3 500 floriner hos Clifford & Sons. Uttaget täcktes av Jennings & Finlay med växlar på 1 400 riksdaler kurant (1 rdr = 2,5 gulden), vilka debiterades ADGs löpande räkning à 36 mark med 12 600 daler.¹⁶⁴

Riksdaler holländsk kurant var jämte riksdaler hamburger banko de stora internationella valutorna i 1700-talets Sverige. Växelkurserna på dem noterades i mark kopparmynt (1/4 daler) per riksdaler – medan kurserna på London noterades i daler per pund. Växlar i hamburger banko nämns bara i tre av de genomgångna breven. (JÖ 10/2 47, J&F 8/7, 17/9 50) Det senare brevet bifogades en växel på så lågt belopp som 10 riksdaler, efter 40 marks kurs = 100 daler.¹⁶⁵

J&F tog betalt för växlarna efter aktuell växelkurs. Växelkurserna varierade från gång till gång, och i det odaterade brevet av aug. 1749 meddelar firman att den begärda växeln på 800 riksdaler courant bifogades ”och skall secunda därtill [växeldubletten] komma med nästa post jämte notice på kursen som kan bli va imorgon”. J&Fs brev av 8/7 1750 visar också att firman inte genom de tillämpade växelkurserna tog ut någon vinst på valutatransaktionerna med ADG. En växel på 400 riksdaler, som denne fått i mars och debiterats hans räkning med 4 025 daler (dvs. 40 1/4 marks kurs), hade sänts tillbaka till firman och krediterats hans räkning med samma belopp.

De växelkurser efter vilka J&F debiterade De Geers räkning var 1747 43½ och 44 mark men sjönk till 41 1/4 mark 1749, 41, 41 1/4 och 39 mark 1750, 38 1/4 mark 1751 och 37 3/4 mark 1752. 1753 var amsterdamkursen som nyss nämnts 36 mark. Den successiva appreciering av den svenska valutan som dessa noteringar är uttryck för berodde på ändrad valutapolitik. På grund av kredit- och finanspolitiken efter 1739 hade Riksbankens sedelinlösning med substansmynt måst upphävas 1745. Under den nya valutaregimen, pappersmyntfot med flytande växelkurser, fortsatte valutadeprecieringen, medan den inhemska prisnivån föll något. (O s 14) Växelkursen på Amsterdam nådde i slutet av 1747 44 mark på Amsterdam. För att komma tillrätta med valutaproblemet beslöt statsmakterna pröva vad som med modern jargong kallas ”managed float”, men denna sköttes inte av Riksbanken utan delegerades i slutet av 1747 till ett privat konsortium av storköpmän. Genom operationer på börsen skulle detta, det så kallade första växelkontoret, successivt sätta ned kursen på Amsterdam.¹⁶⁶

Enligt växelkontorets kontrakt skulle apprecieringen ske på så vis att kursen på Amsterdam 1748 hölls vid 42 mark, 1749 vid 41 mark och från 1750 vid 40 mark, och de ovan refererade kursnoteringarna belägger ytterligare att kontoret från senare delen av 1750 till 1753 med råge uppfyllde sina förpliktelser medan det 1749 och i början av 1750 varit besvärligare. Från 1754 mötte växeloperationerna växande svårigheter på grund av ökande internationell valutaoro, men ännu

1756 var medelkursen på Amsterdam 39 mark, dvs. lägre än den stipulerade. Till resultatet bidrog förmodligen att den inhemska inflationen ännu inte tagit fart. (O s 13 f)

Antoine De Geers hälsoproblem

Förlagstagarens vacklande hälsa var ett orosmoment för förlagsgivarna. ADG var åtminstone sedan tjugoårsåldern sjuklig. Under åren 1742–1756 konsulterade han läkaren Nils Rosén, som under de åren blev landets främste medicinska auktoritet. Rosén var född 1706 och son till Erik Rosenius, sedermera kyrkoherde i Sexdrega mellan Borås och Svenljunga. Han blev den i samtiden mest namnkunnige av flera kända bröder.¹⁶⁷ Efter studier i Lund och Uppsala och en två och ett halvt år lång studieresa som gick till en rad ansedda medicinska lärosäten, bland dem Halle, Paris, Leiden och doktorsgrad i Harderwijk 1731, blåste Nils Rosén som adjunkt i medicin, och Rudbecks d.y. vikarie, liv i medicinarutbildningen i Uppsala, rodde upp det lilla, förfallna akademiska sjukhuset och fick en stor praktik.¹⁶⁸

I städerna var det vanliga att läkarna gjorde hembesök i så kallade bättre hus, medan de fattigare strömmade till provinsialläkarna som vid 1700-talets mitt fanns i de flesta residensstäderna. Eftersom det i landsorten ofta var långt till doktorn, var det vanligt att ansedda praktiserande läkare (och de mest ansedda var Rosén och hans arkiaterkollega Abraham Bäck) gav ordinationer per korrespondens. Anvisningar om botemedel och recept kom med posten. Sex brev med ordinationer från Rosén är bevarade i ADGs samling.¹⁶⁹

I det följande återges i kronologisk ordning Roséns brev jämte notiser i andra genomgångna brev i ADGs samling som berör dennes hälsa. Till återgivningen av Roséns brev fogas i noterna kommentarer om de där ordinerade medikamenterna som professorn vid Apotekarsocieteten Björn Lindeke varit vänlig att ge mig.

Det första av breven skrev Rosén samma år som han blev professor i praktisk medicin i Uppsala efter ett byte av medicinprofessur med Linné.

Uppsala 31/8 1742

Hjärtligen gläder det mig att Min Herre genom Guds nåd såvida övervunnit sin sjukdom att han nu allenast känner någon kraftlöshet, om eftermiddagarna någon huvudvärk samt att för sådant ordinera [?] tyckes vara så lätt. 1o Var morgon 30 droppar uti svalt te av Stahlens mixtur tonica nervina, signerad no 1, och därpå drickes en eller två tassar te. 2o Straxt före middagstiden tages ½ skedblad vid pass av elixiret som är signerat no 2. Det tages antingen som det är eller i litet vin. 3o Brukar man 2 eller 3 gånger i veckan fotabad av ljumt vatten med vetekli och salt uti. 4o Låter man om morgonen förr än man stiger upp någon lindrigt froterra hela kroppen med en litet värmd serviätt. Därpå tages dropparne no 1. 5o Håller man fötterna alltid väl

varma. 6o Tillåter aldrig att liket är obstruerat 2 dygn i rad utan hjälper sig då med sel de seignette. 7o Man lägger sig om kvällarne i rättan tid. 8o Skyr allt hetsigt. 9o Vaktar sig för umgänge med sorgset folk. 10o Äter vad man bäst smakar, men NB ganska måttel[igen]. Antispasmodiska pulvret tycker jag man nu mera icke bör bruka så tråget, utan allenast när man märker tecken till hetta och därav följande sömnlösa. Skulle Min Herre annars nu eller framdeles finna sig illa och åstunda vara hos oss, så skola vi med nöje emottaga honom, dock hellre frisk än sjuk. Min vördnad beder jag anmäles hos H[err] Kamm[arherre] Carl De Geer.¹⁷⁰

I brev till modern av 23/12 1746 hade ADG uppgivit att han mådde bra (JCvA 31/1 47), men kort därefter hade han tydligen konsulterat Rosén som 1746 blivit upphöjd till arkiater, dvs. hovläkare. Vid läsningen av detta Roséns andra bevarade brev till ADG påminns man om att Rosén själv helst åt vegetabiliskt.

Uppsala 2/2 1747

Vad det första, nämligen stenpassion angår, så har jag haft den äran att tala med Min Herre därom, nämligen att det ofelbart var smått grus som kom ifrån njurarne och berättade jag då att sten [njursten], podager [gikt] och gyllenåder [hemmoroider] äro tre krämpor som gärna alterera så att jag vet den som först hade podager och då den ej kom i tid igen, fick han sten och någon tid efter gyllenådern då stenpassion upphörde. Det bästa preservativa för sten är 1o rörelse, 2o att aldrig hålla vattnet för länge samt att röra sig något innan man om mornarne första gången kastar sitt vatten, 3o att ej äta ost, måtteligen kött men mest grönt och sådant som tages av regnum vegetabile. Tages dessa tre punkter i akt så kan man göra sig säker för att ingen stor sten får generera varken i njurar eller blåsa.

Vad klådan angår, så bör Min Herre icke nu bruka därför någonting. Medan porerne under vintertiden äro slutne, vågar man ej driva utåt. Det kommer ofelbart av skörbjugg, mot vilken ingen bot gives förr än i vår. Ifrån 3dje dag jul har jag varit i Stockholm hos hans höghet [kronprins Adolf Fredrik eller den ettårige prins Gustav], när det är möjligt för mig kommer jag säkert till Österby.¹⁷¹

Uppsala 3/4 1747

Olyckan är att jag nu har ingen hemma den jag kunde sända i Darelis ställe utan är den ena hit och den andra dit. Det vore ock syndigt av mig om jag oblierade honom [J.A. Darelius senare överläkare vid Serafimerlasarettet] att övergiva den som är så illa sjuk som Baron Lagercrona. Jag hoppas emellertid att allt står väl till på Löfstad.

För det hål [håll?] som satt sig under bröstet på Min Herre är medföljande fast illa luktande balsam ganska god. Man trycker därav litet i sänder på det stället som lider och lägger däröver litet sämsk och ovanpå varma servietter. Det plägar snart fördela sig. Man får ej trycka på mycket i sänder, helst Min Herre har så tunnt skinn.¹⁷²

De andra genomgångna brevsviterna innehåller bara två notiser om ADGs hälsa från år 1748. I ett brev av 13/2 noterade modern att ADG enligt sitt brev av 7/1 var vid god hälsa. Den 6/8 skrev dock LDG (på holländska) om "sten och grus" och att om ADG kunde hålla den stränga diet han planerade skulle säkert mindre "stenmateria" genereras; den 8/8 1747 hade han omnämnt sin egen "stenpassion". År 1749 drabbades ADG av flera sjukdomsattacker. Jenningska firman skriver 5/6 utan närmare uppgifter om ADGs återvunna hälsa, om övervunnen opasslighet (24/7), om inställd stockholmsresa med besök på Skånelaholm på grund av opasslighet (20/9) och om "matthet" efter sjukdomen (21/9). I ett brev av 9/10 refererade J&F till ett mottaget brev som "intet är skrivet av Hr Kammarherren själv" och "intet rätteligen läser framföra dess mening", vilket skulle kunna tyda på att ADG på grund av sjukdom inte kunnat skriva brevet. Den 20/11 uttrycker bergmästaren Hiärne sin glädje över ADGs "lyckligen genomgångne" "svåra opasslighet" med "så många anstötar", och han råder denne att inte "gripa sig högre i något mål" än hälsa och krafter tål. Hälsan och livet är det bästa "som över all brukshushållning är att skatta".

Under förra delen av 1750 (24/2 och 3/5) noterade Charles De Geer att brodern mädde bra. Inte desto mindre sändes från kontoret i Stockholm "begärde" 12 lod Hoffmans droppar och 2 lod "tinktur".¹⁷³ På sommaren 1750 kom nya njurstensanfall. Den 28/6 meddelade Robert Finlay att madame Stephens "medikament för sten", som på begäran införskrivits från London, hämtats ut från packhuset, och en vecka senare (5/7) hade firman sänt det med första lägenhet till Lövsta för vidarebefordran till Österby. Icke bevarade underrättelser om bruket av medicinen var bifogade brevet. I firmans brev av 19/7 noterades att madame Stephens piller kommit fram.¹⁷⁴

Miss Jane eller Joanna Stephens hade 1738 lanserat denna medicin som tydliggen var avsedd att lösa upp eller krympa sten i urinblåsan och som efter expertutlåtanden belönats av parlamentet med inte mindre än 5 000 pund sterling (efter Stockholms medelväxelkurs på London 1740 nästan 200 000 daler)¹⁷⁵ Det stora intresse som nyheten väckte framgår av att minst 30 skrifter publicerades internationellt om den under åren 1738–1755, de flesta tryckta i London men uppåt tio i Amsterdam, Basel, Dublin, Göttingen och Paris. Trots denna för en kvinna märkliga framgång finns inga uppgifter om fröken Stephens i vanliga uppslagsverk, en uppgift säger att hon var bördig från Berkshire.¹⁷⁶

ADG måste 1750 ha varit en av de första i Sverige att pröva på fröken Stephens preparat – om han nu gjorde det – men hur han fått tips om det är okänt. Det kan ha ordinerats av Rosén, fastän ingenting bevarats därom i korrespondensen, ty i dennes *Hus- och Rese-Apotheque* omnämns det positivt. (N s 85) Tydliggen stod det inte att få tag i i Stockholm, eftersom J&F ombads importera det från London. Fem år senare är det på tapeten i linköpingsläkaren Johan Otto Hagströms brev till arkiatern Abraham Bäck. Möjligen har Bäck i denna fråga liksom i många andra givit sin skyddsling råd och hjälp. I Hagströmer-bibliotekets Bäck-

samling finns ett manuskript (Ms 159:1:63) med rubriken "Sätt at bruka Madame Stephens Medicamenter".¹⁷⁷ (Se bilaga 4.)

Om ADGs medicinering med de engelska pillren finns inga uppgifter i det genomgångna materialet, men om han genomförde kuren så blev han i vilket fall inte kurerad. Hagström, som fem år senare ordinerade pillren, rapporterade inledningsvis både positivt och negativt om effekterna av den ganska dyra medicinen, 50 daler för en 1/4 sats. Hans svärfar hade "med nytta brukat de engelska boli, men rådman Ekerman i staden hade måst avbryta medicineringen, eftersom han blev helt matt och oroligheten ökades, "ty dessa boli söka enom ansenligt". Blodet i urinen hade dock avstannat "post usum Bolorum." Fyra år senare konstaterade dock Hagström: "Ekerman dödde och min svärfar plågas av sten, ehuru stephenske boli äro brukade."¹⁷⁸ Rosén von Rosenstein uttrycker sig som nämnts mer positivt. "Under påstående pina av sten" och "vid sten i blåsan är ej annat råd än att bruka de Stephanske boli ..." Med dem "hava 14 här i riket blivit hulpne, som jag styrkt till att bruka dem".¹⁷⁹

I de genomgångna brevsviterna finns från 1751 bara en notis med bäring på ADGs hälsa. Den 7/2 motiverade J&F sitt krav på förstärkt in-teckningssäkerhet för ADGs stora skuld till firman med orden: "Vore vi viss om välborne Hr Kammarherrens liv och hälsa skulle det vara en helt annan sak och beskaffenhet", vilket kan men inte behöver betyda att en ny svår sjukdomsattack inträffat.

Under ADGs få återstående år återkommer flera gånger notiser i brevmaterialet om hans hälsa och hans "stenpassion". Två meningar i ett brev från Charles De Geer av 6/2 1752 är talande: "Det gör mig så ont att Ni haft så svår anstöt av stenpassion. Gud låte Er slippa sten utan alltför svår pina." Modern uttryckte dock den 13/3 1752 som svar på brev av 10/2 sin glädje över att ADG fortfarande är vid god hälsa och "lever lättare nu", förmodligen efter försäljningen av Forsmark. Även den 22/3 hade han för modern uppgivit att han mådde bra. (JCvA 2/5 52) Ett brev från ADG av 18/5 1752 framkallade dock hos modern en reaktion som inte nödvändigtvis hade med ADGs hälsa att göra, även om tolkningen ligger nära att något sjukdomsanfall drabbat sonen: "Frågan är nu, om du skulle dö, vilket Gud förbjude, vem som ärver godset [Fossala]?" Den 16/7 konstaterade emellertid CDG att brodern mådde bra och att brunnsdrickningen bekom honom väl. Den 16/9 1752 skickade dock ADG till bokhållaren Lindblad i Stockholm ett okänt "recept på 7-dagarskuren" som Lindblad skulle inköpa medicamenter till och sedan väl förvara receptet.

1753 for ADG till Holland. Förutom hustrun ingick i resällskapet en kapten Carl Cronsvärd, och uppvaktningen bestod av fältskären Peter Stenman, en kammarjungfru och tre lakejer. Överståthållarämbetets resepass är daterat den 2/5 1753, och det uppvisades enligt påteckning i Hälsingborgs "högvakt" vid utpas-sagen den 18/5.¹⁸⁰ Den 20/7 1753 konstaterade kamreraren Swedmark att ADG lyckligen anlänt till Utrecht, och den 4/9 hade ADG skrivit till Finlay om sin och grevinnans lyckliga ankomst till Utrecht. (RF 18/9 53) I brevet konstaterade Fin-

lay också att ADG planerade att komma tillbaka till Sverige nästa vår. Att ADG räknade med att komma hem ganska snart framgår också av vad han noterat i sitt utgående brevdarium under 16/9 1753 om två brev, ett till Wåhlberg och ett till Finlay.

Resan till Holland gällde troligen i första hand förhandlingar med fru Trigland om Österbyarrendet men hade nog också medicinskt syfte. Hollands storhetstid som medicinskt utbildningscentrum i Europa var visserligen på upphällningen, men därmed inte nödvändigtvis sjukvårdens standard eller anseende. Både Rosén och Linné hade studerat i Leiden, den förre också för den nya stjärnan på medicinens himmel Friedrich Hoffmann i Halle, som tog över Leidens roll som mål för europeiska medicinstuderande. Från Stockholm svarade Rosén den 25/9 1753 på ett brev från ADG.

Att Herr Kammarherren och nådiga grevinnan må väl glädes mig av allt hjärtat ...
Beskrivningen på huru Hoffmanns vita droppar göras står i Pharmacopoea
Wirtenbergica pag 222 under titel av Liquor anodynus mineralis och som den
boken finns i alla boklådor och kanske även i apoteken, så lærer ej vara nödigt att
jag utskriver det. Beskrivningen på mina kylande pulver står här brevid. Jag gör
dem på två sätt. No 1 kostar minst. No 2 är dyrare men något bättre. För Herr
Kammarherrens benägna löfte om disputationerne tackar jag ödmjukt, men ...
Herr Kammarherre skjut ej upp det, ty de gode torde annars bli bortköpte.
Professor Schacht torde väl vara mig häruti till någon hjälp, emedan jag läser
publice över hans Institutiones Practicas. Vi vänta nu var dag på vår K[ära?]
Drottningens barnsäng. [Lovisa Ulrika nedkom 1753 med dottern Sofia
Albertina.]¹⁸¹

Roséns recept på kylande pulver var enligt professor Lindeke saltblandningar, kylande eller inte, och det ena innehöll oxalsyra.¹⁸² Intag av oxalsyra är knappast något som skall ordinerar till den som lider av sten, men antingen återopade man signaturläran, att lika läker lika, eller också visste man inte bättre, menar Lindeke.

Den 1/7 1754 meddelade ADG sin bror Charles att han drack brunn, och denne svarade att han fruktade att arbstvisten efter den nyligen döda modern måste vara plågsam, helst medan brunnsdrickningen pågick, men fann det kärt att pirmontervattnet bekom ADG väl. (CDG 1/8 54) I februari 1755 noterade kamreraren Swedmark att herrskapet mådde väl, och Charles De Geer uttalade i slutet av mars sin fågnad över att brodern mått så väl ”hela tiden”, ”några små stenar och väderattacker” undantagna. (JS 18/2 55, CDG 30/3 55) Men i juli noterade Charles att brodern kommit på fötter igen och att sjukdomen förhindrat hemresan. En vecka senare hette det att ADG mådde tämligen väl och återhämtade krafterna efter hand och att pirmontervattnet nog skulle restituera vad som fat-

tades. Ytterligare tre veckor senare var dock ”stenplågorna” ännu inte över. (CDG 21/7, 28/7, 18/8 55)

De två senaste av de genomgångna breven som ger uppgifter om ADGs hälsa är skrivna av Nils Rosén 1756, året för hans avsked från professuren i Uppsala och flytt till Stockholm. Det första brevet påminner oss också om att han nationellt och internationellt särskilt var känd som barnläkare och var en ivrig förespråkare för smittkoppsympling av barn.

Stockholm 4/3 1756

Receptet är för Herr Kammarherren själv. Specierne lägges uti rent, glest linne, som sys igen. Denna påsen hänges i en glaserad stenkruka, därpå halvannan kanna friskt vatten och ett stop franskt vin. När locket är pålagt ställes krukans på eller bredvid en kakelugn uti lindrig värme i 2 dygn. Därpå lyftes påsen upp att det våta som [den] har dragit åt sig får drypa ner i krukans. När intet mera dryper kramas den lindrigt. Dekokten som då är färdig öses på buteljer och förvaras i kallt rum. Härav täckes Herr Kammarherren dricka ett dagligt ölglas var morgon så länge den räcker. Dosis kan ökas och minskas alltsom den mindre eller mer ger öppning. Speciell diet är ej därvid. Jag vet att Herr Kammarherren alltid förer den god. Med disputationerne roar jag mig dagligen, ty än kan jag ej komma ut. Skulle det ej vara möjligt att Herr Kammarherren skreve till Utrecht efter en ifjol där utkommen disputation de institutione variolarum. Igår ympades kopporne på Kammarh: Carl De Geers 4 barn.

Stockholm 1/4 1756

Som dekokten purgerar för starkt bör Herr Kammarherren ej bruka den utan låta hämta nya kryddor, uti vilka de som laxera minskas till hälften. Det var väl att Herr Kammarherren nu upphörde så länge giktmaterien är i rörelse, och bör Herr Kammarherren dröja med den till dess gikten åter stannat. Herr Kammarherren får då dricka en sats. När Herr Kammarherren åter får dricka en till kan jag ej säga förrän jag hört vad den förra gjort.

Antoine De Geer dog den 9/8 1756. Enligt Tigerstedt dukade han under för sin sjukdom.¹⁸³ I det samtida material som här gått genom har någon uppgift om dödsorsaken inte påträffats.

Köpet av Forsmark

Tanken med 1749 års järnkontrakt mellan Jennings och ADG var att dennes svaga finansiella ställning skulle kunna konsolideras och efter hand förbättras genom starkt ökade leveranser av stångjärn från Österby till höjt pris, men den kunde inte realiseras. Ovan har behandlats det produktionsbortfall, framför allt

1749 men också 1750, som i kombination med stora utgifter för spannmålsinköp 1749 lade hinder i vägen. Därtill kom att ADG båda åren drabbades av upprepade njurstensanfall, och 1750 troligen genomgick en kur med fröken Stephens medikamenter mot sten som enligt doktor Hagströms något senare uttalande "söka enom ansenligt".

Den finansiella utvecklingen som ledde fram till försäljningen av Forsmark kan i brist på räkenskaper delvis följas genom en sammanställning av notiser i breven till ADG från J&F och från kamreraren Jacob Swedmark. Men pusslandet med spridda uppgifter ur brevmaterialet blir detaljtungt och ger en skildring med betydande luckor och en del svårförenliga punkter. Men det ger en ny bild av de finansiella relationer som ledde fram till att ADG överlät Forsmark till Frans Jennings och Robert Finlay.

Under 1749 ökades ADGs skuld till J&F dramatiskt, men de uppgifter som finns om förloppet går inte riktigt ihop med de data som ovan sammanställts om produktionen vid Österby och Forsmark. I ett odaterat brev, kort efter 17/8 1749, påpekade J&F att årets stångjärnsleveranser, 4 300 skeppund (à 44 daler = 189 200 daler) inte täckte årets förlag (190 000 daler), och det icke bevarade utdraget ur ADGs räkning, vilket var bifogat brevet, visade att hans aktuella skuld var 514 906 daler och 14 öre. Skulden var alltså nästan 215 000 daler större än den beviljade krediten på 300 000 daler och överdraget 25 000 större än värdet av det järn som dittills levererats. Den spannmål som nu avsändes skulle öka skulden med 55 000 daler. Det var därför angeläget att ADG sände så mycket järn som möjligt så att firmans "avance" (förskott) vid årets slut inte översteg de "ackorderade" 300 000, ty det skulle vara mycket olägligt. Ett tydligen optimistiskt svar från ADG framkallade kommentaren (J&F 31/8 49) att det var "kärt" att förskottet inte skulle bli större än 300 000 daler. Jennings tillade också att han var benägen (att i strid med kontraktet) kreditera ADG för en del av järnet som avsänts från bruken men inte ankommit till Stockholm, ty han tänkte lämna ADG "all assistans".

Det finansiella målet nåddes inte riktigt, Vid årets slut var ADGs skuld i den löpande räkningen 346 800 daler och 25 öre. (J&F 11/1 50) Men utfallet förutsätter att ADG utöver de 4 300 skeppunden som levererats fram till mitten av augusti avsänt ytterligare mer än 5 000 skeppund under hösten eller totalt 9 300 skeppund. Om inte ett mer än 50-procentigt, olägligt översmide ägt rum vid Forsmark är dessa siffror oförenliga med det produktionsbortfall vid Österby som Bergskollegiet redovisade för regeringen (o s 72).¹⁸⁴

Enligt notiser i breven från J&F var huvudposterna i penningflödet från ADGs räkning debiteringar för varuleveranser, framför allt spannmål, och för inlösta assignationer till tredje man. Som framgått uppgick de påträffade debiteringarna för varuleveranser 1749 till 89 149 daler. De kända debiteringarna för inlösta assignationer uppgick till 204 000 daler.

Notiserna om 1749 inlösta assignationer kan delvis identifieras som återbetal-

ningar av några ovan redovisade, kortfristigt uppsägbara krediter till ADG. Detta gäller dock inte om den största av dem. Redan en månad efter det att järnkontraktet av den 14/4 1749 utöver förlaget ställt 300 000 daler till ADGs disposition, meddelade J&F att dennes assignation på 120 000 daler skulle bli inlöst vid uppvisandet, ”och som det är fullkomligen vår intention att fullgöra allt som blivit lovat och omtalt” (i kontraktet) skulle även kommande assignationer inlösas, men firman hoppades av hänsyn till sin likviditet att ADG så mycket omständigheterna kunde medge ”lindrar oss medelst assignerande på differente tider och intet mycket stora belopp på en gång”, därmed dock inte sagt att ADG skulle ”sätta sig uti tvång som hindrar att dessa saker [komma] uti så gott stånd” som han önskade. Assignationen hade i början av juli inlösts, men det framgår inte vem betalningsmottagaren var eller ändamålet med betalningen.¹⁸⁵

1749 års näst största assignation, 36 000 daler, uppfyllde väl knappast J&Fs önskemål om ”intet mycket stora belopp på en gång”, men den aviserades i relativt god tid (12/8) för betalning den 1/10. Betalningsmottagaren var ”baron Banér”, och det rörde sig alltså om återbetalning av baron Paul Banérs 36 000-dalerslån. Fyra assignationer ställda till kamrer Swedmark eller kontoret, tre på 12 000 och en på 9 000 daler, inlöstes på sommaren och hösten. (J&F 24/7, 21/9, 12/10, 16/10 49) Beloppen motsvarar några lånebelopp som var utestående vid utgången av 1747 och inte återbetalts under 1748, och förmodligen var det fråga om långivare som föredrog att få igen sina pengar kontant i kontoret framför att få en assignation på J&F.¹⁸⁶

Brevet av den 16/10 1749 visar också att firman vid de likviditetspåfrestningar som ADGs stora assignationer medförde kunde dra växlar på utländska handels- och bankirhus, vilka sedan såldes mot svensk valuta. J&F hade rimligen sådan trasseringskredit åtminstone hos de okända utländska ”intressenter” som firman associerat sig med för finansiering och riskfördelning av en så stor affär som den med ADG och hans bröder. (N s 105) Efter meddelandet om de utbetalningar som debiterats ADGs räkning heter det nämligen: ”Det är oss en verklig förlust att så dryga summors utbetalande nu denna tiden nödgar oss att trassera växlar [och sälja dem] till så låg kurs, emedan 2 eller 3 veckor härefter densamma [växelkursen] säkert är 2 à 3 pct [procent] i vår favör.” Den kostnadsmedvetna tankegången var att två eller tre veckor senare, när seglingssäsongen var slut, skulle utbudet av utländska växlar minskas och kursen på dem i svensk valuta stiga.

Brevet av den 16/10 markerade också upplösningen av en fnurra på tråden mellan J&F och ADG. I ett brev från Österby med klagomål över höga rågpriser (o s 64) hade tydligen också hävdats att ADG inte kunnat disponera 300 000-dalerskrediten tillräckligt snabbt, vilket föranledde svaret av 9/10 att de 300 000 för länge sen var utbetalda och ”att vi intet äro under sådan förbindelse för Hr Kammarherrens dröjsmål med uttagandet som dess brev tycks giva till” (känna). Det försonliga tillägget att brevet med klagomål inte uttryckt ADGs egen mening har citerats ovan. ADG tog också snabbt den utsträckta handen, ty i brevet av den

16/10 tackade J&F för ADGs brev av 12/10, ”varutav vi se, att Hr Kammarherren upptager vårt uppförande mot sig som det verkligen varit och ännu är; det skulle röra oss alltför nära, sedan vi använt vår yttersta flit till Hr Kammarherrens intresse och gagn utan ringaste vinst för oss själva, om Hr Kammarherren ändock skulle tycka sig illa betjänt. Vi försäkra, att vi äro ganska [helt] angelägna om Hr Kammarherrens kredit och skall göra allt vad som står oss till buds att bibehålla och öka densamma.”

Förläggarna hade starka skäl att upprätthålla ADGs kreditvärdighet. Förmodligen oroades de av uppsägningarna och återbetalningarna av lån, ty ett ADGs fallissemang skulle medföra annullering av det stora järnkontraktet och risk för förlust på den stora blankokrediten. För att skydda sin egen exponering ansökte J&F i enlighet med ADGs medgivande i förlagskontraktet dels den 19/12 1749 om inteckning av detta i Bergskollegiet, vilket beviljades den 18/1 1750 och medförde förmånsrätt i lagren av insats- och färdigvaror vid Österby och Forsmark för den händelse att ADG gick i konkurs, dels om laga inteckning i Forsmarks bruk med underlydande som säkerhet för 300 000-dalerskrediten, vilken beviljades av Frösåkers häradsrätt den 16/10 1750. Både kollegiet och häradsrätten beredde ADG tillfälle att yttra sig över ansökningarna trots att han skriftligen medgivit bådadera. Bergskollegiets remiss till ADG ombesörjdes av J&F, och firman lämnade också in hans skriftliga meddelande att han inget hade att erinra mot ansökningen om inteckning i kollegiet. Så var också fallet med ADGs svar på häradsrättens remiss.¹⁸⁷

Hurdan häradsrätternas praxis var vid kreditgivares ansökningar om inteckning i låntagares fasta egendom vet jag inte, men enligt muntligt meddelande från Rolf Adamson remitterades på 1800-talet inte ansökning om i kontrakten medgiven förlagsinteckning till förlagstagare. Att så skedde med denna ansökan, när lagstiftningen i frågan endast var ett år gammal, kan ha berott på att Bergskollegiets behandling av ansökningar om förlagsinteckning ännu inte rutiniserats och/eller på hänsyn till denne förlagstagares sociala och ekonomiska position.

Under 1750 steg ADGs skuld till J&F från 346 800 daler 25 öre till 510 024 daler 21 öre (J&F 24/1 51) De få notiser om debiteringar av ADGs räkning som finns i J&Fs bevarade brev från 1750 ger inte mycket ledning i fråga om penningströmmarna. De noterade debiteringarna för varuleveranser uppgick endast till 38 230 daler och för inlösta assignationer till 66 000 daler. Tre brev från kamreren Swedmark redovisar fem à sex gånger större belopp för ”assigneringen”.¹⁸⁸

Ökningen av skulden till J&F motsvarades av en minskning av ADGs skulder till andra privata långgivare, men hur stor denna minskning var kan inte preciseras med hjälp av de genomgångna breven. Spridda uppgifter på sammanlagt 88 000 daler ger sannolikt en för liten minskning av den gamla skulden. I februari upplånades å andra sidan 60 000 daler av vinhandlaren J.J. Hardt, som vid utbetalningen av lånet innehöll 2 % provision.¹⁸⁹

Även i 1750 års brev ger J&F uttryck för insikten att goda pengar måste kastas efter dåliga för att hålla ADG under armarna för att rådrum skulle vinnas för en lösning av dennes finansiella problem. Den 30/7 godkändes att 300 000-dalers limiten för krediten överskreds för spannmålsinköp, och den 11/10 meddelade förläggarna utan närmare precisering att de på något sätt skulle skaffa fram de penningar som ADG behövde fastän det var olägligt för dem, ”emedan det skulle vara oss emot att Hr Kammarherren skulle komma att lida i sin kredit eller på något annat sätt.”

Att det var mot förläggarnas intressen att ADGs kreditvärdighet blev lidande ledde också snabbt till en ny räddningsaktion i samarbete med Charles De Geer. Mycket framkommer inte om den i korrespondensen, men den gick ut på att något lindra de dryga räntorna på ADGs stora skuld till förläggarna och förbättra säkerheten för den och att höja priset på hans stångjärnsleveranser. Den 10/11 skrev J&F att firman gjorde allt den kunde för att få ”våra intressenter” att gå med på en höjning av priset på ADGs järn med två daler per skeppund, ”och till att så mycket mera övertala dem att fullgöra detsamma hava vi skrivit [till] dem, det Hr Kammarherrens broder har tillbudit sig att återbetala de penningar vi hava lånt Hr Kammarherren samt taga kontraktet på sig själv”.

Tydligen har J&F, såsom förekom,¹⁹⁰ ingått ett enkelt bolag med ett svenskt eller här troligare ett utländskt handelshus för kapitalassociation och riskfördelning vid en så stor affär som den med ADG och hans bröder. Prishöjningen avsåg väl det pris på 48 daler som enligt 1749 års kontrakt skulle börja tillämpas från och med 1751 och kunde motiveras med att järnpriserna stigit några daler. (Se diagram 1 och 2 s. 15 och 16.) Charles De Geers erbjudande gällde väl å ena sidan att ställa proprie borgen för ADGs skuld till förläggarna. Innebörden i ”att taga kontraktet på sig själv” är å andra sidan oviss men bör väl betyda en garanti för leveranser av öregrundsjärn i enlighet med kontraktet med ADG; det var tydligen klart att Charles De Geer inte skulle förlänga sitt fasta leveranskontrakt med J&F. (N s 105) Erbjudandena måste i alla fall tolkas som att han såg allvarligt på broderns ekonomiska situation och kanske också hälsoläge.¹⁹¹

Den fortsatta korrespondensen mellan J&F och ADG kan följas lite bättre än eljest, därför att konceptet till ADGs svar på nästa brev från firman är bevarat i hans kopiebok, men den är ändå lite förvirrande.

I brev av 24/1 1751 preciserade J&F räntelindringen på ADGs stora skuld. Han skulle slippa betala ränta på ett belopp som motsvarade den summa han inte tog i anspråk av årets förlag. Samtidigt kunde de inte finna något skäl varför de inte skulle beräkna ränta på ett belopp på 59 525 daler, ”en summa den vi verkligen hava utbetalt, samt en del därav över sex månader [sedan], för det Hr Kammarherren haver för stort inventarium av spannmål”. Om de kunde få sina medintressenter med på en höjning av ADGs järnpris vore det enligt deras mening bara ”räsonabelt” att de fick ränta på alla pengar som utbetalades ”över

det vanliga förlaget samt värdet av järnet”. ”Om förskottet är aldrig så litet, är det ändå en börda för oss, kunnandes vi göra mycket mer därav än 6 p. c., om vi employerade det uti handeln”. Frågan om 2 dalers ökning av stångjärnspriset hoppades firman snart kunna avsluta. Därtill bidrog Charles De Geer starkt, ty han hade ”lagt sig ut” mycket för ADG på den punkten. Men det var en ”nödvändig påföljd” av prishöjningen att firman fick säkerhet i Österby för de pengar den lånat ut över de i Forsmark in-tecknade 300 000, ty förläggarna delade inte ADGs åsikt att Forsmark utgjorde tillräcklig säkerhet för hela skulden. Eftersom de sträckt sig så långt för att tjäna ADG tvivlade de inte på dennes ”bøjelse” att ge dem all säkerhet han kunde för deras ”penningar”.

Men ADG var inte böjd att ge efter för kravet på in-teckning i Österby – varmed inte kan menas det arrenderade bruket utan egendomar under Österby som tillhörde honom. Konceptet till hans svar i hans brevkopiebok, daterat 28/1 1751 (E 5625) är en kladd som är både svårläst och inte helt lättbegriplig. Författaren har liksom kastat ner tankarna på papperet som de kommit för honom utan mycken tanke på syntaxen. Den ekonomiska argumenteringen gick ut på att hans skuld vid årets slut skulle uppgå till 440 000 daler och att Forsmarks värde täckte både hans riksbankslån på 260 000 daler och en förläggarnas fordran på 440 000.

Inledningsvis framhöll han att han i sitt förra brev ”orätt explicerat sig” angående de 59 525 dalarna. Han begärde inte räntebefrielse på den summan om han nu utassignerade hela 1751 års förlag, utan – precis vad förläggarna gått med på i sitt senaste brev – att han skulle slippa betala ränta på ett belopp som motsvarade den summa som han inte tog i anspråk av årets förlag. Han bad också herrarna betänka att han på grund av vattenbrist inte kunnat smida något järn vid Österby ”alltsedan sista höst”, varför förlaget omöjligen som sig borde ”kunde bli betalt med järn” (före höstens början?). Men då pengar behövdes till brukets ”förnödenhet”, hoppades han att herrarna liksom i föl skulle ha godheten att låta honom assignera på dem för spannmålsinköp i Stockholm. Dessa skulle dock inte bli så stora detta år, emedan han ”ackorderat häromkring” för billigare pris än det som erbjudits i Stockholm.

Han tackade också ”högeligen” för J&Fs ansträngningar att höja priset på hans stångjärn med två daler per skeppund och för all annan ”hjälp och benägenhet”. För den skull hade han ingen anledning att förvägra herrarna den säkerhet de begärde, men med förnyad hänvisning till det ”stora bryderi, besvär och ledsamhet” som in-teckningar medförde ville han så gärna slippa den begärda in-teckningen. Förläggarna skulle också komma att finna att deras saldo vid årets slut, som skulle komma att ”stå som lån”, ej skulle uppgå till mer än 440 000 daler efter årets leveranser av järn. Då Banken hade att fordra 260 000 eller tillsammans med förläggarnas fordran 700 000 daler, kunde ju herrarna, ”helst herrarne som minnas hur mycket de stodo i handel med mig om bruket [Forsmark]” ej vara annat än övertygade om att de hade sin fulla säkerhet i Forsmark tillika med alla inventarier, i synnerhet som sedan den tiden gjorts

reparationer av alla byggnader. ”Jag gör mig alltså det hopp att herrarne äro så goda och häruti lindra mitt besvär, kunnandes ock herrarne alldeles vara förvissade om att jag ej vill deras skada, som vore mycket malreconnaisant av mig gjort.” Han skulle också som han lovat först bjuda till att av andra få långa penningar för att avbetala till förläggarna.

Den 7/2 konstaterade J&F att ADG var ense med dem om ränteberäkningen på hans skuld till dem. Däremot kunde de inte vara ense med ADG om att Forsmark vore tillräcklig säkerhet för deras fordran. De kunde inte värdera bruket högre än den summa för vilken de två år tidigare erbjudits köpa det (not 110 s. 192).

Ty vad inventarium¹⁹² angår så anses det för lösören som ej kunna in-tecknas [vid domstol] vartill ock andre kreditorer äga lika rättighet med oss, voro vi viss om välborne Hr Kammarherrens liv och hälsa skulle det vara en helt annan sak och beskaffenhet, Vi befara att icke vinna vårt syftemål med de 2 D tillökning uti priset, om icke välborne Hr Kammarherren giver oss säkerhet uti Österby för så stor fordran som vi kunna vänta oss vid detta årets slut äga hos välborne Hr Kammarherren utom de D 300/m som uti järnkontraktet är omtalt.”

Efter den 7/2 1751 försvinner frågan om förstärkt säkerhet ur korrespondensen, och i förläggarnas brev till ADG liksom i övriga genomgångna sviter med brev till honom finns flera månader långa luckor runt den 27/10 1751, det datum då Forsmarksköpet formellt avslutades. ”Brevtystnaden” beror förmodligen på att inga brev behövde skrivas, därför att ADG vistades i Stockholm för förhandlingar om försäljning av Forsmark. De Jenningska exemplaren av de utväxlade köpehandlingarna rörande Forsmark, vilka tidigare forskning inte utnyttjat, visar ett intressant och spännande händelseförlopp.¹⁹³

Förmodligen har den förvärrade skuldsättningen och kanske återkommande njurstensanfall hos ADG åter aktualiserat idén att sälja Forsmark. Därigenom skulle han få medel att sanera sin balansräkning, och möjlighet att minska sin arbetsbörda och koncentrera sig på skötseln av det större och mera ansedda Österby, som var hans residens och framtida fideikommiss och varit i släktens ägo sedan den store anfaderens dagar. Om ett förnyat anbud till Jennings gjorts och avböjts är inte känt, men i augusti 1751 ingick ADG ett icke påträffat kontrakt med ”handelsmannen” Mikael Hising om köp av Forsmarkskomplexet. Inför hotet att förlora Forsmarks leveranser av öregrundsjärn till en konkurrerande järnexportör bjöd Jennings och Finlay över Hising i det prelimära kontraktet av 26/9, och tydligen kunde ADG frigöra sig från kontraktet med Hising – om detta nu inte var ett skenkontrakt avsett att tvinga ut Jennings och Finlay på banan. Det framgår inte om det icke fullföljda kontraktet ingåtts med den etablerade grosshandlaren och bruksägaren Mikael Hising d.ä. eller hans son med samma namn som tillsammans med Volter Petersen 1750 bildat handelsfirman Petersen och Hising.

Denna var expansiv och gjorde 1752 en uppmärksammas konkurs, varvid Hising under falskt namn avvek ur riket.¹⁹⁴

I det villkorliga köpekontraktet utfäste sig Jennings och Finlay att för Forsmarks bruk med underlydande tre masugnar och flera tillhörigheter betala den av Hising utfästa köpeskillingen och äreskänken och ingå på alla övriga villkor som det mellan ADG och Hising "under den augusti sistl. upprättade köpekontrakt innehåller". Om köpet mellan ADG och "oss går för sig" skulle ADG under Österby bruk få behålla skatterättigheten av ett hemman i Norrby som hörde under Forsmark eller skatterättigheten av norra gården i Lund som också hörde under Forsmark. Därtill utfäste de sig att till Lövsta bruk betala det årliga arrendet för hemmanet Braksta i Dannemora socken, vilket Österby dittills betalt. Om Jennings och Finlay blev ägare till Forsmark utfäste de sig också att retroaktivt från den 1/1 1751 höja priset för allt österbyjärn med tre daler till 51 daler per skeppund, men om de inte blev ägare förföll denna utfästelse utan "blir då enligt 1749 års kontrakt". Eftersom ADG trots köpet inte räknade med att kunna betala hela sin skuld till Jennings och Finlay samtyckte dessa till att ADG mot icke angiven "laga in-teckning och säkerhet" skulle få behålla ett kapital på 200 000 daler mot 6 % årsränta att avbetala efter hand under kontraktstiden.

Det för lagfart till häradsrätten ingivna köpebrevet av 27/10 1751 mellan kammarherren Antoine De Geer och "dess fru, högvälborna grevinnan Ulrica Charlotta Taube" å ena sidan och kommerserådet Frans Jennings och handelsmannen Robert Finlay å den andra¹⁹⁵ omfattade Forsmarks bruk med dess tillhörande koltäkt och rättighet till kolhandel. Bruket som låg i Valö socken bestod av två stångjärnshammare med två härdar vardera, en av Bergskollegiet privilegierad inrättning för stålsmide, tre under Forsmark lydande masugnar i Vigelsbo, Berkinge och Forsbol jämte deras malmbrytningar i Dannemora gruvor, fyra lotter i Ramhults och en fjärdepart i Juvansbo järngruvor (i Vigelsbo),¹⁹⁶ tre mjölkvarnar, en vid bruket med ett par stenar, en vid Kallriga med två par stenar och en vid Berkinge med ett par stenar och ett stort antal hemmanslägenheter med uppgift om deras mantal.

Enligt köpekontraktet av den 27/10 1751 skulle köparna tillträda Forsmark redan den 1 "nästinstundande" november månad. Alla erkända fordringar hos allmogen vid bruket och masugnarna skulle köparna betala till säljaren "så långt vars och ens av samma allmoges hemman och egendom förslår mot skulden". Fordringar hos arbetarna vid hammare och masugnar vilka var "i verklig tjänst" skulle köparna betala till ADG efter "bergsordningarne". För "effekter, materialier och inventariepersedlar" skulle köparna betala följande: För tackjärn vid hammare och masugnar 18 daler per skeppund; för träkolén vad de kostade enligt bruksboken; för malmen vid gruvorna 5 daler/lasset och vid masugnarna 5 daler plus forlön. Spannmål och "andra ätande varor" skulle betalas efter "gångbart pris i orten" vid tillträdet; redskap vid hammare och masugnar efter 1750 års "balance-

extrakt”; stenkol och ogarvat stål efter vad de enligt bruksboken kostat; hammare, städ, verkstads- och körredskap samt andra inventariépersedlar ”efter som de skäliggen äro värda och i orten hava gångbart värde”. Slutligen skulle ADG få behålla under Österby skatterättigheten antingen av hemmanet i Norrby eller ock av norra gården i Lund som nu hörde under Forsmark, och arrendet till Lövsta bruk för hemmanet Braksta i Dannemora skulle köparna betala.

Köpeskillingen var enligt det sedermera lagfarna köpe- (eller salu-)brevet 650 000 daler plus 10 000 daler i äreskänk, en höjning med mer än 15 % av det två och ett halvt år tidigare avböjda erbjudandet. Den skulle enligt kontraktet om köpeskillingslikviden, daterat även det 27/10 1751, erläggas genom att köparna övertog ADGs i Forsmark intecknade riksbankslån på 260 000 daler. Av resterande 400 000 daler skulle 379 216 betalas genom att ADG på skilda terminer under 1752 skulle få assignera på J&F specificerade belopp, vilka svarade mot de lån, resterna av den stora svävande skulden, som enligt ADGs nedan refererade förteckning skulle återbetalas 1752. ADG skulle gottgöras ½ % ränta i månaden för varje post från den 1/11 1751 till dess den blev utbetald. Räntan för riksbankslånet till och med 31/10 1751 skulle ADG erlægga liksom även hammarskatt för bruket och andra kronoutskylder för 1751. ADG skulle också uppbära räntor (arrenden) av hemman och kvarnar för tiden intill 1/11.

Återstoden av köpeskillingen, 20 783 daler, skulle avdras från ADGs skuld till köparna. På denna skulle också avskrivas bruksfordringar hos allmoge och arbetare, brukseffekter, materialier och inventarier, som köparna enligt särskild avhandling skulle komma att tillträda den 1/11 och vilkas prissättning refererats ovan. Det som trots detta kunde återstå av köparnas fordran på ADG skulle få kvarstå såsom förlag under Österby mot 6 % ränta och laga inteckning (i de egen-domar under Österby som han och fadern köpt till) att efter hand återbetalas under den återstående järnkontraktstiden. Slutligen utfäste sig köparna att höja priset på Österby-järnet för innevarande och kommande kontraktsår till 51 daler per skeppund. (Denna och den tidigare höjningen från 44 daler till 48 daler ska ses mot bakgrund av en betydande höjning av priset på öregrundsjärn i England under de föregående åren vilken kulminerade 1752.)¹⁹⁷ ADG förband sig att i 15 år till köparna sälja 500 eller 600 lass jord- och ödesgruvemalm årligen emot 6 daler per lass vid gruvan; om brytningskostnaden i framtiden skulle stiga skulle priset höjas proportionellt. Enligt ADGs kvitto av 10/2 1752 betalade J&F också extra för det tillstånd till två års översmide vid Forsmark som ADG erhållit, en överlåtelse som tycks ha oroat denne, ty den 6/3 skrev J&F att han inte hade att frukta ”den ringaste olägenhet med överlämnandet av översmidet vid Forsmark”.

ADG fick alltså mycket mer betalt för Forsmark än köpebrevet anger, vilket visar att det är källkritiskt problematiskt att basera uppgifter om vad som betalats för bruk enbart på lagfarna köpebrev. Köpeskillingen gällde vad som då kallades fast egendom (plus smidesprivilegiet). Betalningen för lösegendomen som skulle

avdras från ADGs skuld till köparna, torde ha landat på över 200 000 daler, om man utgår från ADGs uppskattning i februari 1751 att hans skuld till J&F vid slutet av året skulle vara 440 000 daler och att hans återstående skuld efter Forsmarksöverlåtelserna beräknades till 200 000 daler.

Att denna mycket stora industriaffär genomfördes under stor brådska framkom när köpebrevet skulle lagfaras. Efter uppläsningen av det vid vintertinget med Frösäkers häradsrätt påpekade bokhållaren vid Forsbols masugn Jonas Gavelholm att det insmugit sig felskrivningar i köpebrevet, varför rätten beslöt att rättelse skulle inkomma till nästa ting, men första uppbud beviljades Frans Jennings och Robert Finlay. Vid sommartinget upplästes en skrivelse från ADG, i vilken de vid första uppbudet påpekade felaktigheterna erkändes ha influtit av förbiseende och nu rättades – i inte mindre än 33 punkter!¹⁹⁸ Det framtvungade beslutet att i flygande fläng köpa Forsmark kan för Frans Jennings ha underlättats av att han nu inte ensam behövde leda ”en vidlyftig handels- och bruksrörelse”. Sedan han 1749 avböjt erbjudandet att köpa Forsmark hade Robert Finlay inträtt som delägare i handelshuset och sonen John blivit myndig, varigenom en närstående fanns som kunde ta hand om den direkta ledningen av bruksrörelsen. Kanske medverkade också det förhållandet att firmans monopolsträvanden på marknaden för öregrundsjärn råkat ut för ett svårt bakslag. (N s 105)

Saneringen av Antoine De Geers finanser

Försäljningen av Forsmark till Jennings och Finlay hösten 1751 gav ADG möjlighet att minska sin stora skuldbörda. Hans riksbankslån på Forsmark övertogs enligt kontraktet på köpeskillingslikviden av köparna, och ett belopp på 379 216 daler skulle på bestämda terminer under år 1752 ställas till ADGs disposition så att han kunde betala sina stora skulder till en rad privatpersoner. De i kontraktet specificerade utbetalningarna motsvaras av en odaterad uppställning av ADGs hand (E 5629 a) som upptar 16 krediter.¹⁹⁹ Summan av de lånebelopp som enligt uppställningen skulle återbetalas var 379 216 daler. Jämte uppställningen som måste ha tillkommit i samband med försäljningen av bruket ligger också en yngre odaterad tablå (från början av februari 1752) av ADGs hand med rubriken ”På följande terminer kommer nedanstående kapitaler att återbetalas”, vilken vi återkommer till. Här ligger också ett odaterat koncept med ADGs handstil med förhållningsorder avsedda för personalen vid De Geerarnas kontor i Stockholm om hur det skulle gå till vid uppsägning och återbetalning av lånen.

Uppsägningarna skulle skriftligt delges långivarna, eventuellt deras ombud i Stockholm, och långivarna skulle skriftligt bekräfta att de mottagit uppsägningen. Och så har också skett, ty jämte återbetalningstablåer och förhållningsorder i E 5629a finns också mottagningsbevisen, i brevmaterialet kallade ”recipissen”, i vilka långivarna betygar att uppsägningen av deras ”kapitaler” skett i behörig ord-

ning. Delgivningarna sköttes av kamreraren Swedmark och skrivaren Wäsström vid kontoret i Stockholm.

I breven från Swedmark till ADG kan man följa hur uppsägningar och återbetalningar fortskred, men innan en del av dessa mycket konkreta detaljer tas upp ska nämnas att från kontorets sida skedde en uppsägning för tidigt. Fru Ankarkronas kapital, 12 000 daler, som skulle uppsägas den 9/3 för återbetalning den 9/6 blev uppsagt till den 9/5, vilket upprörde ADG starkt. Det finns två koncept i ärendet till en okänd adressat och ett till "M. K. B." = Min Käre Bror eller CDG, Alla tre är odaterade, men svaret från CDG är daterat 6/2 1752. För brodern berättade ADG såsom ofta i koncepten liksom i ett enda andetag både om uppläggningsplaneringen av skuldsaneringen och om det hot mot hans likviditetsplanering som den felaktiga uppsägningen innebar och mot hela hans kreditvärdighet om saken upprepades:

Då jag nu, så fort ske kan, vill avbetala min skuld hos alla mina kreditorer, och bör jag därvid observera såväl konditionerne och tiden som uti obligationerne till uppsägning är betingad som även att jag passar uppsägningen så, att jag på rättan dag därefter har pengar att betala med, emedan jag dem på vissa stipulerade terminer av Jennings betingat, så skickade jag för 2 postdagar sedan ett utförligt promemoria eller instruktion till kamreraren Swedmark, varefter han skulle rätta sig att uppsäga och betala kapitalerna till var och en, men av hans brev med sista post förnimmes, att han tvärtemot sin instruktion alldeles galigt [galet, felaktigt] uppsagt ett kapital hos fru Ankarkrona, så att kapitalet därigenom förr skulle komma att betalas än jag kunde få in pengar därtill, vilket bemålte fru nu absolut ej skulle villå ändring uti utan påstår som [av] kamreraren sagt är, så gör det mig stor olägenhet och bryderi och alldeles skulle sätta mig och min kredit över ända, om det med flera skulle hända.

Fru Ankarkrona har tydligen hållit på sin rätt, ty i ADGs återbetalningstabla från början av februari 1752 står att hennes lån skulle återbetalas den 9/5.

Den 27/1 1752 meddelade Swedmark att baron Leuhusens kommissionär tagit emot brevet med uppsägningen av baronens lån till ADG, och tre dar senare hade Swedmark fått baronens recipisse på uppsägningen. Uppsägningar skulle också sändas till riksrådet Wrangel, jungfru Lydia Holgers och fröken Stålhandske. Problemet var att veta var de vistades. (JS 30/1 52) Den 19/3 påminde Swedmark "Nädig Herrn" om att han behövde en assignation på J&F till återbetalning av baron Leuhusens och fröken Falkenbergs lån, medan fru Grill hade förklarat sig nöjd med att vänta med återbetalningen av sitt lån till den 23/6 (i stället för 23/5). Den 1/4 återbetalades fröken Falkenbergs lån, 30 000 daler plus återstående halvårsränta, och Swedmark hade fått tillbaka CDGs revers på lånet. Han hade också den 1/4 lyft pengar hos J&F för att återbetala baron Leuhusens lån, och Wäsström hade "äntligen" hittat fröken Stålhandske som bodde en mil utanför staden (Gamla stan) – hennes recipisse av uppsägningen är daterat Långbro den 1/4 1752.²⁰⁰

Under sommaren 1752 rapporterade Swedmark i en rad brev om återbetalningar av lån.²⁰¹ Så alldeles till punkt och pricka följdes inte skuldsaneringsplanen. En del lån sades upp och betalades någon månad senare än som planerats, men någon annan felaktig uppsägning än fru Ankarkronas förekom inte. En del av långivarna föredrog tydligen att få sina lån betalade med kontanter av kamreraren Swedmark i stället för med en assignation på J&F.²⁰² Även återbetalningar kunde vålla praktiska problem och ta tid. Den 16/7 rapporterade Swedmark att han "efter mycket löpande" "nu äntligen fått slut med" kammarherre Gustaf Banér och "till fulla klarerat" dennes fordran.

Det belopp som återbetalades under 1752 blev inte heller det ursprungligen planerade 379 216 daler. Redan i ADGs första uppställning hade beloppet minskats med 7 000 daler motsvarande det belopp som enligt uppställningen återstod av svärfaderns lån på 12 000 daler. Ännu större minskningar framgår av ADGs andra återbetalningstablå från förra delen av februari 1752. Denna tablå slutar på 328 016 daler.²⁰³ Eftersom det belopp av köpeskillingen för Forsmark som inte disponerades för återbetalning av ADGs svävande skuld skulle avdras från hans skuld till J&F, blev alltså detta avdrag ca 51 000 daler större än de i köpeskillingskontraktet beräknade 20 783.

Att ADGs likviditet var väsentligt bättre efter försäljningen av Forsmark och skuldsaneringen än tidigare framgår av att kamreraren Swedmark den 26/11 1752 meddelade att han tänkte påminna vinhandlaren om att lämna räkning för de viner ADG köpt under året. (Jfr o s 47)

Två krediter, en på 3 000 daler som återbetalades till lagmannen von Post 1749 och en på 21 473 daler återbetald till hovmarskalken Sven Cederström 1754, var likvider för spannmålsinköp till Österby, vilka fått bli stående en kortare tid för att avkasta ränta. (von Post 11/9 49, 26/11 50; JS 4/1 54) Möjligen hade också de tre ovan nämnda lån som återbetalades till Cederström 1752 samma grund, och det kan ju tänkas att några andra av lånen från åren 1737–1746 var krediter för varuleveranser. Men de i allmänhet och genomsnittligt långa löptiderna, de stora och jämna lånebeloppen och långgivarkretsens sociala sammansättning tyder på att de allra flesta krediterna ur långivarnas synpunkt var räntebärande, långsiktiga placeringar av sparande. Det gäller inte minst för de många änkor och ogifta kvinnor som svarade för en stor del av kreditvolymen. Alldeles uppenbart förhöll det sig så med fröken Falkenbergs lån på 30 000 daler av 1/4 1746 som hon sade upp i oktober 1750 för att inom få dagar omsätta det, enligt uppgift därför att hennes avsikt att köpa en lantegendom gått i stöpet. (JS 5/10, 14/10 50) Madam Grill var uppenbarligen inte heller angelägen att snabbt få tillbaka sina 50 000 daler.

Sex procents arbets- och skattefria ränteinkomst var inte någon dålig avkastning. När lantegendomar och bruk lite längre fram i tiden skulle belånas i Riksbanken, räknades deras värde schblonmässigt fram genom att egendomens/brukets beräknade driftsöverskott kapitaliserades efter 6 procent för lantegendomar

och 7 procent för bruk, och det klagades enligt muntlig uppgift från Rolf Adamson ofta över att gårdar inte gav 6 procents ränta. Det torde också ha funnits en efterfrågan på dylika kortfristig uppsägbara reverser, vilket gjort dem någorlunda likvida. Ett exempel på en överlåtelse av en stor revers har noterats ovan, och jag är inte hundra procentig säker på att jag inte missat andra i den inte helt lättlästa källan "Intresseräkning".

Det är som Hildebrand framhållit (1987:161) mindre klarlagt hur bruken täckte det långsiktiga kapitalbehovet än vad fallet är med driftkapitalet. Före försäljningen av Forsmark, och innan Riksbanken på 1750-talet öppnades för billiga lån på bruk och andra fastigheter, spelade för ADG, som hörde till gräddan av tidens bruksägare, i realiteten långfristiga reverslån från enskilda den alldeles avgörande rollen för kreditbehovet, före 1747 både anläggnings- och driftkrediter. Dessa långfristiga reverser kan liknas vid ett slags industriobligationer som kanaliserade sparande, framför allt från besuttet mälardals- och lite östgötafrälse, till en storföretagare inom tidens helt dominerande exportindustri. En mindre del av pengarna kom från besläktade långgivare; hur mycket som kom från bröderna De Geers vänner kan inte avgöras. Tre kreditorer som var käre bror med ADG har framträtt ovan.

Mot "den enkelt suggestiva [Samuelssonska] bilden av köpmän vilka byggt upp sin ställning på det kontinuerliga utnyttjandet av ett löpande kreditbehov och därmed steg för steg blivit fordringsägare med stark maktställning" har Hildebrand (1957: 216) ställt "en annan bild, där den betydande skulden och det starka beroendet av kreditgivaren har representerat början av förbindelsen". Att den förra bilden inte stämmer i fråga om relationen Jennings–De Geer har här klarlagts. Men den andra bilden är bara riktig så tillvida att den betydande skulden representerade början av förbindelsen, men den medförde inget starkt beroende av kreditgivaren vare sig i de ekonomiska förbindelserna, varuleveranserna från och järnleveranserna till förläggaren, eller i de finansiella, eftersom De Geer kunde tvinga på Jennings sin lösning av sina finansiella problem, dvs. köpet av Forsmark med åtföljande skuldsanering.

Twistigheter men fortsatt förlagsrelation

Forsmarksaffären ledde till en del twistigheter mellan ADG och köparna, här representerade av Finlay. En gällde den i tidens järnhantering så viktiga och ofta omstridda kolfångsten. Tillförseln av träkol till Forsmark hade stoppats från ett hemman i byn Lund som ADG köpt skatterättigheten till, och denna önskade J&F inlösa eller att de kol som hemmanet producerade utöver skatten skulle levereras till Forsmark. Det var angeläget att frågan snabbt löstes så att kolen från hemmanet "medan föret påstår" kunde köras till Forsmark, "varest vi hava dem rätt nödige". En andra twistig punkt var vissa bruksfordringar som köparna över-

tagit. Enligt Finlay skulle flera av brukets gäldenärer inte kunna betala sina skulder. Två av dem njöt ”gratial” – den magra men dock pension som arbetsoförmögna smeder och smedsänkor fick – och flera av dem kunde inte föda sig av sitt arbete, än mindre betala sina skulder. (J&F 13/1 52, 26/12 51) En tredje tvistefråga var Forsmarks bruksböcker som ADG vägrade överlämna till de nya ägarerna.

I den första och den tredje tvistepunkten hade ADG innan han svarade J&F fått råd av bergmästaren Hiärne (9/1 52). Brevets utläggning om vad adelsprivilegierna hade att säga om frälsejord avslutades med konstaterandet att frälseägare hade fullständig frihet att disponera om sin frälsejord, och det kunde inte ändras av några utslag från enväldets dagar – som tydligen i okänt sammanhang anförts av ADGs motpart. Med bruksräkenskaper och andra ”ett brukskontor tillhöriga dokumenter” förhöll det sig annorlunda. Det kom mycket an på hur köpekontraktet var formulerat, men i allmänhet kunde en bruksägare inte undvara de handlingar som gav upplysning om brukets rörelse och drift, och när en egendom såldes följde gärna att alla handlingar angående egendomen borde avträdas.

ADGs svar till Finlay löd enligt hans brevkopiebok 16/1 52:

”Ord för ord. Angående Erik Perssons hemman i Lund så är det mig okänt att jag ej kan villfara herrarne däruti att sälja dem bemälte skatterättigheten. Angående kolen därav lär det falla av sig självt att jag får nyttja min frälseegendom och dess effekter såsom jag det för min nytta bäst passar [...], och kan ingen göra en annan uttydning däruppå. Contenta ang debitores Forsm vill jag efter det som med skäl kan visas annorledes än jag angivit göra den ändring däruti, vilken jag ock å min sida förbehåller mig och vänta med allt till vi råkas.”

Firman svarade den 20/1 att den skulle skriva om hemmanet Lund med nästa post, men något sådant brev har inte påträffats. Om Forsmarks debitorer och bruksböcker blev det bäst att överlägga med Finlay som snart skulle resa uppåt Roslagen. Trots att ADG var ganska sur på Finlay svarade han 23/1 förbindligt att det vore bra om Finlay kom ”hitåt orten såväl för det vi därigenom finge förmånen att se honom hos oss”, varpå firman (måndagen) den 27/1 meddelade att Finlay skulle resa på onsdag morgon.²⁰⁴

Att ADG var uppbragt på Finlay framgår av en annan tvist, i vilken han utarbetade två bevarade ganska långa, lite upprört röriga koncept. Det ena var ställt till ”Hr Assessorn”, säkerligen assessorn i Bergskollegiet J.G. Wallberg som bevittnat ett par av köpehandlingarna om Forsmark, det andra till ”M[in] K[äre] B[ror]”, dvs. CDG. Båda koncepten är odaterade, men det första torde ha tillkommit vid mitten av januari 1752, det andra en vecka senare när ADG fått underrättelse att Finlay skulle resa till Roslagen.

Bakgrunden till tvisten var att ADG ingått kontrakt med en fältskär Weiss om uppodling av en egendom kallad Storgubben, som Forsmark eller ADG (vid

okänd tidpunkt och för okänt belopp) skulle köpa. Med köpet av Forsmark hade Jennings och Finlay enligt ADG övertagit kontraktet, medan Finlay hävdade att köp bryter kontrakt.

I konceptet till Wallberg väddade ADG till denne, som deltagit i förhandlingarna med Finlay om en överenskommelse med Weiss, att än en gång tala med Jennings och Finlay. Vid ett tidigare samtal med Wallberg skulle de nämligen ha sagt att inga hinder mötte en överenskommelse med Weiss. Överenskommelsen, framförhandlad av ADG, gick ut på att Weiss och hustrun skulle få bo kvar på Storgubben "för livstiden" och att Weiss skulle få 18 000 daler emot det att han avträdde den uppodlade marken. Enligt ett brev från Charles De Geer som ADG fått "igår" hade dock Finlay, när Charles på ADGs vägnar i Stockholm tagit upp frågan om överenskommelsen, förklarat att han inte kunde acceptera överenskommelsen och att han inte heller kommit med något förslag om en sådan.

I konceptet till brodern (partiellt besvarat med ett brev av 6/2, i vilket dock inte affären Weiss berörs) gav ADG friare spelrum åt sin förtrytelse och indignation över Finlays beteende: "Mig kan ej annan skuld tilläggas i hr Weisses affär än att jag trott mig haft att göra med [ett] fall av honneur och parol och därför ej funnit nödigt att allt upprätta skriftlig." Att Finlay nu behagade förneka det han sagt kunde ADG inte anse vara något annat än "en första vändning till att tvinga mig i andra mål mellan Forsmark och Österby [de ovan relaterade tvistigheterna] eller att han är av det sinne att ej längre hålla parol än dess intresse är". Weiss behövde inte frukta att Finlay kunde driva honom från Storgubben utan överenskommelse. Det som var knuten var frågan om betalningen vid Weiss' "avträde" av jorden, "och däruti skall Finlay ej eller så lätt slippa mig". "Att Finlay alleguerar [hävdar] att jag i det nogaste går till rätta med dem i allting är en sak för sig själv, men de lära intet kunna påstå att jag visat det vid bruksskulderens reglerande eller inventarier". Men om de menade att han inte ville sälja skatterättigheten till sina hemman, eller att han ville att skattefrälsebönderna skulle utgöra sin ränta direkt till honom, att han inte ville lämna ut bruksböckerna till dem, det var allt sådant som de inte borde begära, om de inte kunde visa att det var utan nytta för honom. Han ville fråga dem om han vid något tillfälle givit anledning till dispyt, därigenom att han begärt det han ej hade "fog eller rätt till, vilket de göra, eller i något mål haver ryggat min parol". Tvärtom hade han uttryckligen givit order att ej göra dem något förfång. Men ville de bråka så skulle han inte heller "sitta stilla", och då skulle utgången visa vem som förlorade på det. Att köp bryter kontrakt kunde aldrig tillämpas här utan endast vid arrendering eller hyreskontrakt och dylikt men aldrig vid kontrakt "om en ödemarks upptagande" som tidigare inte avkastat det minsta. ADG avslutade brevet med att det vore bäst att Charles inte talade med Finlay utan att ADG själv fick tas med denne.

Tvistefrågorna måste ha diskuterats vid Finlays besök på Österby herrgård i må-

nadsskiftet januari–februari 1752, men med vad resultat är obekant. De återkommer inte vidare i den bevarade korrespondensen. Det enda påträffade brev som direkt berör besöket är Finlays av den 6/2 1752, i vilket han meddelar att han kommit hem kvällen innan och hade ”den äran att avlägga sin hörsamste tacksägelse för senaste goda undfågnaden på Österby”.

Vissa förhållanden tyder på att relationen mellan ADG och Jennings och Finlay fortsatte att vara lite spänd. I maj protesterade ADG och hans maka mot att ”traktörskan” på Forsmarks värdshus sagts upp. Det enligt J&F inte särskilt nyttiga värdshuset skulle stängas och göras om till inspektorsbostad, men de lovade att ordna bostad åt traktörskan, och om hon inte kunde sysselsättas med ölförsäljning vid bruket skulle hon få någon ersättning i pengar på grund av den ”ömhet” som herr kammarherren och nådig grevinnan hade för henne. (J&F 21/5, 28/5 52) Som ett indicium på samma sak kan också tolkas att spannmålsleveranserna till Österby från Stockholm 1752 förmedlades av J&F:s konkurrent Jacob Graver. De förhållandevis många gåvor till herrskapet som omtalas i firmans brev från 1752 kan tolkas som led i en charmoffensiv för att förbättra relationerna.

Å andra sidan skötte J&F sina betalningsåtaganden gentemot ADG helt korrekt, ja de medgav även vissa avsteg från den i köpeskillingskontraktet fastlagda tidtabellen för återbetalningen av ADGs svävande skuld genom att utbetalningar tidigarelades. En avvikelse från kontraktet som J&F förmodligen inte ogillade var att ADG 13/4 meddelat att han inte behövde utbetala det kapital på 42 000 daler (skulden till Uppsala universitet), ”som vi till följe av av vårt kontrakt för Forsmarks bruks köpeskillning vore förbundne att betala den 11 juli”.²⁰⁵ Riksbankslånet övertogs på hösten 1752. I brev av 15/10 skrev Finlay att han inte besvarat ADGs brev av 28/9 och 12/10 i avvaktan på att kunna byta ut ADGs revers för riksbankslånet. Några attester måste emellertid erhållas från tinget som skulle börja den 19/10. Eftersom de väntades med första post därefter, kunde ADG lita på att få sin revers tillbaka annullerad med ”nästa eller följande post”. De omtalade domstolsattesterna utfärdades också som framgått den 19/10 1752. (Not 198)

J&F fortsatte som förläggare åt Österby bruk och mottagare av dess järn. Förlagssumman var oförändrat 128 000 daler per år. Järnkontraktet förnyades 1755, till vilket framställningen återkommer. Hur 200 000-dalerskrediten bokfördes och avbetalades är okänt. På grund av lägre återbetalningar av lån än som utstakades i likvidkontraktet kunde ytterligare 51 000 daler dras av från skulden. Vidare drevs som framgått stångjärnsproduktionen vid Österby upp och priset höjdes tre daler per skeppund. Eftersom ADGs ränteutgifter också sjönk avsevärt, netto 30 000 per år, kunde krediten kanske betalas ned relativt snabbt. Vid årssluten 1753–55 stod Österby på plus med förläggarna (o s 77 f), medan ADG vid sin död hade en skuld till dem på 17 000 daler.²⁰⁶ Dödsboets tillgångar värderades till 954 018 daler. Under fast egendom upptas ett stenhus i Stockholm köpt 1756 och värderat till 66 000 daler och diverse rusthåll, men alltså inte Galtströms bruk och Fossala. Skulderna uppgick till summa 82 093 daler. Den förbättrade finan-

siella ställningen och den stärkta likviditeten hade kommit till uttryck i ett brev från kamreraren Swedmark till ADG 22/7 1756. Han trodde att brukets behållning i kontorets kassa skulle bli ”tillräcklig till bruksassignationernas prompta inlösen, dock är det hugneligit, att man i annor händelse har god tillgång därtill av NH:s enskilda kassa”.

KAPITEL IV

Bruksförvärv och järnkontrakt 1753–1758. Bruksgrundningar

Bakgrund och underlag

Förvärvet av Forsmark utgör, i efterhand sett, inledningen till en genomgripande omläggning av handelshuset Jennings & Finlays rörelse. Ingen enskild person eller firma kunde som Hildebrand framhållit slå under sig mer än en liten del av den svenska stångjärnstillverkningen. När det gällde det eftertraktade och dyrare, främst på dannemoramalm baserade så kallade öregrundsjärnet från vallonbruken i Uppland, var emellertid förutsättningarna för monopolsträvanden andra. Produktionen av öregrundsjärn utgjorde bara omkring en sjundedel av det totalt tillåtna stångjärnssmidet vid mitten av 1700-talet, och den var till skillnad från hela järnhanteringen koncentrerad till få företag, 15 stora bruk. Av dessa svarade de bruk som leddes av bröderna Louis, Charles och Antoine De Geer för nära två tredjedelar av hela²⁰⁷ tillverkningen. Även den internationella marknaden för öregrundsjärnet var starkt begränsad.

Det rädde sedan 1730 stark konkurrens bland exportörerna om järnet från den bruksgrupp som Jean Jacques De Geer byggt upp. På 1720-talet hade järn från Lövsta, Österby och Gimo skeppats till Amsterdam av det Grilliska handelshuset och där sålts i kommission av lokala köpmän. En del av järnet från Lövsta hade Grillarna exporterat till den brittiska marknaden, delvis genom mellanhänder som Frans Jennings. Åkerbyjärnet handlades av en annan köpman, Johan Adam Pettersson, som tycks ha sålt det direkt till England. År 1730 blev Carlos & Claes Grill utslagna som De Geerarnas exportagenter. I detta och de följande årens kamp om järnet från Lövstaverken förlorade Frans Jennings, som var agent för Graffin Prankhard i Bristol och ståltillverkaren Samuel Shore i Sheffield, mot skotskfödde Robert Campbell (gift med en faster till Frans Jennings hustru) som i Stockholm representerade engelska konkurrenter till Prankhard och Shore.

Först 1734 lyckades Jennings för Prankhards räkning och hans två stockholmskolleger Samuel Worster och Samuel Woodsworth för Shores sluta ett två-årskontrakt om Lövstaverkens järn till det starkt stegrade priset 52 daler per skepppund (inklusive presenter 53 daler). Campbell slöt i stället kontrakt om järnet från de av De Geerarna nyförvärvade Strömsbergsverken, vilket spelades ut mot Lövstastämplarna. När Jennings och hans två kolleger 1736 förnyade kontraktet

(tydligen på fyra år) för sina respektive huvudmän i Bristol och Sheffield, omfattade det både Lövsta- och Strömsbergsverkens järn. Priset för Lövstastämplarna sänktes till 49 daler. Det sjönk ytterligare till 48 daler 1740 och 44 daler 1744, vilket väl betyder att 1736 års kontrakt förnyades dessa år, men inte med Jennings.²⁰⁸ Om försäljningen av Österbys och Forsmarks stångjärn under 1730- och början av 1740-talet föreligger inga uppgifter, men när 1746 års kontrakt ingicks såldes som framgått en okänt stor del av ADGs produktion till engelska importörer med Jacob Graver som mellanhand.

År 1746 ingick Jennings det ovan analyserades järnkontraktet för åren 1747–1750 med alla tre bröderna De Geer. Därigenom kontrollerade han nästan två tredjedelar av utbudet av öregrundsjärn. Men denna stora marknadsandel gick snart förlorad. År 1749 förlängdes visserligen för Antoine De Geers del kontraktet för åren 1751–56, men de mycket större leveranserna från dennes bröder gick under okända omständigheter Jennings ur händerna. Breven från bröderna i ADGs samling ger ingen vägledning i frågan. De visar endast att CDG våren 1755 sedan okänt lång tid tillbaka med stockholmsgrosshandlaren Jacob Graver som mellanhand sålde hela sin årliga stångjärnsproduktion, 14 000 à 15 000 skeppund, till handelshuset Bröderna Christoffers & Co i Amsterdam med okända engelska medintressenter; Graver tycks också åt LDG ha sålt järnet från Gimo. (N s 120) Bröderna Christoffers betalade 53 daler för Lövstastämplarna, tre femtedelar av leveranserna, och 47 för järnet från Strömsbergsverken. Dessa priser låg betydligt över vad Jennings betalade enligt 1746 års kontrakt, och det tycks vara så att Graver och hans kommittenter med dem slagit ut Jennings firma, men först under 1751 året efter det att dennas kontrakt löpt ut (not 208).

Högst troligt är emellertid att tillförseln av öregrundsjärn för export på grund av instabiliteten i kontraktsförbindelserna för J&F kommit att framstå såsom alltför osäker, och att här ligger ett viktigt motiv för den storskaliga integration bakåt som firmans innehavare inlett med köpet av Forsmark, men för vilken inga motiveringar från deras sida påträffats. De egna bruksköpen, i kombination med att firman 1755 åter hemförde ett kontrakt om Charles De Geers järn och att den kunde förlänga sitt kontrakt med Antoine De Geer, ledde till en andel av marknaden för öregrundsjärn som överträffade den marknadsandel som Frans Jennings uppnått med 1746 års kontrakt.

Framställningen om bruksköpen bygger vad gäller bruken i Sverige i första hand på lagfartsmaterial, häradsrätternas så kallade renoverade småprotokoll i Svea hovrätts arkiv, medan lagfartsmaterial om köpen av bruk i Finland inte eftersökts i finska arkiv. Rörande dessa köp och även köpen i Sverige finns dock vissa uppgifter i Riksbankens protokoll över Jennings och Finlays låneansökningar. Uppgifterna i lagfartsprotokollen har också kompletterats med uppgifter från 1748 års hammarskattelängd om de köpta brukens årliga smide och produktionsapparat. Likaså har Harmens register i Bergskollegiets arkiv konsulterats. För skildringen

om deras norrländska bruk har uppgifter även hämtats från Petrus Norbergs uppsatser i *Blad för bergshandteringens vänner* om järnbruken i Hälsingland, Ångermanland och Västerbotten. Om bruken i Finland finns en del uppgifter i den av Klas Nyberg redigerade monografin om handelshuset Björkman i Stockholm som har titeln *Kopparkungen*.

Jämfört med det lagfartsmaterial som låg till grund för min skildring av Olof Burenstams brukspossession från tiden efter 1775 har detta material den svagheten att i lagfartsprotokollen har endast intagits köpebreven. I det yngre materialet fanns i flera fall köpekontrakt återgivna, vilka ger fylligare uppgifter om transaktionerna, till exempel om villkoren för köpeskillings erläggande. De återgivna kontrakten är också tydliga i det avseendet att de stadgar att säljarna ska överlämna till köparna alla handlingar och kartor som gällde den sålda egendomen. Vid Forsmarksöverlåtelsen 1751 hade som framgått en tvist uppstått därför att säljaren vägrade att lämna ifrån sig bruksböckerna.

Hälsingebruken och bruken i sydvästra Finland

Ströms bruk och Gnarps masugn

Genom köpet av Ströms bruk med Gnarps masugn förverkligade Jennings och Finlay en tanke som Antoine De Geer varit inne på i augusti 1750. En då planerad auktion på bruket blev emellertid inställd. (O s 74) Ägaren till Strömsverken, kammarrådet Jacob Adlerstedt, hade 1743–44 genom att han var gift med en dotterdotter till Johan och Anna Lohe vid namn Anne Leijel kunnat återbörda bruket från grosshandlaren Claes Grill som 1739 köpt det för 130 000 daler och en äreskänk på 100 dukater (= 1 800 daler).²⁰⁹ Adlerstedt hade till en början haft handelshuset Charles & William Tottie som förläggare men från oktober 1746 grosshandlaren Jacob Graver. Kammarrådet var emellertid inte lyckosamt vare sig i politiska eller industriella engagemang och hade ådragit sig betydande skulder.²¹⁰

Frans Jennings och Robert Finlays köp av Strömsverken erbjuder problem vad gäller både tidpunkten och köpeskillingen. När Finlay och John Jennings den 14/9 1756 av häradsrätten i Bergsjö och Forssa tingslag beviljades första uppbud på egendomen lämnar lagfartsprotokollet följande uppgifter.²¹¹ Kammarrådet Adlerstedt hade, förutom ett lån i Riksbanken på 90 000 daler, mot inteckning i Ströms bruk och Gnarps masugn lånat 379 810 daler av bröderna Erland och Carl Broman – den förre president i kommerskollegium 1747 och en av Fredrik I:s favoriter, den senare patron på Söderfors bruk, hovmarskalk, 1749 landshövding, ”en hövlig men svår herre att hava att göra med i penningaffärer”. (JÖ t ADG 9/2 47) Förmodligen hade bröderna Broman medverkat finansiellt när Adlerstedt återbördade bruket. De Bromanska fordringarna hade övertagits av hov-

rättsrådet Olof Benjamin Ehrencreutz, ägare till Ehrendals bruk i Frustuna socken nära Gnesta.

Den 20/12 1750 hade Ehrencreutz erhållit K B:s, dvs länstyrelsens, utslag att Adlerstedt skulle lösa in skulden med ränta inom en månad, annars skulle Strömsverken säljas på exekutiv auktion för betalning av skulden. Enligt Bergskollegiets förordnande av 6/6 1751 hade domhavanden i orten den 28/8 utfört laga värdering av bruket (borde ha varit bergmästaren) och åsatt anläggningen ett värde av 636 000 daler ”efter 9 % ränta” – en obegripligt hög värdering av ett 1 000-skeppunds bruk. (Om värdering av fast egendom n s 129) Den 4/12 1751 hade Ehrencreutz ropat in bruket och masugnen för 318 780 daler, auktionsprovisionen oräknad. Adlerstedt hade anfört besvär över förrättningen, men Svea hovrätt hade den 28/5 1753 till alla delar fastställt den. Dessförinnan hade Banken den 14/3 1752 upphävt sitt förbehåll om betalning för Adlerstedts skuld, därför att annan egendom överlämnats till Bankens säkerhet.²¹² Den 26/3 1754 hade länsstyrelsen genom utslag förklarat Ehrencreutz för ”rätter ägare” till Ströms bruk och Gnarps masugn med alla deras tillhörigheter och meddelat honom ”behörig införsel”, däri. Denna rättighet hade Ehrencreutz den 24/6 1754 ”överdragit” på kommerserådet Frans Jennings och brukspatronen Robert Finlay, vilka enligt hovrättsrådets kvittens ”honom därför till fullo förnöjt”.

Först den 14/9 1756 beviljades alltså Finlay och John Jennings, ”såsom allena ägare av sin faders andel enligt dispositionen av 23/2 1754”, första uppbudet på Strömsverken. Men enligt samma häradsrätts protokoll av 11/9 1753 hade en Olof Eriksson den 13/2 1753 ”till Ströms bruks ägare kommerserådet Frans Jennings och handlanden Robert Finlay” sålt ett skattehemman i Berge.²¹³ Det finns också en uppgift om att John Jennings i februari 1753 passerat Iggesund på väg från Ström, ett besök som tydligen bland annat gällt kolförsörjningen.²¹⁴ Tydligen har Frans Jennings och Robert Finlay senast vid den tiden köpt bruket av Ehrencreutz eller köpt det med honom som bulvan. Den 5/5 1753 fullföljde de också en ansökan om ökat smide vid Ströms bruk som Claes Grill gjort före 1741. Med hänvisning till god tillgång på malm från Utö och roslagsgruvorna Vigelsbo, Juvansbo, Ramhult och Herräng begärdes en ökning från 1 000 till 1 800 skeppund. Bergskollegiet medgav den 9/5 1753 en ökning till 1 600 skeppund.²¹⁵

När bankofullmäktige den 13/1 1756 (n s 131) behandlade Jennings och Finlays ansökan om lån på Strömsverken anmärktes att den av Bergskollegiet godkända värderingen av bruket på 572 000 daler var hög jämfört med inköpspriset 318 700. Som svar på anmärkningen uppgavs dels att ”herr hovrättsrådet eller dess rättstillträdare lära nödgats betala något ansenligt över köpeskillingen” – vilket ju rättstillträdarna även gjort i fråga om Forsmark – dels att de senare med stor kostnad satt bruket i bättre skick än det någonsin varit och lyckats utverka en höjning av dess tillåtna årliga smide från 1 000 skeppund till 1 700 skeppund, vilket stämmer med kända administrativa data. Den 9/4 1754 ansökte Jennings

och Finlay om att få införa vallonsmide vid Ströms bruk, vilket med bergmästarens tillstyrkan av 13/4 av kollegiet beviljades den 25/4 1754. Tydligt förnyades också ansökan om 1 800 skeppunds smide. Bergmästaren Hiärne ansåg att skogen kunde tåla ett så stort smide, men Bergskollegiet stannade den 21/2 1755 för en ökning till 1 700 skeppund för brukets två hammare och fyra härdar.²¹⁶

Antskogs och Koskis bruk

Genom köpekontrakt av 1753 men avslutat med köpebrev först den 15/10 1755 köpte Jennings och Finlay handelshuset Charles & William Totties brukspossession i sydvästra Finland. Köpet omfattade Koskis bruk i Bjärnä socken, Åbo län med masugn i Kulla och Antskogs bruk med masugn i Fiskars i Pojo socken i Nylands län. Priset var 530 000 daler. I köpet ingick ett antal säterier och hemman samt några mjöl- och sågkvarnar i Finland samt Herrängs gruva i Häverö socken i Roslagen. Antskog, enligt 1748 års hammarskattelängd med en hammare och två härdar, var taxerat till 10 skeppunds hammarskatt men hade tack vare frälsesmide ett privilegierat årligt smide på 1 207 ½ skeppund. Koskis bruk med två hammare och fyra härdar plus en knipphammare fick årligen smida 1 500 skeppund stångjärn och ytterligare 15 skeppund i hammarskatt.

Båda bruken hade varit i Tottieska husets ägo endast en kort tid. De hade tidigare ägts av stockholmsköpmannen John Montgomery. Antskog var anlagt för vallonsmide, och med högvärdig malm från Herräng och vallonsmeder från Skebo och Forsmark framställdes där ett stångjärn som Montgomery kunde sälja i England som öregrundsjärn. Finansiellt hårt trängd sålde denne 1749 Herräng och 1752 de båda finska bruken till herrarna Tottie, vilkas firma varit brukens förläggare, för 441 000 daler.

Jennings och Finlay lade 1755 ned driften vid Kulla masugn och koncentrerade tackjärnsframställningen till en nybyggd masugn i Fiskars med en planerad årlig kapacitet på 2 730 skeppund, som alltså skulle räcka för båda brukens tillåtna smide. John Jennings ska också ha experimenterat med vallonsmide vid Koskis men utan lyckad resultat, varför de två tysksamrarna bibehölls.²¹⁷

Hedvigsfors

Kanslisten i Bergskollegiet, sedermera titulära bergmästaren Daniel Ahlbom, hade i mars 1742 fått privilegium att anlägga två stångjärnshammare, vardera med två härdar, i Bjuråkers socken i Hälsingland. Den ena hammaren kallades Aldersfors och den andra Strömbacka, medan hyttan hette Österbo masugn. Enligt Harmens register hade smidet fastställts till 1 800 skeppund i december 1748. I 1748 års hammarskattelängd är de två bruken sammanförda under namnet Aldersfors och Strömbacka hammare, med Ahlbom som ägare och 1 800 skeppunds årligt smide, med hälften på vardera hammaren som kommer att framgå. Enligt

Petrus Norberg (1956, 134–37) sålde Ahlbom Aldersfors bruk 1751 till brukspatronen Erik Runer för 56 000 daler. Runer, som döpt om bruket till Hedvigsfors, sålde 11/2 1752 hälften av det till häradshövdingen Johan Smaraeus, och ”tydligtvis” hade de, troligen 1755, sålt bruket till Jennings och Finlay som 1756 framträdde som ägare till det.²¹⁸

Lagfartsmaterialet ger en lite fylligare bild av Jennings och Finlays förvärv av Hedvigsfors, som det hette när de den 21/9 1756 beviljades första uppbud på egendomen men inte när de köpte den 1754.²¹⁹ Förmodligen ändrades namnet för att ära John Jennings unga hustru Hedvig Sofia von Plomgren. Materialet vittnar om att köpet även av ett medelstort bruk som Aldersfors inte var en juridiskt okomplicerad affär, och det tyder också på att det relativt låga priset betingades av att bruket var ganska nyetablerat och hade lite nybyggarkaraktär; kanske hade inte ens driften kommit igång, eftersom inga fordringar på bruksfolk nämns i uppräknningen nedan.

Som grund för ansökan om första uppbud ingav John Jennings vid tinget en bevittnad avskrift av Daniel Ahlboms köpebrev av 20/3 1754 till (astronomi-) professorn i Uppsala Mårten Strömer. Enligt detta hade Ahlbom i vittnens närvaro (bland dem observatorn vid Uppsala observatorium Bengt Ferrner, mer känd som författare till en stor europeisk resedagbok)²²⁰ emot en betingad och kvitterad köpeskillning på 50 000 daler och en äreskänk som senare skulle överenskommas till Strömer sålt ”Aldersfors bruk”, en stångjärnshammare och två härdar, ”byggnader så till mans- som ladugård, brukshus, bodar och flera nödvändigheter”, ”en till bruksbehov anlagd mjölkvarn och brukssåg tillika med åtskilliga nyupptagna täkter och röjningar”²²¹ ”och dessutom under samma köp hälften i den så kallade Österbo masugn med dess hus, byggnader och tillägor”, plus vissa gruvandelar och skattehemmansandelar.

Jennings ingav vid tinget ytterligare tre handlingar. Professor Strömers transport av köpet på John Jennings och Robert Finlay, daterad 20/5 1754. I vittnens närvaro hade Strömer på Jennings och Finlay ”överdragit all sin genom föregående handel förvärvat rättighet till bemalte bruk och egendomar emot det att de honom köpeskillningen med lika summa förnöjt, varvid Strömer undandragit sig att ”stånda hemul”, dvs. undandragit sig skyldigheten att prestera bevisning för laga åtkomst av något man sålt. Vidare Ahlboms frus, Cajs Stina Strömbäcks, av vittnen bestyrkta ”cessionsskrift” av 22/3 1754, i vilken hon emot en äreskänk om 2 000 daler och 100 lod silver²²² till sig och sina barn avträdde sina anspråk på egendomen, och för det tredje en skrift vari hon och Ahlbom avstod från alla invändningar mot att lagfart nu söktes.

Ganska pålitliga uppgifter och rykten om förläggarnas framfart i bruksvärlden nådde relativt snabbt Österby och sändes vidare till patronen i Holland. Den 10/3 1754 rapporterade Wählberg att ”Ström är nästa verk” som tillhör herrarna Jennings och Finlay, och ”en järngruva i Roslagen hava de nyligen köpt och säges även detsamma om Koskis i Finland”. Den 15/7 samma år tillade han: ”Ryttmäs-

taren Jennings skall åter köpt ett bruk i Norrland benämnt Aldersfors, som skall bestå av en masugn och en tyskhammare, men vad han givit därför vet jag ej för visso, säges 80 à 90 [m] ...”

Järnkontrakten med Charles och Antoine De Geer

År 1755 förstärktes som nyss nämnts Jennings & Finlays ställning i exporten av öregrundsjärn starkt. I mars ingicks ett tioårigt fastpriskontrakt med Charles De Geer om dennes järnleveranser som uppgick till 14 000 à 15 000 skeppund per år, och med denne såsom ombud för brodern Antoine i Holland ingicks annandag pingst ett tioårigt avtal från och med 1757 om järnet från Österby. Tillkomsten av dessa kontrakt belyses väl i de brev från Jennings & Finlay, Charles och Louis De Geer som bevarats i Antoine De Geers samling plus notiser i dennes utgående diaries, sammanlagt över 20 brev och diarienotiser.

Materialet i ADGs samling inleds med en diarienotis 21/3 1755 ”Till Jennings och Finlay om järnkontraktet”, och följs av ett brev från CDG av 30/3. Under vissa krumbukter för att han lägger sig i broderns affärer framför CDG en fråga från herrarna Finlay och Graver, vilken ”nu gör ett” med Jennings & Finlay, om ADG vill ge CDG fullmakt att ingå ett järnkontrakt med dem om österbyjärnet. De ville inte avvakta ADGs hemkomst utan önskade ett avslut snart, ”för vad orsak vet jag just intet, om icke det att de frukta ni torde sluta med någon annan”. De hade bjudit 58 daler per skeppund på tio års tid från och med 1757, då ADGs nuvarande kontrakt löpt ut. CDG hade ”strax” begärt 60 daler och som motbud fått Finlays utfästelse att ge ADGs hustru en årlig äreskänk på 100 dukater och att för den ”förflutne [kontrakts]tiden” ge henne ”en hederlig present dessutom”.

CDG meddelade i brevet också att han själv slutit kontrakt med Jennings, Finlay och Graver på tio år från och med 1757. För järnet från Lövsta och Åkerby skulle han få 60 daler per skeppund och för Strömsbergsstämplarna 54. Han berättade också att han sett ett brev från handelshuset Christoffers till Graver, i vilket de uttryckte en förmodan att framdeles få hans järn billigare än nu eller åtminstone till samma pris, 53 daler för Lövsta- och 47 för Strömsbergsstämplarna, vilket starkt bidragit till hans beslut att acceptera anbudet från J&F och Graver. CDG rådde ”varken till eller ifrån”, men ADG måste hemlighålla för Christoffers både CDGs kontrakt och vad han själv komme att besluta, vilket också var Finlays och Gravers högsta önskan. Uppmaningar till sträng sekretess går igen i alla CDGs brev i frågan.²²³

Svaret på ADGs brev till J&F av 21/3 är daterat 4/4 1755. Firman var högst förbunden för den vänskap som ADG uttryckt och visat därigenom att han ville lämna den ”préférencen [företrädet] till kontrakts förnyande om sitt järn”. ADGs brev hade kommit sedan Finlay varit i Lövsta och ingått kontrakt med CDG. De redovisade även villkoren som ADG redan kände till genom broderns brev. För

österbyjärnet bjöd firman nu under vädjan om sekretess 58 daler per skeppund jämte 150 dukater i årlig present till grevinnan.

Fastän det inte framgår av ADGs diarium hade han den 21/3 även skrivit till brodern, som svarade den 7/4. "Det övriga av ert brev av 21/3 är just besvarat genom mitt sista brev [av 30/3] ... angående proposition Finlay och Graver bett mig göra eder angående ert järn." Orsaken till att Graver och Finlay önskade ett snabbt avslut preciserades nu till att de fruktade att ADG skulle acceptera en offert från Bröderna Christoffers.²²⁴ Att Christoffers skrivit till ADG att CDG vore "nöjd" att göra ett nytt kontrakt med dem om sitt järn var sant såtillvida att han för en tid sedan bett Graver skriva till dem att om de gav honom 63 daler för Lövsta- och 57 för Strömsbergsjärnet skulle han genast ingå kontrakt med dem på så många år de ville, även om det vore 15 år eller mera. På detta brev hade de inte svarat mer än att de först måste rådgöra med sina "medintressenter".

Därefter berättar CDG än en gång om det brev från Christoffers som Graver visat honom, i vilket de förväntade att kunna få hans järn till bättre pris än förr, och vilket inte gav honom annat val än att acceptera Gravers och Finlays gynnsamma offert. Det var också bättre att ha att göra med "inländskt folk". Dessutom hade han sett ett annat brev till Graver, i vilket Christoffers utlåtit sig lumpet om honom och hans järn. "Aldrig den ringaste lilla present har jag heller att tacka dem före. Summa: de äro holländare, det är så mycket sagt som gniarn [gnidaren] på en styvers värde." Ytterligare skäl för det snabba avslutet utöver priset, "på 30 års tid har inte sådant pris varit på vårt järn", var Gravers och Finlays önskan att "strax" få svar och CDGs rädsla att kanske få mindre om han begärt betänketid, "emedan min Bror vet huru köpmänner äro kapable att hålla ett [samman] och colludera tillsammans [handla i samförstånd] att dymedelst tvinga priset, varav jag ock tillförene själv haft prov".

Det långa brevet tog även upp Jennings & Finlays allians med Graver: "Min Bror lärer undra huru Graver kommit att sluta med mig conjunctim med Finlay, och det utan Christoffers vetskap?" Orsaken var att Graver var missnöjd med dem och fruktade att gå miste om sin provision på 2 %. "Han håller nu alldeles med Finlay: de äro de bästa vänner i världen, åtminstone efter utseende. ... Si, så hänger det tillhopa." Utläggningen har givetvis sin bakgrund i det förhållandet att Graver både 1744–46 och efter 1751 varit ombud för utländska intressenter som konkurrerade med J&F och deras okända engelska medintressenter om CDGs järn.

CDG önskade svar på frågan om ADG ville ge honom fullmakt att sluta ett tioårskontrakt med Jennings & Finlay om österbyjärnet till 60 D per skeppund plus 100 dukater årligen till hustrun eller, om detta var omöjligt, 58 daler. CDG trodde att han skulle lyckas få 60 daler, "ty Graver sade mig en particulier att han trodde att Finlay skulle gå till 60". Detta skulle fågna honom mycket ty "Ni vet att 00 [Österby-stämpeln] alltid fått 2 D mindre än L [Lövsta-stämpeln], men nu skulle ni få lika". CDG hade inget att invända om ADG först ville höra vad Christoffers bjöd för hans järn, men han fick inte tala om vad Graver och Finlay offere-

rat eller nämna CDGs kontrakt. ”Det som kommer mig särdeles före, är, att Christoffers icke ett ord skrivit mig till, sedan jag genom Graver lät göra dem min proposition, men att de nu adresserat sig till Eder. Måne de tänka så här: Få vi allenast Österbyjärnet till någorlunda gott pris, så torde vi väl sedan få det övriga med. [Ustryk av CDG] Så ungefär kommer det mig före, men kanske jag bedrar mig.”

CDG återkom till kontraktsärendet tre dagar senare. Jennings & Finlay hade låtit honom veta att ADG skrivit till dem och vad de svarat den 4/4. CDG hade den 10/4 också skrivit till Finlay och upprepat kravet på 60 daler för österbyjärnet. Han ville åter veta om ADG var nöjd med 58 daler, om det vore omöjligt att få J&F till 60. Hrr Christoffers hade i brev av 22/3 skrivit till Graver och sagt ”att de och deras medintressenter i England blivit högeligen förundrade att jag satte så högt pris på mitt järn och att ingen utkomst för dem därvid kunde vara, ’zy zyn daer oover verbasst geweest’” (de hade häpnat över det). Om de skulle höja priset ville de vara försäkrade om att få kontrakt på alla öregrundsstämplarna, utan vilket de omöjligen kunde göra något. I så fall bjöd de för L och Åkerby 59 daler, för Gimo 58, för 00 och Forsmark 54 och för Strömsberg, Västland och Ullfors 53 daler per skeppund, men bara på 3 à 4 år. De bad dessutom Graver att bjuda till att få stämplarna billigare och att förbehålla dem 3 à 4 års ”préférence” att fortsätta om de skulle vilja efter de 3, 4 första åren. ”En sådan préférence är en högst skadlig sak för oss, det vet jag par expérience.” Deras anbud fick honom att känna sig nöjd med vad han gjort, framhöll CDG.

J&F bad ”högeligen” att ADG inte skulle teckna kontrakt med någon annan än dem, ”emedan ni eljest gjorde dem alltför stor skada, emedan den andre då kunde fälla priset på ert järn i försäljningen att göra Jennings & Finlay skada därmed, då ert järn tillika med det övriga el: mina stämplar kunde falla i vanpris. Detta tyckes följa naturligen, om stämplarne delas, vilket hrr Christoffers ock ganska väl anmärkt, som ovan är sagt.”²²⁵ I ett brev av 21/4, med bifogat brev från J&F som deklarerade att de omöjligen kunde ge mer än 58 daler för ADGs järn, återkom CDG med samma påtryckningar som tidigare mot att brodern skulle ingå kontrakt med firman Christoffers, inte heller fick han avslöja innehållet i CDGs kontrakt med J&F och Graver, ”ty då skedde dem en stor skada för de handlandes i Engeland skull”.

I slutet av april och början av maj växlades några brev mellan ADG och CDG huvudsakligen om det pris som skulle begäras för österbyjärnet.²²⁶ Enligt CDGs brev av den 14/5 var det klart för förhandling, sedan ADG i sitt brev av 2/5 gått med på 58 daler som lägsta pris. CDG skulle kräva 60 plus en årlig äreskänk på 150 dukater. Om det inte gick skulle J&F åtminstone ge 59 plus dukaterna. Fyra dagar senare, den 18/5 som var pingstdagen, skrev CDG att Finlay skulle komma till honom i helgen för att teckna kontrakt om ADGs järn. (De stora helgerna firades ännu med tredje- och fjärdedagar.) ”Av Gravers brev märker jag att jag lär hava svårt att bringa dem till 60 D. men under 59 lämnar jag det ej” försäkrade han ånyo.

Den 22/5 rapporterade CDG för ADG att han på dennes vägnar ingått kontrakt om österbyjärnet med Jennings & Finlay. "Att få 60 d. var platt omöjligt", men 59 daler på tio års tid hade han fått jämte 150 dukater årligen till svägerskan och dessutom 500 dukater i äreskänk till ADG i ett för allt "för de framflutne åren, efter de då fått järnet till lindrigt pris". 59 daler plus äreskänkerna motsvarade 59 ½ daler per skeppund, framhöll han. Kopia av kontraktet (icke bevarad) bifogades. Att Graver inte nämndes i kontraktet "sade de vara enligt hans vilja", men CDG hade utverkat en skriftlig förklaring att om Graver skulle klaga över uteslutningen, skulle kontraktet skrivas om med oförändrade villkor men med Graver nämnd. Kontraktet hade ingåtts annandag pingst, när John Jennings och Finlay besökt Lövsta bruk. Av förhandlingarna gav CDG en livfull skildring, i vilken han inte satte sitt ljus under skäppan:

Han hade inlett med att begära 60 daler, "omöjligt mer än 58". Han hade då framhållit vad ADG (i okänt brev) skrivit om järnhandeln i Holland (erbjudanden från handelshuset Christoffers?) och vidhållit 60. Om inte, kunde han inte sluta kontrakt, utan saken finge anstå tills ADG kom hem. "Sedan vi en en lång stund tavlats med varannan härom, sade Finlay, att om jag slöt till 58, skulle de ge en äreskänk för framflutne tiden på 1 000 dukater i ett för allt jämte 150 dukater årligen i 10 år." CDG vidhöll 60 daler och 150 dukater. "Således varade nu saken en hel timmes tid och väl längre, och jag gick intet från min begäran. Slutligen sade Finlay: 'Välän, lätt oss gå halva vägen var. Jag bjuder då 59 D. och 150 dukater årligen.' Jag svarade ej kunna göra detta, emedan jag föreställde ej kunna för Eder stå till svars därmed. (Hos mig själv tänkte jag likväl, att detta ej vore att förkasta, och gladde mig invärtes att de gjorde detta bud.) Efter jag då likväl såg, att föga mera var att få, och efter jag hade min brors brev att som änteligen, om ej annat skulle gälla, villa vara nöjd med 58 D, så tyckte jag det vore ej rådeligit låta anbudet gå ur händerna i ovisshet att få mera. Jag sade då: 'Om jag nu skulle samtycka härtill, så säg mig förut, gode Herrar, vad ni vill giva min bror för den framflutne tiden? Vill ni giva de omtalte 1 000 dukater?' De svarade, att om de skola giva 59 D, så kunna de ingenting bestå för förflutne tiden, eftersom de tvenne gånger redan ökt på det gamla kontraktet ifrån 48 till 51 D.²²⁷ De sade dock på slutet att de ville giva Eder någon vacker möbel eller dylikt, om jag ville säga vad jag tyckte det skulle vara. 'Inga möbler', svarade jag, 'utom penningar, det är bäst, och för dem kan min Bror köpa vad möbler han vill.' Äntligen yttrade sig Finlay så här: 'Jag kan så svårt neka något, när av mig något begäres. Skall det ock vara något, så måste det vara raisonabelt. Välän, jag vill giva 500 Dukater för den framflutna tiden.' Därpå kunde jag sedan ej annat säga än: 'Lätt då så vara. Sätt Er ned gode Herrar, och skriv!'"

CDG kommenterade också andra villkor i kontraktet. Om den långa kontrakts-tiden hette det: "Priset kan stiga och priset kan falla. Lätt oss således tacka Gud, som styrt denna saken så nådigt för oss; ty sådant anser jag alldeles som Guds verk

!!” ”Min Bror kan ock se att kontraktet är rent, utan préférence och utan att efterräkning kan ske för mindre järnkvantum. Mitt kontrakt är alldeles av lika innehåll.” Den 26/5 tog han upp en anmärkning som ADG tydligen gjort mot att lövstajärnet betalades bättre per skeppund än Österbys järn: ”Jag vet ganska väl, att ingen difference är i qualité mellan dessa bägge järnsorter; jag rår inte eller före att L hittills blivit högre betalt än 00. Jag medger alldeles att det är en caprice av köpmännen.”

Ovetande om att kontrakt ingåtts den 19 skrev LDG ett brev daterat Finspång den 24/5 1755, i vilket han livligt rådde ADG att anta Jennings & Finlays anbud på 58 daler, 150 dukater årligen och ”en ansenlig present för de förra kontraktsåren”, ”ett oförmodeligen raisonabelt anbud”. Om han själv fick ett sådant anbud för Gimos järn, ja även bara 56 daler, så skulle han inte betänka sig en timme utan ta det med utsträckta händer. Att ”br. Carl” enligt hörsägen skulle kräva 60 daler för österbyjärnet gick inte an, var utan reson och hade aldrig varit möjligt. Han påstod också att Jennings & Finlay börjat ångra anbudet och att Graver var den som höll ”dem på den rätta vägen”. Om de gav 60 daler skulle de ingå kontrakt endast på kort tid för att sedan bjuda ett ”miserabelt” pris, som man fick lov att ta, ty ingen skulle bjuda över dem. Brevet, skrivet på tröskeln till det som kallats den svenska järnhanteringens glanstid, ger uttryck för mycket pessimistiska förväntningar om hanteringens framtid.

”Den som har minsta insikt i vår nuvarande commerce och järnhandel samt överväger det järnbruken varit på sin högsta spets och sannerligen hädanefter mer och mer lära avtaga, ja alldeles förfalla ofelbart, vilket br. Carl själv i vintras sade sig klarligen se förut och tillstod snart nog torde ske även med det ansenliga Lövsta, den som betänker detta och mera dylika omständigheter, han må icke spänna bågen högre och söka få högre pris än som nu bjudes, vilket pris jag säger rent ut jag icke begriper huru de det ännu kunna göra.” ADG kunde se att han var uppriktig därav att ”ju mer I fån för Österby järn, ju mer får jag i proportion för Gimo, varandes alltid 2 d difference; när I fån 58 får jag 56.” Men 60 respektive 58 gick ”icke an utan skada längre fram, och bågen bleve sönderspänd för framtiden”. ”En några och 20 års expérience” hade givit honom insikt i järnhandeln. ”Vid förre kontrakternes avslutande fick man lov hålla till godo med lågt pris nog, mais c’etoit reculer pour mieux sauter, och det gör att de nu åter kunna och få lov att bjuda braf [tappert, djärvt]. Skulle man kliva för högt och för irraisonabelt, så skulle [man] om några år åter falla i putten, vilket efter de priser de nu bjuda väl torde hända ändå, och därför håller jag för gott sluta på ju fler år ju bättre.”

Sviten med brev om 1755 års järnkontrakt avslutas med ett antal brev som utom de två sista är av mindre intresse.²²⁸ I sitt näst sista brev, av 19/6 1755, återkom CDG till handelshuset Christoffers. Han vädrar sin irritation över dem och andra holländare, men brevet understryker också att det var stora leveranser av öregrundsjärn som gick det engelsk-holländska konsortiet ur händerna och hamnade hos

Jennings & Finlay och deras engelska medintressenter. ”Jag har funnit att de äro veritable chicaneurer och lika alla andra holländare.” CDG hade nämligen dragit en ”assignation”²²⁹ på dem på 324 floriner (eller ca 800 daler), ”över vilket de förundrade sig, då jag ej hade någon avance [förskott] hos dem. Jag vill fråga om jag intet bör hava kredit på 324 f hos dem, till vilka jag säljer om året 14 à 15 000 skp järn”.

CDGs sista brev i sviten, daterad Väsby den 26/6 1755, uttrycker glädje över att ADG var fullständigt nöjd med järnkontraktet. ”I sanningens namn kunna vi ock säga att vi bägge två fått ett ganska [mycket] fördelaktigt järnkontrakt och som min bror riktigt anmärker, så är visserligen [för visso] den omständigheten av 10 år en stor point, åtminstone efter människoutseende. Jag har satt mig före att ej förtryta eller ångra det som skett, om än järnet hädanefter skulle ännu stiga högre, emedan det pris vi nu fått är verkligen i sig själv rätt högt och fördelaktigt.”

Men det gjorde han. Han anade inte den prisexplosion som skulle bryta ut 1759, och som gjorde att han på 1770-talet med hänvisning till egna bittra erfarenheter varnade för långfristiga järnkontrakt.²³⁰ Ett försök att konkretisera storleksordningen på de intäkter som han gick miste om genom fastpriskontraktet görs efter den här följande summeringen av kontraktsförhandlingarna.

Den refererade korrespondensen visar ett dramatiskt och trots tidens långsamma kommunikationer snabbt förhandlingsförlopp på långdistans. CDG har senast första veckan i mars via Jacob Graver, stockholmsagent för handelshuset Christoffers i Amsterdam, till detta framfört en offert om förlängt avtal om sin stora stångjärnsproduktion på lång tid till starkt höjt pris, 10 daler högre för alla stämp-larna än det nu löpande kontraktets.²³¹ På detta hade firman ännu den 7 april inte svarat annat än att den måste rådgöra med sina (engelska) medintressenter. Den hade dock inte varit överksam. Några dagar före den 21/3 har den skrivit till ADG i Utrecht att CDG var böjd att förnya sitt kontrakt med dem och erbjudit honom att teckna kontrakt om österbyjärnet. Den har i samma veva också skrivit till Graver – ovetande om att denne nu lierat sig med J&F – och uttryckt en förväntan att få CDGs järn till billigare priser än de nu löpande eller åtminstone till samma priser. Bröderna Christoffers brev har föranlett ADG att den 21/3 meddela J&F att denna firma visat intresse för hans järn men att han ville lämna J&F företräde att förlänga sitt kontrakt. Samma dag skrev han också till CDG om Christoffers framstöt och bad om råd.

Christoffers brev till Graver har gett denne och Finlay en chans som de inte varit sena att ta. Innan ADGs brev omkring den 1 april nått J&F respektive brodern har Finlay och Graver rest till Lövestabruk. Genom att spela ut Christoffers brev till Graver med där uttalade prisförväntningar och att bjuda högt över får de igenom ett snabbt avslut om CDGs järn. Härom berättar denne för brodern i Holland i ett i hast skrivet brev av 30/3, kanske samma dag som avtalet slutits. I

brevet framförde han också J&Fs erbjudande om lika stor prishöjning i absoluta tal på österbyjärnet som han fått för sina stämplat jänte förslag om en snabb affär genom ett fullmaktsförfarande för att förekomma att ADG i Holland tecknade kontrakt med Bröderna Christoffers; själva framförde J&F offerten i ett brev av 4/4.

De följande breven från CDG (plus ett från LDG) går ut på att övertala ADG att sluta förlängt avtal med J&F, ty om ADG inginge kontrakt med Christoffers skulle dessa kunna dumpa österbyjärnet på den internationella marknaden, vilket skulle försvåra J&Fs och deras engelska medintressenters försäljning och leda till "vanpris" för både österbyjärnet och CDGs stämplat. CDG lockade också med att ADG skulle kunna få större prisökning än han själv fått, vilket skulle utjämna den traditionella prisdifferensen på två daler mellan Löfstämplatarna och järnet från Österby.

ADG gav den 25/4 brodern fullmakt att förhandla med J&F om sitt järn, men ytterligare brev växlades om vilket pris som CDG skulle begära för 00-järnet, innan slutförhandlingen ägde rum annandag pingst den 19/5, då John Jennings och Finlay besökte Löfst bruk. Vid förhandlingen pressade CDG sina kontraktspartners, som här liksom enligt tidigare brev uppenbart leddes av Finlay, till en prisökning på österbyjärnet som var större än den han själv fått för sina stämplat.

Det järnkontrakt med CDG som Finlay, tack vare Gravers dubbelspel under kuppertade former, kunde ta hem påminner om 1730- och 1740-talens hårda konkurrens om CDGs eftertraktade järnstämplat. Erfarenheterna från den tiden talade förmodligen för den långa kontraktstiden och även för kontroll över det tänkbara substitut på den internationella marknaden som det med Löfstämplatarna kvalitetsmässigt likvärdiga österbyjärnet nu utgjorde. Däremot må det vara osagt om det var Graver som, enligt LDG, var tillskyndaren av de för bröderna förmånliga kontrakten. Tyvärr lämnar korrespondensen ofullständigt besked om den omkastning av allianser inom den internationella handeln med öregrundsjärn som skedde, när CDG inte förnyade sitt kontrakt med Bröderna Christoffers utan tecknade nytt kontrakt med J&F och Jacob Graver, Bröderna Christoffers tidigare agent i Stockholm. Den uppger inte om vilka som var Christoffers respektive J&Fs engelska medintressenter.

Hur stora intäkter som CDG gick miste om på grund av sitt fastpriskontrakt kan inte räknas ut fullständigt och exakt. Den följande beräkningen utgår nämligen från volymsiffror som är källkritiskt sannolika men inte säkerställda och som i sin helhet inte kan räknas om till värdesiffror. Den ger emellertid ändå en föreställning om deras storleksordning.

I arkivet på Skånelaholm finns en orubricerad, odaterat tablå med oklar proveniens som för vart och ett av CDGs bruk för de tretton åren 1755–67 anger tal i skeppund, lispund och skålpund.²³² Rimligen måste talen avse produktion eller

Tabell 3. Produktion/ leveranser av stångjärn vid/ från Charles De Geers bruk 1755–67. Skeppund bergsvikt.

År	Lövsta	Akerby	Strömsberg	Västland	Ullförs	S:a enl. källan	Korrigerad s:a
1755	8 504	2 067	1 682	1 590	1 454	14 847	15 297
1756	6 918	1 674	1 648	1 433	1 669	13 342	=
1757	8 298	1 768	1 720		1 506	13 353	=
1758	9 033	2 667	1 569		2 451	15 720	=
1759	7 166	2 108	1 526		2 089	12 889	=
1760	7 413	1 673	1 134		961	11 180	=
1761	9 118	2 061	1 556		1 646	14 380	=
1762	7 805	1 786	1 090		1 010	11 691	=
1763	7 380	1 957	1 966		1 818	13 122	=
1764	6 599	1 542	1 370		1 424	10 875	=
1765	7 126	2 229	1 480		1 731	12 466	12 566
1766	5 741	1 616	1 236		1 626	10 219	=
1767	7 478	2 215	1 601		1 571	12 866	=

Källa: Akt I.14, Skånelaholms arkiv.

leveranser av stångjärn från de i tablån upptagna bruken, data som omformats till tabell 3. Någon tillkomstanalys av handlingen har inte genomförts men en innehållsanalys visar dels två adderingsfel, för åren 1755 och 1765, dels och viktigare att siffrorna stämmer med verkligheten i det att smidet vid Västlands bruk (1 400 skeppund) lades ned 1757 och att CDG 1760 fick tillstånd att återuppta det fördelat på Strömsberg och Ullfors.²³³

I förbigående kan noteras att tabellens siffror illustrerar Evans & Rydéns uppgift att smidet vid CDGs bruk drogs ned med början i slutet av 1740-talet. 1736–1748 låg det mellan 2 000 och 2 500 ton per år med 1743 års notering på 2 600 som topp. Under åren 1755–1767 ska det enligt tabell 3, liksom tidigare starkt varierande, endast tre år 1755, 1756 och 1761, ha nått över 2 000 ton. För de övriga åren, utom för bottenåret 1765, ligger siffrorna mellan 1 630 och 1 970 ton.²³⁴

Tabellens volymsiffror har med ledning av järnkontraktens skeppundspriser²³⁵ omräknats till värdesiffror, men dessa har utelämnats, ty på grund av knappheten på data kan inte mycket sägas om marknadsprisernas utveckling. Åren 1757 och 1758 torde intäktsbortfallet inte ha blivit så stort. Under de fyra åren 1755–58 steg enligt tillgängliga uppgifter priset på ”öregrundsjärn” sammanlagt med måttliga tio procent. Det var först efter 1758 som järnpriserna sköt i höjden och de tycks inte ha fallit förrän 1766.²³⁶ (O s 17) Från åren 1759–1765 känner jag emellertid bara till en prisuppgift på öregrundsjärn, nämligen de 120 daler per skeppund som Finlay enligt överenskommelsen med Jennings av år 1762 skulle betala för järnet från Forsmark. Forsmarksstämplen låg tidigare mellan de dyra Lövestastämplarna och de billigare Strömsbergsstämplarna. Om man därför antar att CDG 1762 kunnat få 123 daler för de förra och 117 för de senare, skulle intäkten av den volym järn som tabellen redovisar för 1762 ha blivit något över 1 425 000 daler jämfört med de 689 000 som järnkontraktet stipulerade för samma volym. Även om intäktsbortfallet på 736 000 daler för ett av de sju åren 1759–65 är för högt beräknat och säkerligen inte var exakt lika stort de andra sex åren, kan man förstå att Lövestaherren kunde hålla sig för skratt när han tänkte på 1755 års långtidskontrakt.

Den stora uppländska bruksaffären

Den De Geerska arvstvisten i Holland

I december 1755 inleddes tre snabbt genomförda, sammanhängande stora bruks- och godsaffärer i Uppland som ytterligare ökade Jennings & Finlays dominans som exportörer av öregrundsjärn, men de kräver som bakgrund en återblick på den De Geerska arvstvisten i Holland.

När brödernas mor dog i Utrecht på försommaren 1754 var ADG redan i Holland för att förhandla om nytt arrendekontrakt på Österby och för att vårda

sin hälsa. Han hade naturligtvis också rest för att hälsa på modern som i sina bevarade brev till honom från 1752 klagat över sviktande hälsa och det långa avståndet till sönerna i Sverige. "Så tråkigt det är att leva så långt åtskilda." (13/3 52) "Jag längtar efter att se dig, men dina affärer tillåter det inte, så jag får glömma det. Jag hoppas att Gud återförenar oss i livet efter detta. Det är en stor sorg för mig att jag bor så långt från mina barn, men man får resignera." (11/7 52)²³⁷

På plats i Holland fick ADG naturligen företräda bröderna i Sverige vid arvs-skiftet efter modern (CDG 24/6 54), även om CDG något senare framkastade idén att han skulle resa till Holland och bo hos ADG över vintern, "och ändå bättre skulle det gå om bror Louis ville resa med, men hans sjuklighet lär det ej medgiva". Man kan säga att de två i stället bombarderade ADG med brev i frågan. I dennes samling finns över 20 brev från LDG och uppåt 20 brev från CDG som tar upp den, medan det bara finns ett ADGs koncept i ärendet, av 1/7 1754 till CDG. Efter en lång utläggning om arvsskiftet slutar konceptet personligt och rart och visar att för denne adlige brukspatron och storföretagare var barn inte en osynlig grupp: "Hälsa nu tusenfalt till alla från oss och glöm ej lilla Lott²³⁸ och lille Anton. Jag har i 5 dagar skrivit på detta brevet, för det jag dricker brunn och ej länge törs sitta därvid, men jag hoppas att det skall bli kortare [brev i framtiden?] sedan jag givit Er en idé om alla sakerna."

Det var av breven att döma de holländska svågrarna, vanligen omtalade såsom "grodorna", som var motståndarna i arvstvisten, inte den i Holland bosatte Jean Jacques De Geer, "bror Jan Jacob" i breven. Det som i korrespondensen framstår som stridsäpplet var Gimo bruk, som enligt moderns testamentariska förordnande skulle tillfalla LDG. Enligt CDGs brev av 24/6 1754 var Gimo moderns "pura avlinge egendom" (egendom som ägaren själv förvärvat i motsats till ärvd egendom) som hon kunde disponera efter behag. Svågrarna kunde inte disputera vad hon förordnat, och det kunde inte upphävas av "deras holländska lagar [som] äro av null och intet värde i denna saken". Lite sura var väl rönnbären för Lövstapatronen fastän han försäkrade motsatsen: "Eljest tror jag väl att både ni och Louis alltid ha anat att jag skulle få Gimo. Si, så kan man bedraga sig i sina uträkningar över andra. Jag har länge sedan vetat, att det skulle komma i Louis familj, ty min mor anförtrodde mig det; dock med den skillnad att hon sade det vara förordnat åt unge Jan Jacob, Louis' son. Huru det sedan blivit förändrat vet jag intet. Jag är visst nöjd därmed att han fått det, ty vad mina barn angår, vore de än flere, så vet jag den som drager försorg för deras utkomst, och Den bor i himmelen, som aldrig låter någon svälta ihjäl [!]"

Även LDG såg sig som ägare till Gimo, ty den 3/7 1754 skrev han till ADG: "Även måste jag hava originalet till kodicillen [tilläggsartikeln] till testamentet som instituerar mig till ägare av Gimo." Men moderns rätt att helt disponera Gimo kunde tydligen ifrågasättas, fastän maken köpt possessionen 1732–33, ty den 18/7 skrev CDG: "Mor ägde ej disponera mer än hälften av Gimo." Förhandlingarna drog dock ut på tiden, men senast i mars 1755 måste det ha träffats en

överenskommelse att LDG skulle få lösa ut syskonen ur Gimo med 100 000 floriner²³⁹, cirka 250 000 daler, ty 22/3 skrev LDG: "Var skall jag taga ut de 100/m gyllen, om intet Vår Herre välsignar min hantering här vid Finspång att det kan stödja under."

Men ett stycke in i april måste något ha kommit emellan, ty i ett brev av 19/4 exploderade LDG: "Ja, jag är tag mig fan, så led vid allt detta gräl, så att jag spyr dageligen kannor fulla utur magen, och Gud give att jag kunde spy i halsen på de fördömde grodorne." Mer verserat och lite mer upplysande än överintendenten på Finspångs slott skrev kammarherren på Lövsta herrgård två dar senare: "Men vad nytta de oändelige chikaner [här säkert i den gamla betydelsen av knep och hårklyveri i rättstvister] som de holländske grodorne vi hava att dragas med, suscitera [framkalla] och uppväcka, hava med sig, vet jag intet. Fi, tåcke folk!"

I slutet av maj var det dock klart att LDG skulle lösa ut syskonen ur Gimo mot 100 000 floriner och "okvald" skulle "äga och besitta egendomen" (LDG 27/5 55), men han tillade: "Hela Sverige förundrar sig huru det är möjligt att så långt draga ut med affärernes avslutande uti NB [nota bene] ett de Geeriskt sterbhus, uti vilken familj de aldrig hört tillförene sådant vara hänt, att holländarna måste vara ett underligt folk och att de allena måste vara orsaken till ett helt års uppehåll, med flere dylike raisonnementer, som skära mig i mitt hjärta."

Problemet att få tag i 100 000 floriner löstes, så vitt bekant utan Vår Herres mellankomst, genom ett den 25/10 1755 för ändamålet beviljat fastighetslån i Riksbanken på 238 000 daler, som det blir anledning återkomma till. (N s 135) Redan i brev av 16/8 1755 hade LDG dock bitt ADG hälsa syskonen i Holland att de skulle kunna diponera sina andelar av lösensumman hos "Hr Brants" (bankiren Jan Brants i Amsterdam)²⁴⁰ den 20/5 1756, och den 27/8 lovade han att betala ADGs andel så snart som möjligt och senast den 20/5 1756. Brevet har ett dråpligt PS: "Jag är som en hel annan människa sedan jag hört affärerne äro avgjorde. Jag hoppar 10 gånger om dagen på golvet så att huvudet slår i taket. Hejsa fallera! Intet för det jag fått ärva något, stor sak i denna världens dreck, utan för det allt i enighet är avgjort."

Det finns i LDGs brev i anslutning till arvstvisten vissa andra intressanta uppgifter. Hans positiva omdömen om Jennings och Finlays nye allierade Jacob Graver förstärks ytterligare och bottnade tydligen i att Graver på något, icke närmare känt sätt varit involverad i försäljningen av stångjärn från Gimo som LDG administrerat.²⁴¹ När det i maj var slutligt överenskommet att LDG skulle lösa in Gimo, ställdes tydligen från holländsk sida krav på säkerhet för betalningen, ty LDG meddelade ADG 27/5 "Om de begära kaution [borgen] skall här i landet Graver gå kaution för mig, vilken min bror känner som en brav, trofast, genomärlig man, som nu för tiden äger ett majestätiskt hus i Stockholm, stora fabriker, gård på landet och några tunnor guld²⁴² i redbara penningar." Däremot kunde han inte gå med på att inteckna Gimo för holländarnas räkning, ty det skulle

undergräva hans kredit; argumenteringen är dock lite svår att förstå. Utlänningar kunde med mycket besvär ”få” inteckningar ”här”, ”men så snart någon svensk låter inteckna sin egendom för utlänningars räkning, så ligger hela hans kredit över ända, och folket tror strax att man har i tanka att spela banqueroute, emedan de tro man ej bryr sig om att [inte vågar eller inte besvärar sig med att?] bedraga utlänning. Detta är raison varföre jag aldrig kan konsentera till någon inteckning för holländarnas räkning.”²⁴³

Redan den 24/6 1754, innan det fastställts att LDG skulle lösa in Gimo för 100 000 floriner, hade CDG delgivit ADG åsikten att bror Louis ”får det för skäligen gott köp, och i synnerhet med gode och favorable konditioner, emedan det är ett vackert gods, fast smidet är svårt för kolbristen. Denna min sentiment är dock bäst att min bror ej säger för de andre, helst de inbilla sig att svenska godsen äro millioner värde.”

Sedan inlösningssumman fastställts hävdade LDG i flera brev till ADG att han inte fick Gimo billigt.

”Nu skall jag i förtroende säga er att [när] jag nu vänt Gimo på alla kanter och i grunden genomgått och kalkylerat dess kvalité, så bär det sig absolut icke som bruk, utan jag har resolverat nästkommande år lägga ner bruket och bruka egendomen som lantegendom, då jag av säteriet och bonderäntorna [landböndernas arrenden] säkert kan få ett par 1 000 d. mera och slippa bruksgrälet. Skogen är utkolad mest vid hela Gimo, och köpkol fås ej, men de som fås [!] måste jag betala 6, 7, ja somt 8 d. lästen, och det bär sig icke.²⁴⁴ Förledit års revenueer [avkastning] visar det nog. Men denna min dessein [avsikt] beder jag för allting må hållas tyst för kreditens och andre omständigheters skull. Må nu någon missunna mig det rara Gimo.” (LDG 22/3 55)

Två och en halv vecka senare, den 8/4, upprepade han: ”När I kommen, skolen I klart se huru det är möjligt att Gimo kastar så litet av sig. De dyra kolen etc. draga ett så horribelt förlag, att det smides med förlust som det alltid gjort. Hade min mor trott mina remonstrationer [föreställningar], så hade hon nedlagt bruket för 20 år sedan.” Den 20/8 bemötte han ett ADGs påstående att Gimo var värt mer än 100 000 floriner. ”När vi råkas skall jag solklart visa Er att det ej är mera värt. Men [:och] det endaste varuti jag kunde få någon stor förmån med Gimo vore den, om någon tok gäves, som ville köpa det och betalat [betala det] anse-ligen, ej bättre förståendes. Men en sådan tok lär icke så lätt givas, och ingen lär så gärna löpa på den egendomen, om icke par miracle.”

Köpet av Ortala, Skebo och Gimo bruk

Som ombud för överintendenten Louis De Geer köpte den anlitade affärsjuristen Carl Niklas Wadström enligt köpebrev av 10/12 1755 av kommerserådet Anders

Nordencrantz ”till Gimo bruks tjänst och understöd” Männäis masugn i Finland med underlydande jämte en såg med tre ramar och malmstreck i finska skärgården, ett antal säterier, rusthåll, hemman och förpantade kronoräntor i Vaddö, Häverö och Almunge socknar samt det förpantade kronobruket Ortala med 800 skeppunds årligt smide jämte underlydande fastigheter. Köpeskillingen var 650 000 daler. Alla egendomarna skulle genast tillträdas. När De Geer den 22/1 1756 beviljades första uppbudet på de köpta egendomarna beviljade rätten honom också inteckning i dem såsom säkerhet för lån i Riksbanken som han tänkte ansöka om.²⁴⁵

Den 7/1 1756 avslöts ytterligare ett köp mellan Nordencrantz och Wadström, i rättsmaterialet nu inte utpekad som Louis De Geers ombud. För en köpeskillning av 550 000 daler sålde Nordencrantz Skeboholms säteri och Skebo bruk med därunder hörande verk, masugn, gruvor, säteri, rusthåll, hemman, torp och kvarnar enligt ”utgiven jordebok”. Av skäl som omedelbart kommer att framgå kunde John Jennings och Robert Finlay ”såsom Wadströms rättsinnehavare” inte söka lagfart förrän 1763.²⁴⁶ Enligt Norrby (1991, 68) hade Wadström med Nordencrantz medgivande den 1/6 1756 transporterat sitt köp på ”Jennings & Finlay”, en uppgift som inte finns i lagfartsmaterialet.

Båda köpeskillningarna, i synnerhet den för Ortala-köpet, verkar höga jämfört med den för Forsmark. De kontanta utläggerna för de båda köpen blev dock inte så stora. Dels övertog köparna Nordencrantz riksbankslån på de finska egendomarna, 141 566 daler 2 öre med upplupen ränta, dels förpantningsskillingen för Ortala, beräknad till 50 000 daler, för vilken 6 % årsränta skulle betalas till sterbhuset efter den man som sålt Ortala till Nordencrantz. Vidare måste på grund av pågående tvister mellan tidigare ägare till Skebo och Ortala 850 000 daler inestå hos Nordencrantz mot 6 % årsränta till dess att dessa rättegångar avslutats. De avgjordes först 1762 genom riksdagsbeslut, varefter affären med Nordencrantz kunde formellt avslutas genom köpebrevet av 15/2 1763. Enligt detta hade Jennings och Finlay därvid betalat köpeskillingen för Skebo på 550 000 daler plus vissa räntor. För återstoden av de 850 000 fick Nordencrantz en revers som löstes i mars 1764. Detta framgår av en av Nordencrantz konstruerad räkning med Finlay och Jennings som ingavs såsom bilaga till en skrivelse till Kungl. Maj:t, inkommen 24/9 1764.²⁴⁷

Jennings och Finlays köp av Gimo omtalas för första gången i det genomgångna materialet i ett brev av 14/2 1756 från säljaren Louis De Geer till brodern Antoine. Brevet utstrålar inte bara De Geers glädje över att ha blivit av med bruket till ett narraktigt högt pris, utan det visar också att De Geer var bulvan för Jennings (och Finlay) vid köpet av Ortala och antyder den finansiering av Gimo-köpet som förbereddes, säljaren skulle få betalt genom ett eget lån i riksbanken.

”Det som hänt mig med Gimo är så extraordinärt och suprenant att jag själv stått i häpenhet däröver, under oss sagt, och jag har ansett det som en besynnerlig

[särskild] styrelse av Guds nådiga försyn, den jag med all tacksamhet vördar. Eljest är ordspråket sant, att när narren kommer till marknaden, så får köpman pengar.

Det är ingen mistère vad jag fått för Gimo. Köpeskillingen är två hundra tusen plåtar [1 200 000 daler], och några inventarier av järn, kol, spannmål och varor lära stiga till 50 000 daler koppmt. Vad Jennings givit för Ortala etc. är mig ännu icke bekant. Gud låte mig snarast få quittencet från Holland, så fås hela ovan nämnda summa strax utur Banken, och då får jag strax klarera Finspång, Johannesberg och Stjärnviks egendomar, på vilka jag måst taga de 76 000 f[loriner] de skola hava i Holland. Ävenledes skall jag då, när lånet på Gimo är undfått, betala min bror sin andel uti Gimo. Min bror kan vara försäkrad att jag själv längtar efter alla dessa sakers slut, som en fågel efter morgonrodnan, på det jag må säga med Simeon: 'Herre nu låter tu tin tjänare fara med frid.' [Luk 2:29] Jag behöver nu ro och trankilitet."

Genom köpebrev av 28/4 1756, bevittnat av Charles och Antoine De Geer och "ord ifrån ord" intaget i lagfartsprotokollet, sålde Louis De Geer till John Jennings och Robert Finlay Gimo sätesgård och bruk med tillhöriga gruvor, Vällnora masugn och alla andra därunder lydande fastigheter enligt av säljaren undertecknad jordebok som Jennings och Finlay fått. När köpet nu formellt avslutades hade det höga priset 1 250 000 daler av okänd anledning höjts med närmare 30 % till 1 500 000 daler i köpeskillning och 100 000 för insatsvaror och bruksfordringar. I köpebrevet transporterades också köpet av Männäis masugn och Ortala bruk med mera av 10/12 1755 på Jennings och Finlay.²⁴⁸ Betalningen för köpeskillingen fick De Geer genom att Riksbanken den 4/5 efter visst om och men (varom mera nedan) beviljade honom ett lån på 1 500 000 daler mot inteckning i den sålda egendomen och med borgen av John Jennings och Robert Finlay samt dessas af-färsvän Jacob Graver och Jennings svåger Carl Axel Hamilton.

Att det gick undan i svängarna framgår av att John Jennings mindre än en vecka efter dagtecknandet av De Geers salubrev, den 4/5, inställde sig vid sommartinget med Närdinghundra häradsrätt. Där uppvisades i original och avskrift både detta salubrev och Nordencrantz köpebrev av 10/12 1755 jämte ett intyg av C.N. Wadström, daterat i Stockholm samma dag som Jennings uppträdde i rätten, att De Geer i sitt salubrev överlätit affären med Nordencrantz på John Jennings och Robert Finlay. På grundval av dessa handlingar begärde och erhöll Jennings av rätten dels första uppbudet på, dels inteckning av de delar av de båda köpens fastigheter som låg i Närdinghundra härad. Inteckningarna var till Riksbankens säkerhet för det lån på 1 500 000 som den "nyligen" givit De Geer, hette det, fastän det som nämnts slutgiltigt beviljades först den nu aktuella dagen²⁴⁹ – och för vilket Jennings och Finlay förbundit sig att vara Banken "vederhäftiga" med den av De Geer köpta egendomen. Dessutom intogs på Bankens begäran i rättens protokoll dels att så länge detta lån var obetalt skulle Gimo bruk och Vällnora masugn vara oskiljaktiga från och understödjas med tillförsel av kol och "betjäning" från alla de lägenheter i häradet som köpts från Nordencrantz,

dels att Männäis masugn årligen skulle leverera 1 500 skeppund tackjärn till bruket.²⁵⁰

Norrby (1991, 70) har antagit att arvet av Gimo bruk givit Louis De Geer idén att ytterligare utvidga sitt bruksinnehav i Uppland, och att han därför med Wadström som ombud köpt Ortala och Skebo som passade bra som komplement till Gimo. Hans framstötar i Uppland skapade emellertid spänningar till bröderna på Lövsta och Österby varför han, enligt Norrby, troligen på grund av släktgemenskapen, avstod köpen av Ortala och Skebo till Jennings och Finlay och även lät dem köpa Gimo. Mot detta talar dels att Louis De Geer ansåg Gimo bruk olönsamt och var överlycklig att bli av med det till ett högt pris, dels att han var bulvan för Jennings och Finlay vid köpet av Ortala, dels att Skebo enligt lagfartsmaterialet inte köptes av Wadström för De Geers räkning. Skebo-köpet överläts inte av De Geer till Jennings och Finlay såsom skedde med Ortala-affären, utan dessa omtalas i domstolsmaterialet som Wadströms "rättsinnehavare" när de fick lagfart på Skebo. Det var enligt Norrby Wadström som transporterade Skebo-köpet på dem.

Det troliga är att Jennings och Finlay från början låg bakom de tre sammanhängande bruks- och godsköpen och att denna för tiden jättelika industriaffär skedde i samförstånd med Charles och Antoine De Geer. De bevittnade broderns försäljning av Gimo, och åtminstone Charles hade talat starkt för att man skulle hålla samman försäljningen av de stora öregrundsjärnsstämplarna, ty annars kunde Jennings & Finlays utländska konkurrenter dumpa öregrundsjärn på den internationella marknaden och tvinga firman till prissänkningar som på lång sikt skulle skada deras leverantörer.

Som ägare av Forsmarks, Gimo, Ortala och Skebo bruk, och genom sina tio-åriga järnkontrakt med Charles och Antoine De Geer, hade Jennings & Finlay till synes för lång tid säkrat leveranser av öregrundsjärn från bruk vilkas årliga smide svarade för ca 70 % av de uppländska vallonbrukens totala smide.²⁵¹ (Eftersom Antskogs stångjärn i England såldes som öregrundsjärn var deras ställning i den svenska öregrundsjärnsexporten ännu lite starkare.) Men inom mindre än två år hade läget förändrats. I augusti 1756 dog Antoine De Geer. Österby köptes i januari 1757 av Charles De Geer för 930 000 daler, men han sålde det i mars 1758 till Claes Grill och dennes halvbror och kompanjon i det Grillska handelshuset Johan Abraham för nästan dubbla inköpspriset eller 1,7 miljoner.²⁵² De lyckades därmed minska Jennings & Finlays andel av öregrundsjärnsmarknaden till 56 %.

Bruken i Österbotten och Västerbotten

År 1758 köpte Jennings och Finlay av okända säljare och för okänt belopp ett rätt stort brukskomplex i Österbotten: Orisbergs bruk med en hammare och två här-

dar och 500 skeppund årligt smide, beläget 40 km sydost om Vasa, Oravais masugn lika långt norr om staden och Kimo bruk nära Oravais med två hammare, fyra härdar och 1 000 skeppund årligt smide. I köpet ingick också vissa malmfyndigheter.²⁵³ I 1748 års hammarskattelängd står Albrecht Theel som ägare till Kimo före Jennings & Finlay, dvs. att hans namn är överstruket i ägarkolumnen och ”Jennings & Finlay” tillskrivet ovanför. Som ägare till Orisberg står Petter Hällberg och här har således inte Jennings & Finlay i längden införts som nya ägare.

Ytterligare två bruk skaffade sig Jennings och Finlay genom att anlägga Robertsfors i Bygdeå socken och Olofsfors i Nordmalings socken, båda i Västerbotten. Dessa nyanläggningar medförde dock ingen ökning av deras privilegierade smide, även om avsikten tydligen var att öka deras produktion av vallonjärn, och det gjorde inte heller Franshammar i Hassela socken i Hälsingland, som Jennings fick tillstånd anlägga efter det stora brukskomplexets uppdelning på honom och Finlay vid handelshusets upplösning.

Robertsfors. Den 3/11 1758 fick John Jennings privilegium att på Edfastmarks bys ägor vid Rickleån nära kusten anlägga en masugn. Nyanläggningen skulle få 12 års frihet från alla avgifter till kronan. Malmen skulle tas från gruvor i Roslagen och tackjärnet föras tillbaka dit för utsmidning. Masugnen, ”en fransysk masugn av gråsten och tegel”, började uppföras 1758 och var färdig för den första provblåsningen i slutet av 1760. Platschefen och de första yrkesskickliga arbetarna hämtades från Forsmark. Officiellt invigdes Robertsfors 1763, nu i Robert Finlays ägo efter upplösningen av firman Jennings & Finlay.²⁵⁴

Olofsfors. I juni 1758 ansökte John Jennings om tillstånd att uppföra en masugn vid Leduån i Nordmaling. Städerna Härnösand och Umeå protesterade med motiveringen att deras trävaruhandel och brädsågning skadades av brukens kolning. Bergskollegiet avvisade emellertid invändningarna och tillstyrkte ansökningsen. Kungl. Maj:t gav sitt tillstånd den 14/11 1759, men först 18/6 1762 erhöll Jennings privilegium att vid Leduån uppsätta en masugn, att dit flytta 1 800 skeppund vallonsmide från Forsmark och att anlägga en hammarsmedja med en hammare och två härdar för vallonsmide. Malmen skulle tas från Herrängs gruvor. Hyttan började uppföras i april 1765 och blåsningarna började i oktober 1766. Masugnen erhöll nio frihetsår. Hammarsmedjan kom emellertid att ställas på framtiden.²⁵⁵

Franshammar. År 1764 begärde Jennings att få återgå från vallonsmide med en hammare vid Ströms bruk till tysksmide med två hamrar och att få flytta den ena hammaren till Hassela, där han hade ett sågverk, med rätt att där smida 700 skeppund stångjärn om året. Från Hassela var det väsentligt mycket kortare väg till Strömsverkens längst bort belägna skogar. Genom flyttningen skulle kolfångsten ökas och kolkostnaderna bli lägre. Trots protester från grannpatronen P.A. Örnsköld på Strömbacka bruk, tillika landshövding i Västernorrlands län, och Hudiksvalls stad gav Bergskollegiet den 16/1 1765 tillstånd till flyttningen, vilket föranledde Örnsköld och Hudiksvall att överklaga beslutet hos regeringen. Bergs-

kollegiet avstyrkte dock besvären, men mössregeringen, tillkommen genom det politiska maktskiftet vid riksdagen 1765–66, dröjde med beslutet. Först sedan hattarna åter kommit till makten vid 1769–70 års riksdag fick Jennings den 4/3 1771 regeringens tillstånd till flyttningen.

De tre bruksgrundningarna har flera gemensamma drag. De inleddes under den stigande exportkonjunkturen med starkt ökande stångjärnspriser i slutet av 1750-talet och 1760-talets fyra första år, och de sammanhänge med expansionshämmande problem med träkolsförsörjningen vid Upplandsbruken och Strömsverken. De har också det gemensamt att de tog lång tid att genomföra jämfört med de tidigare köpen av företagspaket med färdig organisation av underlydande enheter och arbetskraft. Vattenrätter och mark skulle förvärfvas, dammar byggas, kolfångst ordnas och arbetskraft för kolning och transporter organiseras. Tidsutdräkten medförde att Robertfors invigdes när järnkonjunkturen kulminerade och i Olofsfors började blåsningarna när den häftiga deflationen och järnhanteringens kris brutit lös. Ansökan att flytta smide till Franshammar kom dock att vila till dess att järnkonjunkturerna åter vände uppåt under 1770-talets första hälft.²⁵⁶

Kanske förlängdes också anläggningstiderna för Robertsfors och Olofsfors av firmans upplösning och av de påfrestningar som 1763 års internationella finanskris medförde, i synnerhet för Finlay. Under 1760-talet mötte brukshanteringen också politisk motvind. Bruksägarnas intresseorganisation Jernkontoret råkade i blåsväder, och bruksrörelsen drabbades av starkt skärpt beskattning. Bevillningen av hamrar och hyttor sexfaldigades 1762. För stångjärnsbruk med över 150 skeppunds årligt smide höjdes sålunda bevillningen från 16 2/3 daler silvermynt per skeppund hammarskatt till 100 daler. Ett stort bruk med 3 000 skeppunds årligt smide betalade 30 skeppund i hammarskatt och fick alltså sin bevillning höjd från 500 till 3 000 daler silvermynt (eller 9 000 daler kopparmynt, den gängse myntenheten i denna framställning). Skattesatsen sänktes 1766 från 100 till 75 daler silvermynt, men förblev hög årtiondet ut jämfört med tidigare.²⁵⁷

Dröjsmålet med tillståndet att flytta smide till Hassela var klart politiskt betingat. Vid 1765–66 års riksdag beslöt de tre ofrälse stånden att flyttningar av smide skulle förbjudas och att den som gjorde en sådan ansökan skulle böta 3 000 daler. Till följd av adelns protester tillades dock ett förbehåll för ståndens privilegier så allmänt formulerat att bötesföreläggandet ansågs gälla endast för de brukspatroner som inte hörde till något stånd. Vid 1769–70 års riksdag biföll adeln och prästerna ett yrkande att förbudet skulle upphävas, medan borgarna och bönderna avlog det, varför förbudet borde förblivit i kraft. Enligt Boëthius tycks det dock inte ha tillämpats, men åtminstone mössregeringen tillämpade det i detta fall genom att inte ta upp hattledaren Jennings ansökan. Eftersom det var en viktig tidens rättsprincip att lagstiftning inte skulle vara retroaktiv borde den ha tagit upp denna ansökan som ingivits långt före förbudets tillkomst. Hattregeringen gav som sagts tillståndet 1771. Om den därvid hänvisade till att ansökan inkommit före 1765 eller till adelns förbehåll när förbudet infördes har inte undersökts.²⁵⁸

De nya bruksanläggningarna hade slutligen även det gemensamt att de tillkom så sent att de aldrig kunde belånas i Riksbanken. Nästan hela dennas kreditgivning till allmänheten inställdes 1762, och snabbare amortering av utestående fastighetslån påbjöds.²⁵⁹

Ett par aspekter av strategin bakom de Jennings-Finlayska bruksköpen och bruksanläggningarna har inte tagits upp i tidigare forskning. För det första var nästan alla de bruk de köpte anlagda för eller omlades till vallonsmide, men tanken med detta är det svårare att veta något om. För det andra innebär de i två avseenden en anpassning till den skärpta regleringen av järnhanteringen.

A) För en så snabb ökning av produktionskapaciteten som det här var fråga om återstod bara att köpa hela bruk; en mer organisk tillväxt genom inköp av smidesrätter till redan ägda bruk var av detta och kanske andra skäl utesluten; österbottenspossessionen möjligen undantagen. Ett par av de inköpta bruken beviljades ökat smide, och det kan ha grundats på köp av smidesrätter eller på ansökningar om ökat smide vilka ingivits men inte avgjorts innan den skärpta regleringen trätt i kraft, vilket var fallet i fråga om Ströms bruk. Existensen av en sådan ansökan kan ha varit en bidragande orsak till inköpet.

B) Genom köp av bruk som hade egna masugnar, gruvor, gruvandelar eller malmfyndigheter försökte man undgå Bergskollegiets reglering och ransonering vid köp av insatsvarorna malm och tackjärn. Sökandet efter och utnyttjandet av nya malmförekomster var som nämnts också ett i tiden högst angeläget national-ekonomiskt projekt. (Not 96)

Som efterskrift till kapitlet vill jag tillfoga följande. Enligt Evans & Rydén 2007 var Frans Jennings firma fram till de första åren av 1740-talet snarast att betrakta som agent för engelska intressen som konkurrerade med andra om kontroll av den begränsade internationella marknaden för öregrundsjärn. (O s 104 f) Om detta var fallet även under senare delen av 1740-talet och 1750-talet skulle det, som Göran Rydén framfört under vår diskussion om manuskriptet till denna bok, betyda att det här skildrade monopolspelet i själva verket dirigerades från England. Det är naturligtvis en begränsning att jag följt den Jenningska firmen och dess ägares agerande endast på svensk botten och nästan bara sett monopolspelet från svensk horisont, men det kortlivade monopoliseringsförsöket gjordes trots allt i Sverige och de agerande var Frans och John Jennings och kompanjonen Robert Finlay.

Det återstår alltså att empiriskt undersöka om den Jenningska firmans position i den internationella järnhandeln förblev oförändrad, dvs. att den fortsatte att vara blott agent eller ombud för engelska intressen, eller om dess ställning förändrades efter de inledande åren av 1740-talet. Förhoppningsvis kommer den intressanta undersökningen att bli gjord när Rydén får tillfälle att förverkliga sin plan att skriva en historik om Lövsta bruk. Av den anledningen har jag inte gått

till Lövstaarkiven för att söka svar på frågor som mitt material lämnat obesvarade, till exempel den om Frans Jennings respektive J&Fs i mitt material omtalade men icke namngivna engelska så kallade medintressenter under 1746 års kontrakt med de tre bröderna De Geer och under förhandlingarna om 1755 års kontrakt med CDG och ADG; jag har därför inte heller haft några utgångspunkter för att försöka angripa frågan om relationerna mellan firman och de okända engelsmännen.

Utan att vilja föregripa den undersökningen vill jag bara kort peka på några omständigheter som synes mig tala för att den Jenningska firman inte förblev bara agent eller ombud för engelska intressen sedan Frans Jennings tidigare kommittent Graffin Prankhart i Bristol lämnat scenen 1742. Firman var efter 1745 Sveriges största järnexportör och den i särklass högst taxerade grosshandelsfirman i Stockholm. Vidare besatt dess ledning efter Frans Jennings död, i synnerhet John Jennings, ett i Bourdieuska termer mycket stort både ekonomiskt och politiskt kapital, allt omständigheter som bör ha ökat dess självmedvetenhet även i det internationella umgänget. De stora bruksförvärven finansierades därtill inte med utländskt kapital utan till största delen med riksbankslån. Ställningen som ägare av flera stora vallonbruk, slutligen, bör rimligen ha inneburit att firmaägarnas intressen gentemot utländska importörer mer kom att sammanfalla med andra öregrundsjärnsproducenters, till exempel bröderna De Geers. Ett indicium på det är att firmaägarnas tre stora bruksköp i Uppland genomfördes i samförstånd med dem. Till närmandet bidrog säkerligen det förhållandet att det för firman var önskvärt att förmedlandet av De Geerarnas järn till utlandet kunde bli långsiktigt, och då gällde det att inte råka i motsättning till dem och att visa stort tillmötesgående mot dem. Framställningen ovan har visat att en sådan strävan i hög grad genomsyrade firmans mångsidiga affärer med ADG och har givit enstaka belägg för att detta också gällde deras mellanhavanden med CDG.

KAPITEL V

Upplåningen i Riksbanken

Fastighetslånens handläggning

Fastighetslåneärendena bereddes av Bankens kommissarier, den så kallade understyrelsen, och på grundval av deras yttranden över låneansökningarna fattade bankofullmäktige sina beslut. Storleken av de lånebelopp som beviljades mot säkerhet i fastighet grundade sig på officiella värderingar för vilka det fanns ett detaljerat regelverk.²⁶⁰

Bruk värderades av bergmästaren i det distrikt där bruket låg med biträde av två ”förståndige, bofaste bruksidkare”, och deras värderingar skulle överprövas av Bergskollegiet. Jordbruks- och skogsfastigheter skulle värderas av domhavanden i vederbörande härad och två ”pålitlige, bofaste och i lantbruk väl erfarne män av adel eller andre ståndspersoner”. Alla tre skulle skriva under värderingsinstrumentet.

Värderingsinstrumentet skulle innehålla två delar. 1) En noggrann beskrivning av egendomen, för bruk omfattande ”belägenheten till nödtorfters inköp och tillverkningarnas utförelse, strömfallets godhet, vattnets, skogens och malmtäktens och flere tillhörigheters ymnighet”, medan ”man- och ladugårdsbyggnader” skulle lämnas ”alldeles oberäknade”. 2) En kalkyl över årliga inkomster (beräknade ”inte efter högsta priset utan efter ett medium av flere sammanräknade år”) och utgifter (rörelsekostnader inklusive en beräknad kostnad för driftskredit – men inga andra kapitalkostnader). Egendomens ”innerliga värde” erhöles genom att saldot av inkomster minus utgifter, den ”behållne avkomsten”, kapitaliserades enligt 1752 års bestämmelser med 7 % för bruk, 5 % för säterier och 6 % för frälse- och skattehemman. I syfte att få ned värderingarna höjdes procentsatsen för bruk 1757 till 9 %. Vid värdering av fastigheter som låg under bruk skulle noga tillses att deras bidrag till brukets drift avdrogs från värderingen, eftersom detta bidrag ingick i brukets värdesumma. På fastigheters så åsatta värde utlånades hälften utan borgen och med tilläggsborgen av två vederhäftiga män ytterligare en fjärdedel, varvid borgensansvaret gällde endast denna tredjedel av lånesumman.

De herrar fullmäktige som avgjorde Jennings och Finlays ansökningar om lån på sina bruk besatt stor politisk, administrativ och ekonomisk erfarenhet.²⁶¹ Ordföranden, greve Fredrik Gyllenborg, ordförande och ledamot av fullmäktige 1741–59,²⁶² var vid sidan av brodern Carl en av hattpartiets ledande män, ”en

dirigerande kraft bakom kulisserna” (Nilzén). Han var sedan 1750 president i Bergskollegiet, ägde ett stort brukskomplex i Västmanland med Skinnskatteberg som huvudbruk och var fullmäktig även i Jernkontoret. Adelns två övriga ledamöter var friherre Carl Fredrik von Höpken (1753–62) och Edvard Carleson (1749–66). Den förre var sedan 1748 statssekreterare i krigsexpeditionen och blev 1757 president i Kammarkollegiet, och den senare var kansliråd sedan 1752 och blev hovkansler 1758 och president i Kommerskollegiet 1762. De två hade på 1730-talet tillsammans verkat som diplomater i Konstantinopel och 1737 slutit ett handelsfördrag mellan Sverige och Turkiet.

Prästeståndets ledamöter Johan Forsskål, Justus Kristoffer Hauswolff och Carl-Gustaf Werander hade liksom övriga fullmäktige sin gärning i Stockholm. Forsskål (1752–62) var sedan 1750 kyrkoherde i Maria Magdalena församling, men hade 1740–48 varit kyrkoherde i Tegelsmora i centrum av den uppländska bruksbygden. Hauswolff (1749–66) var sedan 1752 kyrkoherde i Klara. Werander (1750–66 och 1770–71) var Finska församlingens herde sedan 1750.

Borgarståndets tre fullmäktige hörde alla till tidens storfinans. Claes Grill (1748–1756) ledde handelshuset Carlos & Claes Grill, var en av direktörerna i Ostindiska kompaniet och ägde Iggesunds bruk. Grosshandlaren Gustaf Kierman (1752–65) blev 1742 rådman och 1757 politiborgmästare i Stockholm. Han var efter Thomas Plomgrens död 1754 borgarståndets hattledare och talman i ståndet vid riksdagarna 1755–56 och 1760–62. Förutom att han ägde flera bruk och var stor järnexportör hade han många andra ekonomiska engagemang: direktör i Levantinska och Ostindiska kompanierna, fullmäktig i Generaltullarrendesocieteten och Manufakturkontoret, delägare i kattunstryckeriet i Sickla liksom affärsvännen Thomas Plomgren och Jonas Alströmer. Grosshandlaren Herman Petersen (1752–65), var också bruksägare, direktör i Ostindiska kompaniet och Saltkontoret.

Lånen på Forsmark och Strömsverken

Jennings och Finlays första riksbankslån beviljades den 15/12 1755 på Forsmark och den 13/1 1756 på Ströms bruk och Gnarps masugn.²⁶³ Det förra ärendets beredning enligt understyrelsens protokoll återges här tämligen nära för att ge en konkret bild av hur bestämmelserna om kreditprövning tillämpades – även om det, som kommer att framgå, är uppenbart att det sökta lånebeloppet bestämts efter underhandskontakter mellan de lånesökande och kommissariekollegiet.²⁶⁴

Vid beredningen den 13/12 1755 av John Jennings och Robert Finlays ansökan om ett lån på 729 300 daler mot säkerhet i Forsmarks bruk med tillhörande lägenheter inhämtade kommissarierna av ingivna dokument som upplästes följande. Frans Jennings och Robert Finlay hade 1751 för en betingad köpeskilling på 650 000 daler tillhandlat sig, den förre 2/3 och den senare 1/3 i, Forsmarks

bruk. Bruket bestod av två stångjärnshamrar och tre masugnar och hade 2 895 (: 2 875) skeppund årligt smide. 1753 hade vid Johannesberg anlagts ett manufakturverk vid vilket 200 skeppund smide årligen omvandlades till förtennt och oförtennt järnbleck. (Fullmäktiges protokoll har korrekt namn och belägenhet, nämligen Johannesfors på Kallriga hemmans ägor.) Några frälse- och skattelägenheter hade efter köpet av bruket förvärvats.

Enligt värderingsinstrumentet hade bergmästaren Hiärne och ”2ne uti bruks-hushållning förfarne män” värderat bruket till 909 656 daler, och under bruket hörande kvarnar, frälse- och skattehemman hade värderats av tillförordnade domaren i orten, auditören Fager, och två ”ståndspersoner” till 185 515 daler. Fastän ingen specificerad uträkning gjorts i värderingsinstrumentet över de ”omkostningar” som nedlagts på bruket hade Bergskollegiet godkänt och stadfäst bergmästarens värdering. Denne hade också intygat att smidet vid hamrarna till mer än hälften och tillverkningen vid manufakturverket helt drevs med kol från egna hemmansskogar.

Enligt förordningarna kunde på bruket utlånas hälften av värderingssumman eller 454 800 daler och med borgen tre fjärdedelar eller 682 200 daler och på 8 11/12 mantal frälse, värderade till 45 191 daler, likaledes med borgen tre fjärdedelar eller 33 800 daler och på tre mjölkvarnar, två med två par stenar och en med ett par, värderade till 20 000 daler två tredjedelar eller 13 300 daler tillsammans den begärda summan 729 300. ”Men uppå den övriga egendomen, vilken såsom under bruket lydande och även till Bankens säkerhet intecknad samt till 120 324 d. värderad, kunde hrr kommissarierna emot förordningarne ej något lån bevilja.”

Borgen krävdes enligt protokollet för 244 000 daler och kommissarierna hade inget att påminna mot vederhäftigheten hos de erbjudna borgensmännen, grosshandlarna Henrik König och Anders von Plomgren, John Jennings svåger. Kommissarierna konstaterade slutligen att panten ej var graverad av förlagsinteckning och att den till Bankens säkerhet var intecknad för 1 095 171 daler (de sammanlagda värderingssummorna) jämte intygande att den inte häftade i annan skuld än de 260 000 daler som förre ägaren Antoine De Geer hade upplånat i Banken och som skulle likvideras med detta lån.²⁶⁵

Lånet på Strömsverken med underlydande hemman och lägenheter beviljades som nämnts den 13/1 1756, mindre än en månad efter lånet på Forsmark. Bruket och masugnen, som till mer än hälften drevs med kol från egna hemmansskogar, hade med Bergskollegiets godkännande värderats till 572 000 daler, och kommissarierna hade den 12/1 föreslagit ett lån på 429 000 daler, varav 143 000 mot borgen. Efter diskussion om värderingen (o s 107) fann fullmäktige ”troligt att värderingssumman vore skälig, men prövade dock för Bankens mera säkerhet rådsamt att moderera lånesumman” till 400 000 daler, ”varvid Banken prövades hava sin nöjaktiga säkerhet, helst de erbjudne löftesmännen [Henrik König och grosshandlaren Rickard Adamsson] ansågos nog säkre”.

De två stora lånen, som upptogs med skriftligt medgivande av John Jennings

tre svågrar, hade ett angivet syfte som inte beaktats i tidigare litteratur. Frånsett 260 000 daler av forsmarkslånet för att likvidera det från Antoine De Geer övertagna lånet skulle lånebeloppen användas till att lösa ut John Jennings tre systrars andel i de två bruken. Enligt båda låneprotokollen hade John Jennings i den så kallade dispositionen av 1754, i vilken han insatts som ägare av faderns två tredjedelar i de två bruken, förbundit sig att efter faderns död betala sina systrars andel i brukens fastigheter, effekter m.m. enligt 1753 års böcker. På fullmäktiges anmärkning att inget sagts i kommissariernas yttrande om den omyndige Frans Jennings förklarade en tillkallad kommissarie att han förbigåtts med tystnad, emedan John Jennings såsom av Svea hovrätt utsedd förmyndare för honom kunde disponera hans andel i bruken. Fullmäktige godkände skälet men beslöt att John Jennings skulle skriva under lånereversen på egna och sin omyndige brors vägnar.

Det kan ifrågasättas om dispositionen på denna punkt var förenlig med förordnandet i Frans Jennings testamente att hälften av döttrarnas andelar i boet mot 6 % årsränta skulle kvarstå i fem år och resten i tio år efter faderns död. Men att lösa ut systrarna ur bruken genom att belåna dessa i Riksbanken medförde för Jennings & Finlay två fördelar på grund av de lindringar i villkoren för fastighetslån som riksdagen beslöt i april 1756 och trädde i kraft 1757 – och att detta var på gång var nog bekant på ett tidigt stadium både för riksdagsmannen John Jennings och hans svåger riksrådet.²⁶⁶ Genom att räntefoten på fastighetslånen nedsattes till 4 % blev räntebetalningarna till Riksbanken lägre än räntebetalningarna till systrarna, och genom att amorteringsvillkoren för riksbankslånen lindrades avsevärt skulle två likviditetspåfrestande utbetalningar undvikas. Riksbankslånen på fastighet blev nämligen amorteringsfria under de två första åren av löptiden, varefter 1 % av lånebeloppet årligen skulle återbetalas i fem års tid och från och med åttonde året 2 % per år till dess att halva lånebeloppet avbetalats, då det skulle stå låntagaren fritt att upphöra med amorteringarna. För svågarna innebar arrangemanget att de fick ut sina hustrurs arvslotter med ens. – Att det fanns en politisk risk med stora lån i en bank som styrdes efter skiftande penningpolitiska principer av skiftande riksdagsmajoriteter skulle man bli varse, men det tänkte man förmodligen inte på, när hattarna vid 1755–56 års riksdag stod på höjden av sin makt och de lätta lånens politik var förhärskande.

Den frihetstida Riksbankens största fastighetslån

Köpeskillingen för Gimos fasta egendom, 1 500 000 daler, finansierades genom att säljaren Louis De Geer den 5/5 1756 på extraordinära villkor beviljades ett riksbankslån på det beloppet, ett lån som John Jennings och Robert Finlay som framgått var reellt ansvariga för. Men beslutet om detta Riksbankens största fastighetslån under frihetstiden satt långt inne, och det väckte omedelbart politisk uppmärksamhet.

Den 14/4 1756 tog bankofullmäktige upp kommissariernas yttrande av samma dag om överintendenten Louis De Geers ansökan om ett lån på 1,5 miljoner daler med borgen av överstelöjtnanten, friherre Carl Axel Hamilton (John Jennings sväger) och handlanden Jacob Graver jämte pant av en väldig egendoms-massa. Den lagliga värderingen av denna som anges i protokollet slutade på 2 106 553 daler, varav Gimo ”järnverk” med Bergskollegiets godkännande värderats till 1 038 731 daler. De mantalssatta jordegendomarna av diverse jordnaturer uppgick till över 116 mantal, och ändå anges inte mantals- (eller penning)värden för alla pantens hemman. Fastighetspantens utomordentliga storlek framgår av att brukspatronen Olof Burenstams stora gods- och brukskomplex i Närke och Östergötland i början av 1820-talet omfattade totalt 102 mantal. Utifrån värderingssumman behövdes för ett lån på 1 500 000 daler borgen för 230 000 daler av vardera borgensmannen.²⁶⁷

Kommissarierna hade uttalat att värderingen, särskilt av lantgodsen (not 267 punkt 1) ”var nog högt tilltagen” men sade sig inte kunna sätta fingret på vad det berodde på. Om man litade på värderingsinstrumentets data och låntagarens uppgifter var panten tillräckligt stor utan att man räknade in skattehemmanen och alla krav uppfylla.²⁶⁸ Eftersom de erbjudna ”löftesmännen” var ”sufficiente” för den borgenssumma som vardera skulle svara för, hemställde kommissarierna om bifall till låneansökan.

Enligt protokollet argumenterade två fullmäktige mot förslaget. Direktören Grill fann värderingen för hög i åtskilliga avseenden, varför Banken inte skulle få tillräcklig säkerhet för en så ”ansenlig” lånesumma. Kyrkoherden Forsskål, med ett förflutet i den aktuella bruksbygden, var mer explicit än Grill. Han hävdade att alla bruk i Roslagen utom Charles De Geers hade ”ruinerade” skogar, och han betvivlade att så mycket kol kunde ”fås tillhopa” vid Gimo att 4 000 skeppund stångjärn årligen skulle kunna smidas där. (Värderingskalkylen räknade alltså med en så stor produktion.) Han tvivlade också på värderingen av fräsehemmanen. De var ”ganska [mycket] svaga till åker och äng” och kunde ”svårigen” prestera den åsatta ”ehuru nog ringa räntan”, eftersom skogen var ruinerad.

I ett andra inlägg anmärkte Grill på att Männäis masugn inte blivit in-tecknad för det sökta lånet, när Gimos värdering på grund av leveranserna av tackjärn därifrån höjts med ”en tunna guld”. Anmärkningen bemöttes av en tillkallad kommissarie med förklaringen att masugnen inte blivit ”i värderingen inräknad” därför att tackjärnet därifrån betraktades såsom köpt och att höjningen av värderingen inte bara berott på tackjärnet från Männäis utan också på Uddnäs-godsets ”ansenliga” skogar.

Därefter registrerar fullmäktigeprotokollet inga enskilda inlägg utan bara tre beslut avsedda att förstärka säkerheten för Banken. Grills anmärkning föranleder beslutet att Männäis masugn ska in-tecknas som säkerhet för lånet. Annars kunde lätt hända att masugnen såldes till annan ägare, och om tackjärnsleveranserna till Gimo upphörde, kunde brukets höga värdering inte bestå, hette det. Vidare be-

slöts att högst 1 200 000 daler kunde utlånas med "skälig säkerhet" och det på villkor att borgen skulle ställas för hela lånet, inte bara för en tredjedel av det. Likaså mot reglerna tillades att borgensmännens antal skulle utökas från två till fyra och att John Jennings och Robert Finlay tillika med Hamilton och Graver skulle underteckna "kautionsskriften", borgensförbindelsen. Visserligen var Hamilton "förmögen" och Graver "välbehållen", men de var enligt fullmäktige inte "sufficiente" för ett så stort borgensåtagande. Slutligen medgavs att lånet utlänades innan Uddnäs skogar och Männäis masugn intecknats, därför att låntagaren inte hade tid att invänta detta.²⁶⁹

Men De Geer, dvs. Jennings och Finlay, lät sig inte nöja med ett lån på 1 200 000 daler. Den 5/5 1756 behandlade bankofullmäktige en promemoria som sekreteraren Wadström ingivit på De Geers vägnar. I denna hävdades att Gimo bruk och övriga pantsatta egendomar inte blivit för högt utan för lågt värderade.²⁷⁰ Kalkylen över brukets värde räknade med för höga kolkostnader och för lågt försäljningspris för färdigvaran. Med realistiska siffror för kolåtgången och stångjärnspriset var brukets "behållne avkomst" 50 000 daler större än kalkylens, vilket kapitaliserat efter 7 % gav en höjning av brukets beräknade värde med 714 000 daler. Wadström hävdade också att värderingen av 46 frälsehemman och 30 skattefrälsehemman i jämförelse med betalda priser för sådana var minst respektive 241 000 och 67 500 daler för låg. Rusthållen och skattehemmanen, som inte ingick i den värderingssumma som lånet beräknats på, hade därtill enligt promemorian ett säkert värde på 150 000 daler.²⁷¹

För sin anhållan att De Geers beviljade lån skulle höjas till 1 500 000 daler anförde Wadström utöver värderingsargumenten att Gimo bruk efter köpet av den finska masugnen och betydliga skogsarealer av "förståndige bergsmän" hölls för ett av de bruk i "riket, Roslagen och Dannemora bergslag" som mest uthålligt skulle kunna driva sitt smide. Herrar fullmäktige kunde under anförda omständigheter inte anse det "äventyrligt" att på en hand utlåna vad som efter förordningarna dagligen "proportionaliter" utlänades på mindre egendomar till flera låntagare, i synnerhet som hans uppdragsgivare måste skaffa borgen för hela lånet och det av fyra i stället för två "kundbart förmögne män".

Hur fullständigt protokollet återger fullmäktiges överläggningar om den begärda höjningen av De Geers lån går liksom i fråga om den tidigare lånediskussionen inte att avgöra.²⁷² Motståndet mot att höja lånebeloppet stod Claes Grill för. Han visste säkert att "i Johan Jacob De Geers tid" hade Gimo bruk årligen inte givit mer 24 000 daler i ren behållning, och den "stora räkning" som gjordes på frälsehemmanen kunde han inte heller erkänna, ty kronans jordebok visade att större delen inte räntade mer än 15 à 18 daler silvermynt (kapitaliserat efter 6 % och omvandlat till kopparmynt 750–900 daler).

Mot Grill invände rådmannen Gustaf Kierman att bruket på Jean Jacques De Geers tid måste ha stått "under slät förvaltning av egenmäktige betjante [tjänstemän]" och att smidet på den tiden torde ha varit bara hälften så stort som den

produktion som kunde uppnås efter köpet av Männäis masugn och stora skogs-egendomar. Han hävdade också att även om ett skeppund stångjärn skulle kosta 30 daler att framställa, bleve dock "revenyen" av bruket vid en produktion av 4 000 skeppund à 60 daler förutom lantegendomarnas avkastning 20 000 plåtar, dvs. 120 000 daler. Genom att höja lånet skulle man inte låna ut "över den proportion som egendomens värde" medgav, vilket värde lånsökanden med "åtskillige trovärdige skäl" visat vara snarare för lågt än för högt tilltaget.

Fullmäktiges ordförande Fredrik Gyllenborg gav också ansökningen sitt stöd. Han hade av de i promemorian anförda skälen blivit övertygad om värderingens riktighet, sade han. Inte desto mindre, fortsätter protokollet, hade han, när De Geer uppvaktat honom i ärendet, gjort denne "åtskillige föreställningar och däribland att järnpriset kan falla långt under det som i nuvarande kontrakt är betingat". För att "facilitera saken" hade lånsökanden då erbjudit sig att årligen amortera 50 000 daler på kapitalet, "under vilket villkor Herr Greven, Presidenten och Kommendören nu förklarade sig icke finna någon betänklighet att bevilja de återstående 300 000 daler kopparmynt", ty efter tio års tid skulle av lånet bara återstå 1 000 000 daler, "för vilka panten i all händelse måste vara säker och svarsgod".

Mot ordföranden invände Kierman och statssekreteraren Carl Fredrik von Höpken att man inte borde förbinda låntagaren till större avbetalningar än förordningarna krävde, eftersom Banken hade "nöjaktig" säkerhet för hela lånet i såväl själva panten som löftesmännen. Kierman tillade dock att om De Geer själv-mant ville göra större avbetalning än reglerna krävde stod det honom liksom andra låntagare fritt, men Banken borde inte genom "ett onödigt tvång" själv minska sina inkomster.

Grill "som trodde sig känna panten" vidhöll sitt avslag, men alla andra biträdde ordförandens mening, "varvid han ock själv förblev, helst avbetalningen icke bör anses för tvång utan låntagaren sig själv därtill begivit", i realiteten givetvis John Jennings och Robert Finlay.²⁷³

Det är svårt att begripa varför De Geer pro forma ställdes som låntagare av den köpeskillning som han skulle ha för Gimo. Det fanns ingen begränsning av enskilda låntagares engagemang som behövde kringgås. 1752 års riksdag hade maximerat den årliga nyutlåningen på de tre typerna av fastighetspant (bruk, frälse- och skatteegendom, hus och byggnader i städer), men bankofullmäktige hade 1754 i strid med bankreglementets kvoter beslutat att alla låneansökningar med fullgoda säkerheter skulle bifallas.²⁷⁴ De Geer hade visserligen, när han den 25/10 1755 för att lösa ut medarvingarna i Gimo beviljades ett lån på 238 000 daler mot tillräckliga fastighetsinteckningar, "till överflöd" erbjudit säkerhet genom att utlova att han, så snart han löst ut Gimo, vid instundande höstting skulle låta inteckna bruket med underlydande "till Bankens säkerhet för så stort belopp som därå lämnas kan",²⁷⁵ men det är svårt att begripa att detta skulle ha gjort det nödvändigt att *han* tog upp det stora Gimo-lånet, och det var ju i början av maj 1756 de nya ägarna som till Bankens säkerhet lät inteckna hela den stora

egendoms massa som de köpt av De Geer till säkerhet för det lån denne samtidigt beviljades. (O s 123)

Fullmäktiges lånebeslut av den 5/5 1756 väckte så gott som omedelbart uppmärksamhet vid den pågående riksdagen. Tretton dagar efter beslutet begärde bankodeputationen på initiativ av grosshandlaren och bruksägaren Isak Clason in låneprotokollet för granskning, liksom också protokollen över fullmäktiges åtgärd att med en av sina ledamöter som bulvan i hemlighet på bankauktion ropa in Frösvidals bruk (i Kils socken i Närke) till skyddande av Bankens fordran på det. Clason gjorde 22/5 och 19/6 påminnelser i de två ärendena, men vid båda tillfällena beslöt deputationen att uppskjuta en diskussion. Därefter försvinner Gimo-lånet ur deputationens protokoll, medan deputationen den 6/7 anmodade bankofullmäktige att yttra sig över Frösvidalsaffären och den 20/7 klandrade dem för köpet av Frösvidal som innebar ett brott mot bankreglementet och utsatte Banken för en förlustrisk. Deputationen inskräpte att fullmäktige skulle hålla sig till förordningar och reglementen. Förutom Tumba pappersbruk fick Banken bara äga den fastighet som den var inrymd i.²⁷⁶

Kanske hade deputationen funnit att Bankens säkerhet trots Gimo-lånets väldiga belopp inte åsidosatts, då fullmäktige krävt så extraordinära villkor för att bevilja det och de reellt betalningsansvarigas namn vid denna tid säkerligen hade guldklang.

Frösvidalsköpet har sitt intresse som det så vitt bekant första försöket att tillämpa ett i senare svensk bankhistoria vanligt och lagligt förfarande. Det visar också att det inte var så lätt för fullmäktige, trots otvetydig sakkunskap i kretsen, att i hemlighet temporärt axla rollen som industriell företagare. Deras hantering av affären, vilken tidigare inte tagits upp i den bankhistoriska litteraturen, följs dock bara till början av juli 1756 då de anmodades att yttra sig över bruksköpet.²⁷⁷

Förslaget att någon av fullmäktige skulle ropa in Frösvidals säteri och bruk för Bankens räkning till skyddande av dess fordran på den tidigare ägaren assessor Nordenfelt väcktes den 6/4 1756 av Kierman. Mot förslaget opponerade Grill med hänvisning till att Banken inte hade rättighet att förvärva fastigheter, men övriga fullmäktige hade inget att invända, eftersom det inte gällde ett långsiktigt ägande utan att förekomma förlust för Banken. "Folket" måste vänjas av med att på bankauktionerna låta egendomarna "gå ned till ett lågt pris".²⁷⁸ Av protokollet framgår inte vem som fick uppdraget att utföra beslutet, men fyra dagar senare rapporterade grosshandlaren Herman Petersen att han för 291 005 daler ropat in Frösvidal i sitt eget namn men för Bankens räkning. Han hade också på förfrågan från en icke namngiven person svarat att han var villig att överlåta köpet "mot några tusen plåtar". Fullmäktige uttryckte sin tillfredsställelse med beskedet, men beslöt "att hålla denna handeln alldeles tyst, emedan egendomens förmånliga försäljning därpå egentligen ankommer".²⁷⁹

Hemlighetsmakeriet ställde snabbt till problem. Enligt protokollet av den 14/4 skulle (den då opasslige) Petersen med pengar som fullmäktige skulle ställa till förfogande betala in en fjärdedel av Nordenfelts skuld plus upplupen ränta, 120 328 daler 11 öre, såsom avbetalning på köpeskillingen. För att denna betalning till lånebanken som inbetalades i växelbanken inte direkt skulle identifieras med utbetalningen där från fullmäktiges räkning avrundades dennas belopp till 121 000 daler.²⁸⁰ Men då hemligheten kunde avslöjas genom att de av fullmäktige utbetalade pengarna genast gick tillbaka från växelbanken till lånebanken som avbetalning på Petersens köpeskillingsskuld, lovade Grill att göra inbetalningen av 120 328:11 daler av egna medel och ta ut ersättning ur den av fullmäktige utassignerade summan; differensen mellan 121 000 och 120 328:11 skulle återinsättas på fullmäktiges räkning.

Grill meddelade också att Petersen fått många brev med anbud om tjänster för brukets räkning, och lanträntmästaren (i länet) hade meddelat att 600 stigar (skatte)träkol inom kort skulle utauktioneras på orten. Fullmäktige uttryckte ovilja mot att gå in på upphandlingar för bruket som snart skulle säljas. Men om de 600 stigarna inte ropades in skulle bruket bli stående mest hela sommaren, och kolen var oundgängliga oavsett vem som blev brukets ägare, varför Petersen via Grill skulle anmodas att såsom för egen räkning låta ropa in kolen.²⁸¹

Att sådana anstalter vidtagits uppgav Petersen den 5/5, men han meddelade också att den som uttryckt intresse för bruket dragit sig tillbaka. Han framhöll vidare att det kunde ta tid att bli av med bruket i synnerhet som mål om kolrätigheter och för Bankens räkning icke intecknade hemman måste avslutas. Slutligen sade Petersen att han varken hade tid eller kunskaper att förvalta bruket och föreslog att Kierman skulle överta åtagandet, eftersom denne var intresserad i ett annat bruk i trakten (Klockhammar). Bankens salubrev borde ställas på Kierman, och han själv skulle förklara för kommissarierna att att han ropat in bruket för Kiermans räkning. På detta sätt skulle "rätta sammanhanget av denna affär" så mycket lättare kunna hållas dold, ty "folk" måste finna det troligare att Kierman hellre ville komma över bruket än han själv som "alldeles inga affärer har i orten". Kierman åtog sig också uppdraget mot fullmäktiges löfte om ersättning för det som han "efter räkningar" komme att utbetala för brukets drift.²⁸²

Jennings & Finlays tre sista fastighetslån i Banken

I slutet av 1756 ansökte Jennings och Finlay om ett så stort lån i Riksbanken som kunde beviljas utan borgen på de från Charles & William Tottie inköpta Koskis och Antskogs bruk med underlydande fyra säterier, 3/4 frälsehemman, 6 mantal skattehemman, krono- och skatterusthåll, några mjöl- och sågkvarnar, allt i Åbo län och Nylands län. Av köpeskillingen beräknades 500 000 daler på bruken, säterierna, frälse- och skattehemmanen och 30 000 på rusthållen. Dessutom er-

bjöds som ytterligare säkerhet ett säteri med 5 frälsehemman, ett dragonhåll, ett augmentshemman och åborättigheter, vilka kostat 20 000 daler i inköp. Bergmästaren hade med Bergskollegiets godkännande höjt värderingen av panten från 329 800 daler till 744 000 av tre skäl. 1) Bergskollegiet hade beviljat en höjning av det årliga smidet med 600 skeppund till 2 707 ½. 2) Malmkostnaden hade minskats från 2 daler per skeppund till 1½. 3) Tackjärnsblåsningen hade sammanslagits till Fiskars masugn, som för 40 000 daler hade nybyggt från grunden och kunde framställa mer tackjärn än de två gamla masugnarna tillsammans, vilket innebar en ansevärd besparing i arbetskraft, byggnadsunderhåll och kolning. Säterierna och frälsehemmanen var utan att deras skogar togs med i beräkningen värderade till 208 700 daler. Alla krav var uppfyllda men kommissarierna var lite tveksamma om brukens och de underlydande egendomarnas skogar skulle räcka till halva det lovliga smidet, ty bergmästaren hade inte yttrat sig härom i tillräckligt positiva termer utan talat om "förmodelig" och "tillräcklig avkomst av skogen". De tillstyrkte emellertid ett lån på 511 000 daler, varav 328 000 skulle användas till att likvidera säljarnas vid köpet övertagna riksbankslån på de två brukena. Fullmäktige viftade bort kommissariernas tveksamhet med kommentaren att det inte var svårt att hitta skogshemman i Finland om så behövdes och beviljade det föreslagna beloppet.²⁸³

Jennings och Finlays två sista fastighetslån i Riksbanken var mycket mindre än de tidigare upptagna. Den 23/8 1757 beviljades de ett lån på 103 400 på Hedvigsfors bruk och den 19/6 1758 ett lån på 162 800 daler på den nyförvärvade brukspossessionen i Österbotten.

Hedvigsfors stångjärnshammare (i protokollet fortfarande kallad Aldersfors) med 900 skeppund årligt smide och hälften i Österbo masugn, en mjölkvarn, en sågkvarn med tillydande hemman och lägenheter i Bjuråkers socken i Hälsingland drevs till mer än hälften med kol från egna skogar, men värdet hade av Bergskollegiet nedsatts från icke angiven summa till 137 968 daler. Den övriga egendomen hade av de angivna siffrorna att döma värderats till 4 000 daler. Lånebeloppet krävde tilläggsborgen för 32 400 daler, och kommissarierna hade ifrågasatt om de erbjudna borgensmännen ryttmästaren Johan Adelsvärd och brukspatronen Anders von Plomgren kunde godkännas eftersom de själva hade lån i Banken. Bankofullmäktige "fann bäst vara att förbliva vid det som förordnat är". Låntagarna skulle "ställa" "sådana löftesmän, ... som själva icke äro Bankens debitorer".²⁸⁴

Kimo "järnverk" i Österbotten med 1 000 skeppunds årligt smide, en masugn, tre stångjärnshammare,²⁸⁵ en knipphammare med tillhörande skattehemman, såg- och mjölkvarnar hade "i orten" värderats till 279 022 daler, vilket Bergskollegiet modererat till 244 700 daler. Det krävdes alltså borgen för 40 650 daler och nu glömde eller blundade bankofullmäktige för sitt beslut vid Hedvigsforslånet, ty nu godtogs borgen av Anders von Plomgren och Jacob Graver. Samma sak gällde för övrigt när Finlay beviljades 107 400 daler i lån på Jennings

stenhus på Riddarholmen som han köpt för 150 000 daler och fått värderat av magistratens deputerade till 143 200 daler, ty nu godtogs jämte grosshandlaren Georg H. Conradi John Jennings som borgensman, och ingen enskild person mer än Robert Finlay var så stor låntagare i Riksbanken. De hade ju även godtagits som borgensmän för Louis De Geers stora lån på Gimoeegendomen, men det var ju i realiteten deras eget.²⁸⁶

Jennings & Finlay bland andra

Riksbankens stora låntagare mot pant av fastighet

John Jennings och Robert Finlay var under några år den frihetstida Riksbankens största privata låntagare. Deras ovan redovisade gemensamma fastighetslån uppgick till över 3,3 miljoner daler, vartill kom Finlays enskilda lån på 107 400 daler. Denna bild av deras upplåning förmedlas också i en utredning om lånetjänsten som bankodeputationen lät utföra i början av 1765. Deputationens kansliutskott beordrade den 21/2 Bankens kanslikommissarier att upprätta en förteckning på alla gäldenärer med lån på minst 6 000 daler, vilka inte erlagt föreskriven ränta och/eller amortering. Redan en vecka senare är resultatet daterat. "Förteckning på de låntagare som uteblivit med interesse och procenten över ett års tid" inlämnades till kansliutskottet den 12/3 och behandlades där även följande dag.²⁸⁷ Därefter blev ärendet vilande till den 2/5 1766, då kansliutskottet avgav ett betänkande till deputationen som utmynnade i att kanslikommissarierna skulle ha en "allvarsam varning att utan avseende verkställa författningarna lika emot alla låntagare" och att de borde ersätta Banken för den förlust som deras försummelse kunde leda till. Betänkandet bifölls av deputationen som den 4/7 avgav en skrivelse i saken till bankofullmäktige.²⁸⁸

Bakgrunden till förteckningens tillkomst är den ovan behandlade åtstramningen av penningpolitiken som skedde 1762 och förstärktes av följande års finanskris. Trots att riksbankslånen genom räntenedsättningarna var subventionerade jämfört med lån på den icke organiserade kreditmarknaden klarade tydligen många inte av lånetjänsten när kreditmarknaden hårdhänt stramades åt och följande år drabbades av en extern chock.

Antalet låntagare som förteckningen redovisar var strax över 450²⁸⁹, medan antalet lån var 567 och deras utgångna summa uppgick till 29,3 miljoner daler. Jennings och Finlays andel var alltså enligt Bankens böcker lite över 11 procent av dessa större nödlidande krediters ursprungliga belopp. Lånens medianvärde var 25 000 daler och aritmetiska medeltalet 51 678 daler. Medeltalet dras upp av ett stort antal lån på belopp flera gånger större än medianvärdet. Lånen i storlekssklassen 6 000–10 000 daler var 100 stycken och lånen på 100 000 eller högre belopp var något flera. Halva antalet lån låg alltså i storlekssklassen upp till 25 000 daler.

I intervallet över 25 000 till 64 000 daler låg 31 % av totalantalet lån, medan lån på högre belopp än 64 000 svarade för 19 % av det.

De lån som inte släpade efter med amorteringarna var bara 56 till antalet. På mer än 90 % av förteckningens lån hade med andra ord föreskriven amortering inte erlagts, och den felande summan uppgick till 2 069 787 daler. I räntekolumnen var antalet nödlidande lån mindre, men inte desto mindre allvarligt ur Bankens synpunkt. Föreskriven ränta hade erlagts för 203 lån, bara lite mer än en tredjedel av antalet lån, och de räntebelopp som inte erlagts uppgick till 1 261 240 daler. 136 lån var under lagfart och tio hade amorterats ned eller återbetalts under år 1765; de senare noteringarna betyder att listan eljest avsåg läget vid utgången av 1764.

Av förteckningen framgår att Jennings och Finlay liksom i allmänhet andra låntagare varit mer angelägna att sköta räntebetalningarna än amorteringarna, men jämfört med genomsnittet hade de skött räntebetalningarna mycket bättre. Det felande räntebeloppet på de 567 lånen motsvarade 4 % av lånesumman, medan deras eftersläpande räntor bara utgjorde 0,8 % av deras lånebelopp. Å andra sidan låg de något mer än genomsnittligt efter med amorteringarna. Bristen motsvarade 8 % av deras lånebelopp, medan felande amorteringar uppgick till 7 % av alla de 567 lånens belopp.

Det går också att jämföra hur lånetjänsten sköts på de lån som givits mot säkerhet i de bruk som Jennings respektive Finlay övertagit vid firmans delning, och skillnaden är liten. Den relativt obetydliga ränteeftersläpningen gällde lånet på Koskis och Antskogs bruk som kommit på Finlays lott, men vad gällde felande amorteringar var de två herrarna lika goda kålsupare. De bristande beloppen motsvarade 8 % av lånesumman på de bruk vardera övertagit. Eftersom de felande amorteringarna för båda utgjorde just 8 % av lånebeloppen, frågar man sig – utan att kunna svara – om det var fördubblingen av de årliga amorteringssatserna i slutet av 1762 som i kombination med den internationella finanskrisen 1763 lett till att de 1763 och 1764 inställt amorteringarna.

De låntagare som enligt denna 1765 års förteckning hade erhållit fastighetslån på minst 200 000 daler, ofta fördelade på flera lån än ett, har sammanförts i tabell 4 nedan. Förteckningens namnuppgifter har med hjälp av biografisk litteratur kompletterats med låntagarnas titlar, för de levande låntagarna den 1765 aktuella titeln. För dem som avlidit före 1765 anges dödsåret. Det är emellertid att observera att det som tabellen visar är de personer vilka till slutet av 1762, när fastighetsbelåningen inställdes, lånat upp minst 200 000 daler, lån som 1765 blivit nödlidande. Summan av de i tabellen redovisade personernas lånebelopp uppgår till 11,8 miljoner daler. 23 personer svarade för 40 % av förteckningens summa för 1765 nödlidande fastighetslån på minst 6 000 daler vilka utgått till slutet av 1762.

Förteckningen visar vilka personer som enligt Bankens böcker 1765 var for-

Tabell 4. Riksbankens stora låntagare mot pant av fastighet, vilkas lån vid slutet av år 1764 var nödlidande. Utgångna lånebelopp i daler kopparmynt.

John Jennings, hovmarskalk, och Robert Finlay, kommerseråd	3 344 600
Fredrik Gyllenborg, president, d. 1759	1 157 975
C.F. Pechlin, överste	773 600
Reinhold Johan Jägerhorn, kapten	612 600
Fredrik Ulrik Insensstierna, kammarherre	601 900
Reinhold Antonsson, lagman	575 000
Fredrik Ugglå, bruksägare	500 000
Ulrik Gustaf De La Gardie, kammarherre	415 300
Adam Horn, riksråd	367 500
C.G. Bielke, president, d. 1754	360 000
Carl Hermelin, statssekreterare	314 500
Arvid Wirgin, assessor	312 000
Erik Brahe, överste, d. 1756	300 000
Christoffer Geijer, brukspatron, d. 1760	289 000
C.E. Lewenhaupt, general, d. 1743	284 000
Johan Carl De Geer, bruksägare, d. 1750	264 000
Isak Rothoff, brukspatron, d. 1763	258 700
Nils Rosén von Rosenstein, arkiater	240 400
L.M. Ugglå, brukspatron	230 590
Clas Hallenius, brukspatron	229 000
Johan Smaraeus, borgmästare, d. 1761	200 000
C.U. Ugglå, brukspatron	200 000

Källa: Förteckning över de låntagare, som uteblivit med interesse och procenten över ett års tid. BD:s handlingar 1765–66, vol 3, R 4652, 6811–6829.

mellt ansvariga för de nödlidande krediterna, inte de reellt ansvariga. Jennings & Finlay står sålunda som ansvariga för alla de fastighetslån som de tog upp före firmans upplösning 1762. Vid denna hade Jennings fått Forsmark och Hälsingebruket, på vilka upplånats 1 270 000 daler, och Finlay Gimo, Skebo, Ortala och de finska bruket, som utgjorde pant för krediter på 2 073 800 daler. Finlays possession hade emellertid minskats när han i januari 1764 sålde Gimokomplexet till J.H. Lefebure, vilket var pant för det stora lånet på 1 400 000 daler. Skälet till att Jennings & Finlay i Bankens böcker stod som ansvariga för lånen, torde ha varit att nya lån efter 1762 inte kunde beviljas på de bruk som tillfallit dem vid del-

ningen, lån med vilka de kunde ha likviderat sina gamla gemensamma. Samma förhållande torde ha orsakat att Lefebure inte kunde finansiera köpet av Gimo med ett nytt riksbankslån i eget namn; men han måste vid köpet ha övertagit betalningsansvaret för lånet, kanske genom köpeskillingsreverser.²⁹⁰

För att beviljas så stora lånesummor som de förtecknade måste låntagarna ha kunnat erbjuda stora, högt värderade fastighetsinnehav som pant. Vilka säkerheter de enskilda låntagarna ställt framgår inte av förteckningen, men av titlarna i tabell 4 framgår att sju av de 23 i litteraturen kallas bruksägare eller brukspatroner, de flesta patroner på stångjärnsbruk, men två hade ägt/ägte stora järnmanufakturverk, nämligen Isak Rothoff och Clas Hallenius. Ytterligare åtta av dem med civila eller militära ämbets titlar var bruksägare, och sex av dem hörde till de sju som lånat mest. Förutom Jennings och Finlay var det Gyllenborg, Pechlin, Insens tierna, Antonsson, Wirgin och Smaraeus. Det kan även tilläggas att bruksidkande släktingar till vissa av tabellens män hade tagit upp betydande lån utan att nå upp till 200 000. Clas Hallenius bror Johan (120 000), C.M. Ugglå (144 600), C.G. Ugglå 90 000 och L.J. Ugglå 28 600. Förutom Christoffer Geijer möter vi Christoffer Gustaf Geijer (112 400) som länge ingick i Uddeholms ledning och 1765 blev brukets disponent. Det kan slutligen nämnas att frihetstidens mest omtalade manufakturidkare, Jonas Alströmer, hade ett lån som utgått med 163 400 daler. Förmodligen var panten hans egendom Nollhaga utanför Alingsås, där han anlagt en tobaksplantage med 40 000 plantor.²⁹¹ Det har inte undersökts om andra textilmanufakturister än Alströmer finns med i 1765 års förteckning. Textilföretagen som till skillnad från bruken inte hade stora fastighetsinnehav hade väl svårare att i stor skala komma i åtnjutande av Riksbankens räntesubventionerande fastighetskrediter, men de fick annat, direkt statligt ekonomiskt stöd, inte minst Alströmer som fick mest av alla.²⁹²

Övriga ämbetsmän och officerare är med ett undantag skrivna till stora jordagods: Jägerhorn (Jockis m.fl.), De La Gardie (Tullgarn, Eksjöhovgård), Horn, Arvid Horns son, (Ekebyholm, Fågelvik m.fl.), Bielke (Salsta, Krusen berg, Vatt holma m.fl.), Hermelin (Noor), Brahe (Skokloster, Rydboholm m.fl.), Lewenhaupt (Övedskloster m.fl. förutom en rad gods utanför Sverige).²⁹³ De två senare herrarna var 1765 liksom Bielke och Johan De Geer sedan länge döda. Lewenhaupt avrättades 1743 som överbefälhavare under 1741–43 års katastrofala krig mot Ryssland och Brahe 1756 som ledare för hovets misslyckade kuppförsök mot ständerväldet. Lite överraskande är det att återfinna läkaren Nils Rosén bland dessa jorddrottare. Han hade en stor och inbringande högre ståndspraktik i Stockholm och bodde på Hessle gård, hustruns farsarv, sydväst om Uppsala, men hans jämbördiga kollega Abraham Bäck hade endast lånat 24 300 daler och det unga stjärnskottet på läkarhimlen David Schultz (senare von Schulzenheim) med anknytning till bruksvärlden 83 800 daler.

Slutligen kan noteras att fem kvinnor finns med i förteckningen, av vilka jag inte lyckats identifiera de fyra första. Ebba Torstensons lån på 51 500 lög nära

förteckningens höga aritmetiska medelvärde,²⁹⁴ och Lisa Jansson hade två lån på sammanlagt 30 000 daler, medan de tre andra kvinnornas lån låg långt under lånelistans medianvärde men dock ett stycke över dess minimigräns: Eva Helin (14 000), Anna Felt (13 000) och Ulrika Tawast (12 000).

Heckschers påstående att det både i Riksbanken och det privata Diskontkompaniet förekom ”en tydligen vidsträckt konsumtionskredit” (1949, 785) har jag tidigare ifrågasatt vad gäller diskonten. Den stora förekomsten av låntagare med ämbets titlar berättigar inte till den slutsatsen, därför att de allra flesta inom denna låntagarkategori vid sidan av sin ämbetsmannagärning var företagare eller intressenter i företag. (1967, 211) Detsamma gäller tydligen om Riksbankens fastighetskreditgivning till stora låntagare under frihetstiden. Vi vet inte för vilka ändamål krediterna beviljades (utom ifråga om Jennings och Finlays fyra största lån) eller vad de användes till; Jennings påstod i riksdagen att han använt dem till produktiva investeringar. Men de stora låntagarna med nödlidande gäld vilka hade ämbets titlar var storföretagare inom järnindustrin eller jordbruket.

En icke utforskad bankkrishantering

Det finns i det genomgångna materialet inga uppgifter om hur stort belopp av de i förteckningen upptagna lånen som var utestående i början av 1765, och det finns inte heller några uppgifter om de utestående, icke nödlidande krediterna på minst 6 000 daler liksom inte heller om fastighetskrediterna på lägre belopp, nödlidande eller icke. Lånebankens bevarade räkenskaper medger inte heller att det vid 1764 års slut utestående lånebeloppet mot fast pant, 26 977 119 daler silvermynt²⁹⁵ eller nästan 81 miljoner daler kopparmynt, bryts ner på dessa fyra kategorier. En osäker gissning är att en ganska stor del av detta belopp bestod av lån på mindre än 6 000 daler, och detta var kanske anledningen till att bankodeputationen lade gränsen för utredningen av de nödlidande fastighetskrediterna vid 6 000 daler för att inte Riksbankens kommissarier skulle få en mycket tidsödande arbetsuppgift.

Även om det inte går att exakt fastställa hur högt de stora nödlidande fastighetslånens utestående belopp var ultimo 1764 kan man gaffla in en viss storleksordning. Av förteckningens 29,3 miljoner daler nödlidande stora lån som utgått innan fastighetsbelåningen inställdes 1762 hade 20 miljoner utgått från början av år 1756,²⁹⁶ och för inget av dessa lån var den föreskrivna årliga amorteringen 1762 större än 1 %; de som utgått 1761 och 1762 var ännu amorteringsfria. På de återstående 9 miljonerna äldre lån hade amorteringarna på 1754 och 1755 års lån nått 2-procentsnivån först 761 respektive 1762 och på de ännu äldre lånen var det bara de lån som utgått 1749 eller tidigare som från och med 1757 erlagt 2 procent per år i amortering. Eftersom det sannolikt var amorteringsprocentens chockhöjning till 4 % i slutet av 1762 i förening med 1763 års finanskris som

orsakade huvuddelen av de bristande amorteringarna kan man anta att de stora nödlidande krediternas utestående belopp vid utgången av 1764 i vilket fall låg ett gott stycke över 20 miljoner. Därtill kom utestående nödlidande fastighetslån på mindre än 6 000 daler, men det finns inga kända hållpunkter för att ens grovt uppskatta deras belopp. Det tycks dock inte vara ett mycket djärvt antagande att 25 miljoner av de vid slutet av 1764 utestående fastighetslånen på 81 miljoner daler var dåliga lån, en summa som motsvarade en tredjedel av Bankens bokförda kapital och 30 % av totalutlåningen.²⁹⁷

Med moderna mått var Riksbankens läge allvarligt. Under 1990-talets svenska bankkris ansågs en bank vara illa ute om andelen dåliga lån låg över 10 % av den totala utlåningen, och *The Economist* karakteriserade för två år sedan en andel nödlidande lån på 8 % i de sex största bankgruppernas totalutlåning i botten av den japanska bankkrisen såsom "scary", dvs. kuslig, hemsk. En siffermässig svensk motsvarighet till Riksbanken 1765 erbjuder Handelsbanken under krisen i 1920-talets början. I en inom bankledningens topp strängt hemlighållen intern beräkning uppskattades bankens riskabla företagarengagemang till 30 % av den totala utlåningen.²⁹⁸

Tydligen såg emellertid inte 1765–66 års riksdag saken på det sättet. Den kontraktion som hattarna inlett och finanskrisen förstärkt fullföljdes av de nu maktägande mössorna. Valutapolitiken inriktades på en återgång till substansmyntfot vid 1730-talets paritet med de ledande internationella valutorna. Med silvermyntfot skulle därefter en stabil växelkursregim etableras. Sedlarna som var utställda i daler kopparmynt skulle inlösas efter 36 mark eller 9 daler för en svensk silverriksdaler. I syfte att minska den utelöpande sedelstocken inställdes all Riksbankens utlåning till allmänheten, behölls den 4-procentiga amorteringen på fastighetslånen och föreskrevs stora årliga avbetalningar på kronans skuld till Banken. Deflationen och apprecieringen planerades ske successivt under en nioårsperiod, men blev mycket häftigare, därför att allmänhetens deflationsförväntningar kullkastade planerna. Priserna sjönk 1767 och 1768 med 50 % eller mer och valutans yttre värde hade redan 1767 nått den nivå som den planerats nå 1773. De ekonomiska rubbningarna blev svåra. Inte bara exportnäringarna inom bergsbruket och stora jordägare drabbades av apprecieringen som försvårade exporten och deflationen som höjde skulders och räntors realvärde. "Massor av bönder, torpare m.fl. i praktiskt taget varje del av landet hade råkat i ekonomiskt trångmål till följd av deflationen."²⁹⁹

De svåra ekonomiska problemen drev mössorna från makten vid riksdagen 1769–70, som mössrådet tvingats inkalla i förtid. I valutapolitiken behöll hattarna inriktningen på en återgång till silvermyntfot, men de på kopparmynt lydande sedlarna skulle på grund av att priset på koppar fallit i förhållande till silverpriset inlösas till en högre kurs än den 1766 fastställda, nämligen 48 mark eller 12 daler för en specieriksdaler. För att öka likviditeten i den av deflationen drabbade ekonomin öppnades Riksbanken åter för utlåning, men av hänsyn till valu-

tapolitiken skulle i princip endast kortfristiga krediter mot likvid pant ges, framför allt lagerhållningskrediter på järn och andra metaller som vägts in på städernas metallvågar. Undantaget från principen var en begränsad utlåning på icke belånade fastigheter. Med lägre belåningsgränser än tidigare och maximilån på 60 000 daler utlånades i maj, juni och början av juli 1770 7,8 miljoner daler på lantegendomar, 0,8 miljoner på bruk och 3,8 på stadsfastigheter. Vidare upphävdes 4-procentsamorteringen på fastighetslånen till nästa riksdag.

I planeringen av penning- och valutapolitiken vid 1769–70 års riksdag spelade John Jennings en ledande roll. Att skildra hans insatser i hattpolitiken ligger utanför ramen för denna studie, men det bör i detta sammanhang framhållas att i hans plan för valutareformen skulle den 4-procentiga amorteringen på fastighetslånen bibehållas. Med riksdagsbeslutet att den tills vidare skulle upphävas var enligt Montgomery Jennings plan sönderbruten.³⁰⁰ Med tanke på dennes och Finlays stora upplåning i Riksbanken var hans plan uppenbarligen inte ett utslag av så kallad rent-seeking som det är populärt att tillskriva merkantilistiska politiker.

En hel del har skrivits om deflationskrisens ekonomiska och politiska konsekvenser, men ingen undersökning har gjorts av hur man faktiskt hanterade den kreditkris med en stor andel dåliga lån som Riksbanken hamnat i redan innan deflationspolitiken beslutats och som givetvis förvärrades av den häftiga deflationen. Med hjälp av notiser ur litteraturen och egna iakttagelser av vad som hände med Jennings och Finlays riksbanksskulder ska krishanteringen här kort och tentativt skisseras.

1765–66 års riksdag negligerade synbarligen problemet med Riksbankens många nödlidande krediter. Det enda direkta resultatet av 1765 års inventering av dessa var som framgått ”en allvarsam varning” till Bankens kanslikommissarier ”att utan avseende verkställa författningarne [om amortering och ränta] lika mot alla låntagare”. Emellertid ligger här kanske en antydning om att bankledningen insett att den måste gå försiktigt fram, i synnerhet mot de stora låntagarna, dvs. att den insett att en forcerad avveckling av stora engagemang kunde hota marknadens likviditet och att en kollaps på finansmarknaden genom en kedjereaktion av betalningsinställelser och konkurser skulle leda till att mycket stora förluster för Banken skulle realiseras.

Av § 12 i 1770 års bankreglemente framgår att bankledningen (i skydd av det hemlighetsmakeri, den brist på öppenhet eller transparens, som omgav Riksbankens affärer) kunnat fortsätta att tillämpa vad som under 1920-talets svenska bankkris kallades den långa vägens strategi.³⁰¹ Bankodeputationen konstaterade i paragrafen att räntebetalningar och amorteringar inte fullgjorts med den noggrannhet som var föreskriven. Från början av 1765 till mars 1769 hade 162 i Banken pantsatta fastigheter försålts, varvid 69 gått under värderingssumman och 18 under Bankens fordran – 1756 års förbud mot inrop av fastighet för Bankens räkning till skyddande av fordran hade tydligen iakttagits. Med hänsyn till ”all-

männa och enskilda penningförlägenheten” hade vid försummelse av räntebetalningar och amorteringar ingen annan åtgärd kunnat vidtagas än ”att densamma blott anmärka”; det uppgavs att 1 100 anmaningsbrev skickats till försumliga låntagare. Men när nu genom riksdagens åtgärder penningrörelsen åter borde komma i bättre skick och amorteringarna på enskildas fastighetslån upphävts till nästa riksdag, borde författningarna om räntebetalning mycket noggrannare efterlevas. Men eftersom det skulle ta tid att upprätta den förfallna penningrörelsen skulle infordrandet av de till 1769 års slut bristande amorteringarna ske ”med lämpa och fogelighet”, vilket operationaliserades så att de bristande amorteringarna skulle lämnas ”otilltalte” under år 1770 men därefter under 1771–73 inbetalas med en tredjedel varje år. Men om någon trots anmaning försummade att betala den föreskrivna tredjedelen skulle med honom ”utan uppskov eller skonsmål” förfaras på det sätt som ”författningarne om obetalt interesse och amorteringsprocent förmå”.

Det kan emellertid ifrågasättas om inte ”lämpa och fogelighet” måste utsträckas längre än man tänkte 1770. Jennings och Finlays stora banklån utsöktes inte trots att inga avbetalningar gjordes. I Finlays konkurs, inledd genom ansökan om cession i augusti 1772, anmälde Riksbanken fordringar på de fastigheter (utom Gimokomplexet) som han tillsammans med Jennings pantsatt för lån i Banken, fordringar lika stora som de ursprungliga lånen. Och enligt John Jennings boupp-teckning uppgick boets skulder till Banken vid 1773 års slut till 1 352 109 daler och 27 öre, 82 109:27 daler mer än upplåningen, 1 270 000 daler, på de bruk som tillfallit honom vid upplösningen av firman Jennings & Finlay. Förmodligen bestod ökningen av obetalda räntor; de årliga räntorna på 1 270 000 daler uppgick till 50 800 daler.³⁰² Av Montgomery anförda siffror ur bankofullmäktiges handlingar 1773 pekar i samma riktning. År 1772 var antalet låntagare som inte klarerat de till och med 1769 gällande årliga 4-procentsamorteringarna på fastighetslånen 1 200 och totala antalet låntagare mot pant av fastighet 3 167.³⁰³ Som nedan kommer att framgå tycks det först i slutet av 1770-talet ha blivit möjligt att avveckla Riksbankens många stora nödlidande fastighetslån.

KAPITEL VI

Upplösningen av John Jennings brukspossession

John Jennings bana på skilda områden har skildrats av Norrby (1991) och faller i huvudsak utanför denna undersöknings ram. Här skall endast nämnas dels att hans sociala status höjdes när han 1767 blev kammarherre och 1770 fick hovmarskalks titel, dels att Nordencrantz' vendetta mot Jennings och Finlay, och i synnerhet Jennings, fortsatte vid 1771–72 års riksdag. I en omfattande skrift anklagades Jennings som upphov till inte bara inflationen och deflationen utan också till 1760-talets inrikespolitiska omvälvningar och misshälligheter, till bitterheten mellan rikets invånare och till alla faror som hotade riket. En av sekreta utskottet utsedd granskningskommitté med två ledande mössor av adeln i spetsen vederlade anklagelserna. Kommittéutlåtandet godkändes av adeln sedan en tredje framstående ledamot av mösspartiet livligt tillstyrkt det, men de ofrälse stånden beslöt att ärendet skulle hänvisas till en deputation av alla fyra stånden, i vilken de ofrälse stånden hade majoritet. Förslaget härom framlades av prästerna dagen innan Nordencrantz den 19/7 1772 dog. Tillsättningen av deputationen förhållades av adeln, men den 10/8 kunde arbetet börja. Det avstannade emellertid med Gustav III:s statskupp den 19/8 och riksdagens upplösning den 9/9. John Jennings kunde emellertid inte under lång tid njuta av att Nordencrantz' förföljelser upphört. Han deltog på grund av sjukdom sporadiskt i 1771–72 års riksdag och på sin 44-årsdag den 14/12 1773 dog han på Forsmark av ett slaganfall.³⁰⁴

Bouppteckningen efter John Jennings förrättades den 12/6 ”och följande dagar” 1774 i närvaro av ”hovmarskalkinnan” Hedvig Sofia Jennings, bergsrådet Samuel Sandels, brukspatronen Gustaf Wittfoth och assessorn G.A. Leijonmarck. Sandels och Wittfoth var förmyndare för John och Hedvig Sofia Jennings son Frans (f. 1759), och Leijonmarck var gift med deras dotter Brita Sofia (f. 1755). Frans Jennings tredje förmyndare, riksrådet Erik von Stockenström som var gift med hans farmors kusin, var förhindrad att delta. Sandels var en i näringslivet inflytelserik ämbetsman och brukspatron, en av sin tids ledande män vad gällde antalet uppdrag i kommittéer och styrelser, bland dem fullmäktig i Jernkontoret sedan 1769 och en av direktörerna för det 1773 grundade Diskontkompaniet, Sveriges första privatägda affärsbank. Gustaf Wittfoth var patron på Gysinge bruk. Till grund för bouppteckningen låg 1773 års ”generalbokslut” och John Jennings ”i livstiden förda bok” över fastigheter och inventarier.³⁰⁵

I bilaga 5 har bouppteckningen återgivits i sin ursprungliga uppställning, men

den har förenklats något: öresutjämning har skett, de 41 individuella reversfordringarna har sammanslagits till en summa och de resonemang som förekommer har förkortats och något moderniserats.

Principerna för värderingen av tillgångarna framträder bara delvis. Värdepapieren har förmodligen åsatts sitt nominella värde liksom reversfordringarna (inklusive upplupen, icke erlagd ränta). Stora nedskrivningar gjordes av räkenskapernas värden för bruksfordringar, dvs. fordringar på brukens arbetare, arrendebönder och torpare. De upptas genomgående endast till 40 %, medan bokvärdena för inventarier, huvudsakligen brukens lager av insatsvaror och färdiga varor, inte justerats. Inte heller nedsattes de av Jennings åsatta värdena på de gamla bruken, men för Olofsfors masugn, som Jennings upptagit efter anläggningskostnaderna, halverades det i bouppteckningen åsatta värdet, och värdet av hans andel i en gård i Uppsala sattes ned till en tredjedel. Jennings värdering av lösöret på gården i Uppsala och på Forsmark (inklusive hästar och boskap) mer än halverades med hänvisning till att det upptagits till inköpspris och inga avskrivningar gjorts för förslitning eller förstörelse. Skulderna har upptagits efter ”generalbokslutet”. Fideikommisset Skånelaholm, säteriet och lösöret värderat efter Frans Jennings bouppteckning plus 44 000 för två hemman som tillkommit under John Jennings ägotid, upptogs inte som tillgång i bouppteckningen, då det inte kunde ”gå i arvsskifte eller taga del i sterbhusets gäld”.

Slutligen nedskrevs hela den behållning som boutredningen uppvisade med över 250 000 daler, över 17 % av behållningen, med hänvisning till dels ännu icke utredda krav från sterbhuset och på sterbhuset, dels till de förluster som detta ”ofelbart” skulle lida vid inkassering av till en del osäkra fordringar hos enskilda. I själva bouppteckningen hade uttryckts tvivel på att hela fordran på Finlay & Co:s konkursbo, 110 000 daler, skulle inflyta. Efter bouppteckningen tillades också en anteckning att John Jennings pundrevers till brodern Frans på grund av höjd växelkurs kunde komma att stiga högre än den dalersumma som den omräknats till i bouppteckningen, 261 000.

De många reversfordringarna synes mig tyda på att John Jennings till skillnad från fadern bedrivit något slags utlåningsrörelse. 39 enskilda personer, varav 22 adelsmän, och två firmor, den ena Finlays konkursbo, hade starkt varierande reversskulder. Lägst var fordran på Anders och Mats Larsson i Husby (84 daler) och näst lägst låg Fredrik Koskulls skuld (600 daler). 22 skuldsummor var utspridda i intervallet 800–8 120 daler (den senare boutredningsmannen Sandels skuld). Däröver var lägsta beloppet 15 000 och det högsta 180 000 daler, Charles & William Totties reversskuld.

Stora gäldenärer var Jennings svågrar: Johan Georg Lillienberg, gift med hans äldsta syster och nu president i Bergskollegiet (75 000), Anders von Plomgren, bror till hans fru (43 095) och C.F. Pechlin, gift med hans frus äldsta syster och 1773 avgången generalmajor (15 000). Stora var också fordringarna på Jennings & Finlays affärspartner Jacob Graver (40 000) och brukspatronen J.L. Robsahm,

vilken liksom Jennings framställde stål (24 700). Ett antal högadliga herrar återfanns bland reversgäldenärerna: riksrådet, greve Beckfries (19 524), greve Carl De la Gardie till Häringe (51 885), greve Ulrik De la Gardie till Tullgarn och Eksjö hovgård (22 122), greve Fredrik Ulrik Reenstierna till Björnsvik och Björnsnäs (18 225). Ytterligare fyra stora gäldenärer har inga titlar angivna: Stackheif (51 970), P. Borgström (50 800), Christ Risberg (20 278), Olthoff (119 600).

Det är inte möjligt att göra någon exakt jämförelse mellan John Jennings och faderns finansiella ställning när de dog, eftersom Frans Jennings bouppteckning är mer summarisk än sonens och utelämnar hans bruksinnehav. Om detta medräknas, så lågt värderat som ovan s 33, var behållningen i Frans Jennings dödsbo, i ett högre penningvärde än 1774 års, i absoluta tal högre än behållningen i sonens, och soliditeten vida högre. Mot det där beräknade tillgångsvärdet på 1,9 miljoner daler stod en skuld på 100 000 daler, en soliditet på 95 %, medan denna enligt John Jennings bouppteckning endast var 35 %. Enligt den gamla tumregeln att det egna kapitalet borde utgöra hälften av balansomslutningen var John Jennings soliditet relativt låg, och inom mindre än tio år skulle boets absolut sett stora men i förhållande till skulderna relativt låga behållning vara förbrukad.

För att möjliggöra en jämförelse med den balansräkning som jag rekonstruerat på basis av brukspatronen Olof Burenstams bouppteckning av 1821 har tillgångs- och skuldposterna i John Jennings bouppteckning slagits samman till färre och omgrupperats efter de balansräkningsprinciper som tillämpades i Burenstams fall. (Tabell 5³⁰⁶)

Jennings finansiella ställning i slutet av livet skilde sig i många avseenden från Burenstams, vilken påbörjade sin karriär som storföretagare ett och ett halvt år efter Jennings död. Omsättningstillgångarna svarade i Jennings fall för två tiondelar av omslutningen mot en tiondel för Burenstams del. Kassamedlens andel var för båda liten, men den var fyra gånger större hos Jennings än hos Burenstam. Huvuddelen av omsättningstillgångarna utgjordes i båda fallen av lager och övrigt lösöre, framför allt brukens lager av insats- och färdigvaror

Även anläggningstillgångarnas sammansättning divergerade starkt. Värdepappers relativa andel hos Burenstam var försvinnande liten och liten hos Jennings men mångdubbelt större. Kvantitativt sammanhängde dennes värdepappersinnehav främst med hans engagemang för Trollhätte slussverk – och här fanns ett slags kontinuitet i det att Burenstams värdepapper var Götakanalaktier – och endera med hans insats som förmedlare av kortfristig utländsk kredit till staten i början av 1760-talet eller, troligare, som upphovsman till det (misslyckade) inhemska statslån som 1769–70 års riksdag beslöt uppta. Bruksfordringarnas relativa roll var hos Jennings, trots hårdhänt nedskrivning vid bouppteckningen, tre gånger större än hos Burenstam. Det kan tänkas att en bidragande orsak härtill var de svåra missväxterna 1771 och 1772.

Den stora skillnaden mellan de två gällde dels reversfordringarnas relativa andel i det att Jennings tycks ha bedrivit en lånerörelse som saknade motstycke hos

Tabell 5. Procentuell andel av omslutningen för tillgångs- och skuldposter i John Jennings bouppteckning 1774 och i Olof Burenstams 1821.

	JJ	OB
TILLGÅNGAR		
Omsättningstillgångar		
Kassa	1,2	0,3
Lager o övrigt lösöre	19,4	10,0
S:a omsättningstillgångar	20,6	10,4
Anläggningstillgångar		
Värdepapper	2,4	0,0
Bruksfordringar	6,5	1,7
Reversfordringar	22,6	1,2
Bruk, jordbruks- och skogsfastigheter	47,5	85,6
Stadsfastighet	0,2	0,7
S:a anläggningstillgångar	79,4	89,5
S:A TILLGÅNGAR	100,0	99,9
SKULDER		
Kortfristiga skulder		
Förläggare och varuleverantörer	6,2	7,8
Skatter och avgifter	0,2	0,5
Anställdas löner	-	0,1
S:a kortfristiga skulder	6,4	8,5
Långfristiga skulder		
Institutionella kreditgivare	32,8	8,5
Förläggare mot inteckning	-	2,8
Bokskulder	-	1,2
Reversskulder	19,1	14,3
Skulder till släktingar	6,3	1,2
S:a långfristiga skulder	58,2	38,9
S:A SKULDER	64,6	47,4

Burenstam. Hos denne utgjordes de särklassigt största tillgångarna av bruk, jordbruks- och skogsfastigheter, 86 % av omslutningen mot ett stycke under hälften för Jennings. Efter vilka principer Jennings värderat sina bruk är okänt, men i Burenstams fall var det så att bruksfastigheternas taxeringsvärde 1820 som låg till grund för bouppteckningen var högt uppdrivna på grund av taxeringsförfarandet.

307

På skuldsidan var det enligt tabell 5 inte så stor skillnad mellan de två storföretagarna vad gällde de kortfristiga skulderna, vilkas relativa andel av omslutningen i båda fallen var lägre än omsättningstillgångarnas, i Jennings fall mycket lägre. De långfristiga skuldernas relativa tyngd var däremot mycket olika. Hos Jennings utgjorde de nästan 60 % av omslutningen mot mindre än 40 % hos Burenstam. Jennings relativa andel för skulder till släktingar var större än Burenstams, men den allra största skillnaden återfanns bland skulder till institutionella kreditgivare. Jennings skulder till Riksbanken utgjorde en tredjedel av omslutningen, medan Burenstams skulder till långivande institutioner motsvarade mindre än en tiondel av hans tillgångar och var fördelade på en lång rad institutioner: Jernkontoret, Riksbanken och Bankodiskonten, Göta kanals diskont, Arméns pensionskassa, Svenska akademien, Barnhusfonden och Murbäckska inrättningen. Riksbankslånen var huvudkomponenten bakom Jennings låga soliditet.

Frans Jennings var knappt 15 år gammal när John Jennings dog. Modern skulle enligt makens testamente sitta i orubbat bo inte bara på sin morgongåva Skånelaholm utan i all John Jennings fasta egendom, så länge hon levde i änkestånd med ett eller båda barnen ”och dem, som hon säkerligen gör, moderligen vårdar”, vilket inte blev så lätt, åtminstone vad gällde sonen.³⁰⁸

En av Sandels i april 1774 ordnad praktikplats på Bergskollegiet lämnade Frans Jennings i december samma år, då han antogs som volontär vid Livregementet till häst, regionens indelta kavalleriregemente som fadern också hört till. Befordrad till kornett i slutet av 1775 fick han sommaren 1776 permission för en utlandsresa. Under det år han tillbringade utomlands var han huvudsakligen i Paris. Under utlandsvistelsen förbrukade han enligt Norrby en ”basant” reskassa och ådrog sig stora skulder. Hemkommen återinträdde han i tjänst vid Livregementet till häst men förflyttades i april 1779 som stabskapten till Bohus dragonregemente. Han brydde sig emellertid inte om att lämna det ljuva livet i Stockholm. I *Dagboksanteckningar förda vid Gustaf III:s hof*, karakteriserad som en av de ärligaste och pålitligaste teckningarna av hovets vardagsliv,³⁰⁹ berättade kammarherren Gustaf Johan Ehrensvärd under den 18/8 1779 att Jennings ”i spel och slagsmål gör tusende dårskaper och dageligen hos polisen gör sig känd” och att släkten hos kungen utverkat att denne låtit hota Frans Jennings med sin onåd om han inte inom 24 timmar reste till sitt regemente och ej lämnade detta utan kungens tillstånd. Men även vid ett landsortsregemente kunde Jennings sätta sprätt på pengar.

På moderns begäran förlängdes i oktober 1779 Frans Jennings omyndighetstid av Svea hovrätt; han skulle eljest ha blivit myndig i januari 1780. Samtidigt befriades på egen begäran riksrådet Stockenström och bergsrådet Sandels från uppdraget som förmyndare för honom. Ny förmyndare jämte Wittfoth blev hovrättsrådet Fredric von Post.

Hedvig Sofia Jennings dog i mars 1780 och 1781 lämnade Frans Jennings

militärtjänsten. Detta år inleddes också den snabba upplösningen av sterbhusets bruksinnehav. Forsmarkskomplexet såldes på bankoauktion i oktober 1781 till Wittfoths svärsöner Samuel af Ugglas och Anders Barchéus. Även Strömsverken och Franshammar tycks enligt Norrby ha sålts innan förmyndarna i juni 1782 gjorde en konkursanmälan till Svea hovrätt, som inledde konkursen i februari 1783, men några uppgifter om köpare eller köpeskilling har Norrby inte påträffat. Detsamma gäller försäljningen av Olofsfors. Hedvigsfors jämte hälften i Österbo masugn försålles på bankauktion i december 1782 till fru Sara Elisabeth Schissler i Gävle.

Frans Jennings förklarades myndig av Svea hovrätt i mars 1783 och i oktober begärde han sig i konkurs. Den 30/5 1786 föll hovrättens konkursdom. Jennings begäran att bli befriad för framtiden från icke gottgjorda krav avslogs. Den 5/12 1788 föll hovrättens dom med anledning av förmyndarnas konkursanmälan. John Jennings sterbhus befriades från framtida ansvar för sterbhusets gäld. Fideikommisset Skånelaholm hade Frans Jennings dock kvar, ty det kunde inte utmätas. Han dog ogift i Klara församling 16/4 1798, 39 år gammal. Angiven dödsorsak var slag.

Med hjälp av lagfarts- och inteckningsmaterial kan dock exaktare uppgifter ges om upplösningen av John Jennings brukspossession, undantagandes Olofsfors i Bjurholms tingslag, ty inga renovationer av denna häradsrätts småprotokoll har påträffats för de aktuella åren. Ströms bruk jämte Franshammars bruk och Gnarps masugn såldes först. De inropades på bankoauktion den 30/5 1781 för 25 700 riksdaler specie (= 462 000 daler) av John Jennings måg bergsrådet Gustaf Adolf Leijonmarck.³¹⁰ Forsmark inropades på bankoauktion den 3/10 1781 för 90 000 riksdaler (1 620 000 daler) av kunglige sekreteraren Samuel af Ugglas, tillika sekreterare och ombudsman i Diskontkompaniet, och brukspatronen Anders Barchéus d.y., båda som nämnts svärsöner till Frans Jennings förmyndare Gustaf Wittfoth, som hade stora fordringar på sterbhuset.³¹¹ Ett drygt år senare gick Hedvigsfors jämte hälften i Österbo masugn under klubban. Köpare på bankoauktion den 18/12 1782 var fru Schissler från Gävle, och priset var enligt Norrby 11 200 riksdaler (201 600 daler). Det här utnyttjade inteckningsprotokollet uppger inte vad fru Schissler betalat men att panten värderats till 16 412 riksdaler och 4 skillingar (295 420 daler).³¹²

Inget försök har gjorts att reda ut de enligt Norrby ”i mycket förbryllande affärer” som ingick i brukspossessionens upplösning, utan jag nöjer mig med vissa konstateranden med bäring på hanteringen av Riksbankens kreditkris. De priser som bankoauktionerna inbringade täckte med varierande men god marginal de fastighetslån som beviljats Jennings & Finlay: 729 300 daler på Forsmark, 400 000 på Strömsverken och 103 400 på Hedvigsfors. De ovan anförda lagfartsprotokollet om Forsmark återger bankokommissariernas salubrev av 3/7 1782, och i det sägs att Banken varit ”föranlåten att uppbjuda, värdera och till försäljning anslå” panten därför att John Jennings och hans sterbhus försummat att betala före-

skrivna räntor och amorteringar, och av samma orsak gick säkerligen de två andra verken under klubban.

Att Banken nu gick hårdare fram mot försumliga låntagare berodde förmodligen på att bankoutsnittet vid 1778–79 års riksdag anbefallt fullmäktige att ”oryggligt” tillämpa 1772 års bestämmelse om 2 % årlig amortering på fastighetslånen förutom 4 % ränta. När de 1769 tills vidare upphävda amorteringarna 1772 återinfördes hade amorteringsprocenten sänkts från 4 till 2 %. Vid 1778–79 års riksdag både lindrades och skärptes amorteringsvillkoren. Dels skulle den tvåprocentiga amorteringen beräknas på det vid 1777 års slut utestående lånebeloppet, inte på den ursprungliga lånesumman som tidigare gällt, vilket gynnade dem som skött sina amorteringar. Dels skulle å andra sidan amorteringarna fortsätta till dess att hela lånesumman gäldats; tidigare hade amorteringsskyldigheten upphört när halva lånebeloppet återbetalts.³¹³

Föreskrifterna om energisk indrivning av räntor och amorteringar på fastighetslånen kom att fungera. Enligt bankofullmäktiges relation till den första bankrevisionen som ägde rum på hösten 1782 hade reglerna väsentligen kunnat efterlevas. Räntorna hade ganska ordentligt inbetalts, ”det nogaste, vartill Banken i sin rörelse komma kan”, och från början av 1778 till slutet av 1781 var det försummade amorteringsbeloppet mindre än 15 000 riksdaler,³¹⁴ motsvarande 270 000 daler eller 13 % av de i början av 1765 felande amorteringarna på fastighetslån på minst 6 000 daler. (O s 140)

Utan närmare undersökning av hur denna starka minskning av Riksbankens nödlidande krediter gick till kan man inte med större säkerhet uttala sig vad som möjliggjorde den. Kanske var den delvis en produkt av den vid 1778–79 års riksdag fastställda penning- och valutapolitik som den var ett led i och som i ett årtionde medförde stabilt penningvärde. I moderna termer gick politiken ut på att bevara den fasta växelkursregim som övergången till silvermyntfot 1777 innebar samt att motverka inflationsförväntningar och etablera ett stabilt penningvärde. För att allmänheten aldrig skulle tvivla på att Riksbanken alltid vid anfordran skulle kunna inlösa sina sedlar med silver skulle den hålla en mycket hög likviditet, en stor metallisk kassa i förhållande till sina utelöpande sedlar. För att sedelmängden inte skulle ökas tilläts i princip bara kortfristig utlåning till allmänheten mot likvida panter, och kronan berövades möjligheten att finansiera budgetunderskott i Riksbanken. Föreskrifterna om orygglig indrivning av amorteringar och räntor på fastighetslånen syftade till att på längre sikt minska sedelmängden och öka den redan höga likviditeten.

Kronologiskt kan avvecklingen av de Jenningska problemkrediterna delvis vara ett utslag av att likviditeten i samhällsekonomin stigit på grund av positiv bytesbalans, som enligt bankofullmäktige berodde på att Sverige var neutralt under det stora sjökriget, den moderna tidens första stormaktskrig om världsherravälde. Under perioden från och med 1781 till och med juli 1783 skedde en stor import av silver, och Riksbanken löste in silver för betydande belopp. I den ovan

anförda relationen av 1782 förde bankofullmäktige följande resonemang. Trots att 1781 varit ett missväxtår och att järnexporten under flera år varit trögare än förr (före 1777) hade, tack vare Sveriges sjöfartsvinster under sjökriget mellan å ena sidan England och å andra sidan dess amerikanska kolonier, Frankrike och Holland, dessa motigheter kunnat övervinnas och den nödvändiga (starkt ökade) spannmålsimporten kunnat besörjas utan export av silver samt även en betydande silverimport ägt rum.³¹⁵

På mikroplanet underlättades säkerligen avvecklingen av de nödlidande krediterna av det förhållandet att vid försäljning av fastighetspanterna på bankoauktion beviljades köparna lån på inropade fastigheter såsom skedde vid försäljningen av John Jennings bruksegendomar. Leijonmarck beviljades ett lån på Strömsverken på 19 180 riksdaler, 75 % av köpeskillingen. (Not 304) Sedan Barcheus och af Ugglas betalat in 4 726 $\frac{2}{3}$ riksdaler på Jennings lånesumma 40 516 $\frac{2}{3}$ riksdaler fick resten, 35 790 riksdaler eller 89 %, kvarstå som nytt bankolån på Forsmark.³¹⁶ För fru Schisslers skuldsedel till Banken av 10/3 1783 på 9 000 riksdaler beviljade häradsrätten i Delsbo inteckning i Hedvigsfors bruk med tillhörande hälft i Österbo masugn. Lånet utgjorde 55 % av värderingssumman.³¹⁷

KAPITEL VII

Summeringar

Frans Jennings, hans familj och firma

Sveriges utrikeshandel sköttes på 1700-talet av grosshandlare i stapelstäderna, dvs. de städer som hade rätt att handla med utlandet.³¹⁸ Exporten bestod av relativt få varuslag: stångjärn, som var i särklass viktigast, lite stål, koppar, tjära och beck, trävaror. Importen, å andra sidan, omfattade en stor mängd olika varor. Viktigast för folkförsörjningen var spannmål och salt. Stockholm var efter Ny-stadsfreden 1721 rikets största hamnstad, till en del gynnad av det så kallade botteniska handelstvånget, som förbjöd kuststäderna norr om Stockholm och Åbo, utom Gävle, att handla med andra orter än Stockholm.

1700-talets grosshandel i Stockholm inrymde företag med varierande verksamheter i mycket varierande skala och med olika livslängd. De flesta grosshandlare var mångsysslare utan särskild specialisering på någon bransch. Inom exporten var under århundradet cirka 150 handlande verksamma och inom importen omkring 450. Den stora majoriteten drev rörelse i liten skala, medan de stora handelshusen var ganska få. Dessa svarade för hälften av det årliga exportvärdet, och även inom importen dominerade de, men i mindre grad. Stockholmsgrosshandlarna hade ett betydande inslag av invandrade briter, tyskar och holländare, i synnerhet bland de stora köpmännen, och det är framför allt härkomsten som förklarar deras specialisering och inriktning, till exempel den Jenningska firmans. Storköpmännen brukar som grupp kallas skeppsbrodern, men inte alla drev rörelse och bodde vid Skeppsbron i Gamla stan.

Frans Jennings & Comp. var sedan mitten av 1740-talet, 25 år efter Frans Jennings inflyttning till Stockholm (kanske såsom agent för något brittiskt handelshus), stadens och Sveriges största järnexportör med Storbritannien som helt dominerande marknad, medan firmans import var liten. Kontor och bostad hade Jennings sedan 1747 i ett av de mindre adelspalatsen på Riddarholmen, och enligt ett kontrakt av 1/11 1749 upptog han sin bokhållare Robert Finlay såsom kompanjon med en tredjedel i firmen, vilken därefter tecknades F. Jennings & R. Finlay. För Finlays del tycks etableringen i Sverige ha varit en följd av den internationella handelns utbildningssystem med läroår i utlandet som kunde leda till varaktig bosättning. Sedan Jennings i början av 1753 drabbats av ett slaganfall ökades Finlays andel i handelshuset till hälften och ryckte Jennings 24-åriga son

John in i ledningen för de två tämligen nyförvärvade bruken Forsmark och Ström. Inga motiveringar till denna integration bakåt från aktörernas sida är kända.

Frans Jennings omvandlade samtidigt, enligt brev av den 6/3 1753, säteriet Skånelaholm till fideikommiss för äldste sonen John och hans manliga ättlingar; säteriet hade han 1742 fått rätt att förvärva därför att han detta år blev naturaliserad svensk adelsman. Jennings gav i brevet två motiveringar för åtgärden. Dels skulle någon av hans efterkommande ha tillräcklig förmögenhet för att kunna upprätthålla familjenamnet anständigt. Dels var arrangemanget storköpmannen och hattledaren Thomas Plomgrens villkor för bifall till äktenskap mellan dottern Hedvig Sofia och John Jennings. Båda dessa storföretagare betraktade således handelsrörelse och bruksrörelse som mer riskabla än godsdrift.

I början av 1754 fick Frans Jennings ett andra slaganfall. Han återhämtade sig någorlunda men pensionerade sig. Han avtalade med Finlay att han skulle ha två tredjedelar i Forsmark och Strömsverken och hälften i handelshuset. Samtidigt förordnade han att John Jennings, som hösten 1753 lämnat den indelta armén med befordran till ryttmästare, skulle överta hans andelar i bruken och handelshuset, vilket efter John Jennings inträde tecknades Jennings & Finlay. Pensionen bestod av en viss ränta, ovisst hur stor, på hans i rörelsen kvarstående kapital.

I sitt testamente av 11/4 1754 bekräftade Frans Jennings fideikommissbrevet, men den övriga nettobehållningen i boet skulle efter stadsrätt delas lika mellan sönerna och döttrarna. Då John Jennings tagit på sig "bruk och kontor" måste för undvikande av likviditetspåfrestningar de arvsandelar som tillkom systrarna kvarstå i rörelsen mot ränta. (Yngsta sonen Frans var omyndig, och John förvaltade som förmyndare hans andel.) Systrarna, som med dryga utgifter för fadern socialt gift upp sig, skulle få ta ut hälften av sina andelar fem år efter faderns död och resten efter tio år.

Frans Jennings pensionärstillvaro blev dock kort. Han dog den 10/7 1754. Hans bouppteckning påbörjades den 4/1 1755 men avslutades först 18/5 1756. Bouppteckningen byggde på 1753 års bokslut. För den fasta egendomen upptogs värden som motsvarade de köpeskillingar som erlagts. Nominella värdet på lotter i två ädelmetallverk anges, men de tydligen misslyckade placeringarna i denna omhuldade industri upptas inte som tillgång. Hur skeppsparter och ett helt skepp värderades i böckerna framgår inte, men de visar att Jennings liksom andra framgångsrika grosshandlare även var redare, vanligen i partrederier och mera sällan även i egna fartyg. Penningfordringar var upptagna till nominella värdet men var uppdelade på säkra, mindre säkra och osäkra. De säkra fordringarna var huvudsakligen stora fordringar på utländska handelshus.

Av de i bouppteckningen upptagna tillgångarna utgjorde personlig lösegendom 4,5 %, fast egendom 24 %, skeppsparter 7 % och säkra penningfordringar 64 %. Tillgångar som hade samband med handel och rederirörelse utgjorde alltså över 70 % av tillgångarnas åsatta värde. Denna relativa sammansättning är dock missvisande. Med hänsyn till 1750-talets stigande fastighetspriser var den fasta

egendom som togs upp säkerligen undervärderad, och om inte Forsmark och Strömsverken och därmed Frans Jennings industriella engagemang utelämnats, så skulle bouppteckningens omslutning på en knapp miljon daler ha varit dubbelt så stor och den fasta egendomens relativa andel ha varit 59 %.

Bouppteckningens skuldsida upptar inga kortfristiga skulder (eller andelar i firmans kortfristiga skulder). Den enda skuldpost som finns är 100 000 daler som den omyndige Frans Jennings skulle ha, därför att alla hans äldre syskon fått ett sådant belopp i förskott på arv vid sina giftermål. Då inga reversskulder redovisas och endast sex smärre reversfordringar, torde det betyda att Frans Jennings eller firman till skillnad från andra storköpmän inte bedrivit bankirmässig in- och utlåningsrörelse. Firman uppgav i ett brev 1751 att den kunde tjäna mycket mer på att använda sina medel i handeln än att låna ut dem mot sex procents ränta.

Under 1753 och 1754 dog inte bara John Jennings far utan också hans morfar och mormor och hans svärfar. Norrby har beräknat att arvskiftena efter dessa tillförde John och Hedvig Sofia Jennings en förmögenhet på omkring 600 000 daler. Vad dessa stora pengar spelade för roll för uppköp av järnbruk och investeringar i bruksanläggningar kan inte bestämmas med hjälp av här utnyttjat material, men givetvis kan de ha utgjort ett betydelsefullt bidrag till sådana kostnader och naturligtvis stärkte de John Jennings kreditvärdighet.

Handelshuset Jennings & Finlay förblev till sin upplösning Sveriges största exportföretag. Ägarnas brukskomplex ökades snabbt under åren 1754–58. 1754 förvärvades Aldersfors bruk i Hälsingland, vilket omdöptes till Hedvigsfors, och i oktober 1755 de två bruken Koskis och Antskog i sydvästra Finland. År 1756 genomfördes tre stora sammanhängande bruksköp i Uppland: Ortala och Skebo bruk i Roslagen jämte Männäis masugn i Finland samt Gimo bruk. Firman ingick 1755 tioåriga fastpriskontrakt om leveranser av hela tillverkningen av stångjärn vid Lövsta med tillhörande bruk och vid Österby bruk. Redan 1758 föll emellertid Österby efter ägarbyte bort. Samma år köpte Jennings och Finlay en brukspossession i Österbotten: Orisbergs och Kimo bruk och Oravais masugn. Samtidigt inleddes anläggandet av Robertsfors och Olofsfors i Västerbotten, vilka dock inte blev färdiga före firmans upplösning.

Handelshuset upplöstes genom ett avtal av 20/7 1762. Norrby hävdar på goda grunder att ingen osämja låg bakom upplösningen. Vad gäller orsakerna till den framförs i litteraturen olika åsikter, men de har det gemensamt att det var John Jennings som bröt sig ur kompanjonskapet, vilket också upplösningssavtalet indirekt anger. Vid upplösningen övertog John Jennings bland bruken Forsmark med Johannisfors manufakturverk, Strömsverken, Hedvigsfors och Olofsfors, medan Finlay fick Skebo, Ortala, Gimo, Antskog, Koskis, de österbottniska bruken, Robertsfors och Männäis masugnar. Finlay, som fortsatte handelshusets rörelse under firma Robert Finlay & Co, skulle till och med 1766 vara Jennings förläggare och ta emot hela produktionen från dennes verk.

Efter vilka principer verksamheterna uppdelades är oklart. Att Jennings över-

tog Forsmark och Strömsverken kan förklaras med att han sedan 1753 lett dem och efter fadern övertagit två tredjedelar i dem, ett förhållande som Jennings själv anförde i riksdagen 1766. Att Hedvigsfors, som låg nära Ström och var uppkallat efter Jennings hustru, fick följa med förefaller rätt naturligt, och anläggandet av Olofsfors tycks ha varit Jennings affär.

Överenskommelsen att Finlay skulle vara Jennings förläggare och överta hela dennes produktion innebar att Robert Finlay & Co i stort sett skulle behålla den stora andel av öregrundsjärnsmarknaden som Jennings & Finlay haft även efter 1758, men så förblev det inte länge. Åtstramningen av penningpolitiken 1762 och 1763 års finanskris gjorde Finlays finansiella ställning ansträngd. 1764 sålde han Gimo-possessionen och Robertsfors. Deflationen 1767–68 medförde en ny kris för honom. I februari 1769 sålde han Skebo, Ortala (och det därmed förenade gevärsfaktoriet i Norrtälje) jämte Herrängs gruvor och Männäis masugn. I Finlays konkurs som inleddes 1771 överlät förvaltarna hans bruksegendomar i Finland till handelshuset J. & C. Hasselgreen i Amsterdam som övertog riksbankslånen på dessa egendomar.

Storköpmännen har betecknats som den viktigaste eller rent av enda dynamiska faktorn i 1700-talets svenska ekonomi. Vid sidan av handels- och rederirörelse var de verksamma som privata bankirer, och deras lånerörelse spelade en stor roll på tidens föga organiserade kreditmarknad. Köpmän finansierade både bruk och manufakturer, men viktigast var deras roll som förläggare åt järnindustrin och köpare av dess produktion. "Inte sällan" förlorade bruksägare på grund av stor skuldsättning sina bruk till köpmän.³¹⁹

Den Jenningska firmans handels- och rederirörelse har inte undersökts här likasom inte heller John Jennings och Robert Finlays engagemang i manufakturer, och någon bankirrörelse tycks firman åtminstone på Frans Jennings tid inte ha bedrivit. Det övergripande temat för dessa studier har varit firmaägarnas monopolsträvanden på marknaden för öregrundsjärn. I dessa användes först järnkontrakt med de största tillverkarna av öregrundsjärn. När denna strategi efter några år slog fel tillgreps bruksköp i kombination med järnkontrakt med de två största tillverkarna av öregrundsjärn. Järnkontraktens och bruksköpens tillkomst och innehåll är alltså viktiga delteman. Inkörsporten till deras bruksförvärv var emellertid deras roll som förläggare åt Antoine De Geer, brukspatron på Österby och Forsmark, och källäget har medgivit en ganska inträngande studie av relationerna mellan patronen och hans förläggare. För bruksköpens finansiering spelade upplåning i Riksbanken en avgörande roll, men den skulle ganska snart visa sig ödesdiger för Jennings och Finlay – och för många andra som tagit lån mot fastighet i Banken.

Ett genomgående tema i den ovan refererade framställningen om grosshandeln i frihetstidens Stockholm är att skeppsbroadelns verksamhet karakteriserades av det beteende som i internationell litteratur kallas *rent-seeking*. På ett flertal ställen hävdas det mer eller mindre starkt formulerat att skeppsbroadeln med parti-

tillhörighet hos hattarna genomdrev eller medverkade till att genomdriva lagstiftning som gynnade gruppens egna ekonomiska särintressen.³²⁰ För Frans Jennings del kan dock konstateras att han aldrig var aktiv i rikspolitiken och följaktligen inte kunde medverka till att genomdriva lagstiftning som gynnade hans ekonomiska intressen. Finlay och John Jennings har karakteriserats som pålitliga hattar, och en del riksdagsbeslut gick deras intressen tillmötes. Men som en av hattpartiets ledande män utarbetade Jennings i den ekonomisk-politiska huvudfrågan vid 1769–70 års riksdag, som gällde penningväsendets reorganisering, en plan som inte gynnade hans och Finlays intressen såsom stora låntagare i Banken. Jag vill alltså inte ha sagt att monopolrantesökande inte förekom eller inte var vanligt, men det förefaller mig alltför förenklat att tro att frihetstidens (och för den delen andra tidens) politiska aktörer i sitt offentliga agerande enbart eller främst förestådes av privata ekonomiska intressen.³²¹

Förläggare åt Antoine De Geer

Kunskapen om 1700-talsbrukens försäljning av järn och deras kapitalförsörjning är begränsad, men det allmänna intrycket är att det fanns mångfaldiga variationer i förhållandet mellan stångjärnsproducenterna och de köpmän som tog emot deras järn och var deras förläggare.³²² Det som fortsättningsvis sägs om vad som var normalt, vanligt eller ovanligt är alltså inte så alldeles bergsäkert.

Normalt överlät en brukspatron sin årsproduktion eller större delen av den till en köpman i en stapelstad, framför allt Stockholm och Göteborg. Firman köpte endera järnet för egen räkning till överenskommet pris eller tog det i kommission för försäljning till bästa pris. Affärsförbindelserna byggde på kontrakt som i allmänhet avslöts en gång om året, men det förekom också flerårskontrakt. Det var inte heller unikt att en brukspatron splittrade sin försäljning på mer än en exportör. Förbindelsen mellan parterna var kontinuerlig under kontraktstiden. Köpmannen ställde avtalad förlagskredit till förfogande, i regel under årets första månader, och förlaget skulle i princip återbetalas med järn som bruket levererade under den kommande seglingssäsongen. Krediten kunde disponeras genom att handelshuset levererade varor av allehanda slag, vilka debiterades brukets löpande räkning med firman eller genom att brukspatronen betalade förbindelser till tredje part med assignationer (checker) på handelshuset eller genom att detta sände kontanter till bruket; både checker och penningförsändelser debiterades den löpande räkningen, medan järnleveranserna från bruket krediterades denna. Transaktionerna avräknades vid bruksårets eller kalenderårets slut.

Om varuleveranserna till och från bruken är inte mycket skrivet. Det är den finansiella sidan av förlagsrelationen som tilldragit sig huvudintresset. Men förläggarnas roll som ett slags brukens bankförbindelse är bara delvis omskriven. Det som stått i fokus är frågan om kreditgivningen innebar att brukspatronen kom att

stå i ett markerat beroendeförhållande till förläggaren. Kunde denne därigenom sko sig på affärerna med förlagstagaren, framför allt i fråga om priset på brukets järn men också på de varor som levererades till bruket, och innebar med åren (avsiktligt) ökade fordringar att förläggaren till slut kunde förvärva bruket billigt? Tanken om avsiktligt ökad kreditgivning som ett normalt fenomen avvisar Hildebrand, och ingenting talar för att manipulationer med priserna skulle ha varit en vanlig företeelse, heter det.

Hur man täckte det långsiktiga kapitalbehovet är mindre klarlagt än vad fallet är med driftkrediten. Det är emellertid en fråga av första ordningen, ty ett bruk representerade på 1700-talet ett stort värde. Det utgjorde nämligen en helhet av stora materiella och immateriella tillgångar. Den som ville köpa ett bruk eller lösa ut meddelägare ur det måste disponera betydande medel, eget kapital eller främmande kapital från förläggare, tidigare intressenter, släktingar, vänner, personer som drev utlåningsrörelse eller Riksbanken. Dennas lån mot pant av fastighet bedöms ha spelat en synnerligen stor roll för bruksägarna och ha haft en icke ringa betydelse för deras ekonomiska trygghet. Framställningen ger dock få och inte särskilt konkreta exempel på hur kreditbilden kunde se ut.³²³

De Geers bruksinnehav. Hans finansiella ställning 1747

Från och med år 1747 var Frans Jennings förläggare åt brukspatronen Antoine De Geer (ADG) som drev de stora vallonbruken Forsmark och Österby. Den lite invecklade släktbakgrunden härtill som nu klarlagts är av betydelse för förståelsen av de Jennings-Finlayska affärerna, i vilka ADG och hans bröder kom att spela en viktig roll.

Den föga omskrivne ADG var född 1721 och sonsons son till den store Louis De Geer. Fadern Jean Jacques De Geer byggde upp en stor brukskoncern. Han hade efter sin far ärvt Finspångs bruk. Efter 1731 arrenderade han Österby bruk, vilket hans kusinbarn Louis, död 1731, såsom fideikommiss testamenterat till sina två systrar med förordnandet att det efter deras död skulle övergå till ADG. Testator hade tidigare bestämt att Österbyfideikommisset skulle tillfalla ADGs ett år äldre bror Charles, men han ändrade förordnandet, då den tioårige Charles 1730 av en barnlös farbror med samma namn fick ärva Lövestaverken, som Jean Jacques De Geer i början av 1730-talet utökade med Strömsbergsverken. 1732 köpte han Gimo bruk och säteri och utvidgade 1733 detta komplex med Tänga säteri och det lilla Vällnora bruk. Kort före sin död 1738 hade han slutligen köpt Forsmarks bruk åt yngste sonen. Det stora, förbisedda koncernbygget vore värt ett närmare studium.

Eftersom Jean Jacques De Geer och hans hustru Jacqueline Cornelia van As-sendelft i början av 1730-talet bosatt sig i Holland, utövades i Sverige ledningen av den stora bruksgruppen av deras äldste son Louis, född 1705, som blev kvar i Sverige när föräldrarna återvände till Holland. Efter faderns död ärvde Louis Fin-

spång och ADG Forsmark, medan modern disponerade Gimo och övertog arrendet av Österby. Alltjämt leddes dock alla familjebrukens affärer av Louis, såsom ombud för modern och förmyndare för sina två minderåriga bröder som efter faderns död flyttat till Sverige. Sedan ADG blivit myndig arrenderade modern i andra hand ut Österby till honom, men han utövade inte ledningen av sina två bruk på ytterligare ett par år. Först efter sitt giftermål med grevinnan Ulrika Charlotta Taube på hösten 1745 slog han sig ner och skrev sig i Österby. De följande årens inskolning i brukschefsjobbet fick sin symboliska avslutning med att han i början av 1749 avskedade den gamle bruksförvaltaren och i en lycklig stund befordrade bokhållaren Gustaf Wählberg till posten, på vilken denne förblev i 35 år.

När Frans Jennings i slutet av år 1746 inträdde i handlingen var ADGs finansiella ställning prekär. Likviditeten var mycket svag och skulderna väldiga. Förutom ett i Forsmark in-tecknat riksbankslån på 260 000 daler hade han en mycket stor svävande skuld på över 600 000 daler. Den undersökning jag gjort av denna upplåning ger en i litteraturen unik bild med okänd räckvidd av hur två stora bruk långsiktigt finansierades under en femtonårsperiod som slutade några år innan den stora inflationen bröt ut i slutet av 1750-talet. Före försäljningen av Forsmark, och innan Riksbanken på 1740-talet öppnades för efter hand allt billigare lån på bruk och andra fastigheter, spelade för ADG, som tillhörde gräddan av tidens bruksägare, privatpersoners formellt kortfristiga reverslån med lång faktisk löptid den alldeles avgörande rollen för kreditbehovet. Lite tillspetsat skulle man kunna säga att dessa reellt långfristiga reverser fungerade såsom ett slags industriobligationer som kanaliserade sparande, framför allt från mälardals- och lite östgötafrälse och nästan hälften från kvinnor, till en storföretagare inom tidens helt dominerande exportindustri. En mindre del av pengarna var lånade från släktingar; hur mycket som kom från bröderna De Geers vänner kan inte avgöras. Till storköpmännens krets hörde bara ett par personer.

Förlagskontrakt och affärsrelationer i praktiken

Den första förlagshandlingen mellan Jennings och ADG var skriftlig redan innan detta föreskrevs i 1748 års nya rikslagstiftning på området. Det är ett i litteraturen omnämnt men icke närmare behandlat järnkontrakt av 28/10 1746, som har stort intresse, inte bara för att det säkerligen var frihetstidens största. I det förband sig bröderna Louis, Charles och Antoine De Geer att under åren 1747–50 leverera allt sitt ”öregrundsbruksstångjärn” till Fra. Jennings & Comp, inalles 28 100 skeppund per år. Priset per skeppund skulle vara 44 daler fritt Stockholm. 600 000 daler, 49 % av de kontrakterade leveransernas värde, skulle varje år erläggas i fyra lika stora rater under månaderna januari–april. När så mycket järn levererats som motsvarade denna ”förlagssumma”, skulle Jennings betala för det övriga järnet så fort det vågförts i Stockholm.

En jämförelse med de senare kontrakten mellan parterna tyder på att tekniken att skriva kontrakt förfinades med tiden. Ingen ränta på förlaget stipulerades, men möjligen var en viss räntekompensation inbyggd i enhetspriset 44 daler. Kontraktet angav inte heller hur förlagssumman skulle fördelas mellan förlagstagarna, men ADGs andel var 190 000 daler. De avtalade leveranserna från de bruk som inte smidde fritt förutsatte ett betydande översmide, vilket tydligen ansågs fullt möjligt före 1747 års skarpa regler härom. Inga formuleringar skyddade brukspatronerna mot efterräkningar om stipulerade kvantiteter inte kunde levereras. Vid kontraktstidens slut skulle Jennings ha förförhandlingsrätt om dess förnyande.

Utöver förlaget gav Jennings 1747 och 1748 ADG försträckningar med vilka en del av den svävande skulden och de dryga räntorna på den betalades. Emellertid återstod vid ingången av år 1749 det allra mesta av skulden. Förmodligen som ett försök att lösa sina finansiella problem erbjöd ADG på vårvintern 1749 Jennings att köpa Forsmark, men denne avböjde. En annan lösning av ADGs osäkra finansiella ställning prövades genom ett nytt förlagskontrakt för åren 1751–1756. Förlaget, liksom tidigare räntefritt, höjdes med 2 000 daler. Därtill beviljade Jennings en kredit i ADGs löpande räkning med 300 000 dalers limit att disponeras redan under år 1749 mot 6 % årsränta på ianspråktaget belopp. För stångjärnsleveranserna höjdes det fasta priset med 4 daler till 48. Ingen förförhandlingsrätt om nytt kontrakt garanterades Jennings. Räkningskrediten, som skulle vara återbetald vid kontraktstidens utgång, torde i svenskt kreditväsen ha varit 150 år före sin tid.

Tanken var uppenbarligen att ADG skulle kunna betala hela eller största delen av sin svävande skuld med den långfristiga räkningskrediten som han skulle kunna börja betala av efter ett par år tack vare starkt ökade leveranser från Österby, som i likhet med Lövsta och Gimo bruk kunde smida utan legal begränsning. För ADG erbjöds en möjlighet att konsolidera den svävande skulden och fast övertagande till höjt pris till och med 1756 av en starkt ökad produktion. För Jennings förlängdes greppet om ADGs stora och ökande leveranser av öregrundsjärn, och för den skull var han villig att fortsättningsvis avstå den ränta och provision som han enligt 1748 års lagstiftning hade rätt att ta ut. Genom att konsolidera ADGs svävande skuld skulle Jennings också förhindra ett eventuellt ADGs fallissemang och annullering av järnkontraktet.

Som allmän karakteristik kan sägas att både 1746 och 1749 års kontrakt svarade mot andemeningen i 1748 års förordning. 1749 års kontrakt var för ADG ett på olika sätt fördelaktigt kontrakt, mer fördelaktigt än 1746 års, som tyder på att Jennings var angelägen att långsiktigt förbli mottagare av ADGs stora och växande produktion av öregrundsjärn. Men kontraktets medgivande för Jennings att låta inteckna det tyder på att han – på goda grunder – hyste oro för ADGs soliditet, men också oro för ADGs vacklande hälsa.

Frågan hur kontraktens juridiska ram svarat mot den affärsmässiga verkligheten

har i brist på räkenskaper undersökts genom ett systematiskt studium av den bevarade korrespondensen mellan J&F och ADG. Den präglas i sin helhet av en påfallande vänlig ton, och denna kommer till praktiskt uttryck på alla de många områden som relationen mellan parterna omfattade. Förläggarna utförde många fler typer av tjänster än de finansiella (kreditgivning, affärsrådgivning och valutaförsäljning) såsom kontakter med domstolar och myndigheter, inte minst lobbyverksamhet, och de levererade otaliga sorters varor, nödvändighetsvaror förbrukens försörjning och lyxbetonade statusvaror för herrskapets behov (delvis som gåvor) och importerade medikamenter till brukspatronen. Det stora tillmötesgåendet var ett naturligt led i firmans strävan att länge förbli förmedlare av ADGs stora järnproduktion till utlandet.

För bruksbefolkningens försörjning levererades från Stockholm framför allt spannmål, mest råg, och salt, men breven har inte mycket att säga om saltkvantiteter och saltpriser. För spannmål debiterade firman inte högre priser än den själv betalt sina spannmålshandlande kolleger, och de priser ADG fick betala låg under stockholmsmäklares prisnoteringar och regionens markegangstaxor. Förutom spannmål och salt levererades en del fisk, mest salt sill, men breven ger ingen tydlig bild av fiskleveranserna. Förmodligen spelade lokalt köpt saltströmming större roll än salt sill för befolkningens försörjning vid Roslagsbruken, i synnerhet som det stora bohuslänska sillfisket ännu inte börjat. I de brev som gällde leveranser av spannmål och salt gav förläggarna ofta råd om och synpunkter på när och hur inköpen skulle ske med hänsyn till förväntade prISRörelser och inköpsvillkor.

Inte heller tillgodogjorde sig J&F någon vinst på sina valutaförsäljningar till ADG under åren 1747–53. De successivt sjunkande kurser i svensk valuta efter vilka firman debiterade ADGs räkning för dessa växlar på Amsterdam avspeglar att riksdagens beslut 1747 att den svenska valutans yttre värde skulle höjas (apprecieras) och stabiliseras blev framgångsrikt under dessa år och för övrigt ett par år till. Därefter, med valutaoro under sjuårskriget, som Sverige inträdde i 1757, och med allt starkare inhemsk inflation relativt andra länder, fick de privatägda så kallade växelkontor, till vilka Riksbankens valutavårdande uppgift delegerades, en omöjlig uppgift. Växelkontoren har alltsedan mössornas politiska räfst med intressenterna 1765–66 ofta kritiserats. Men faktum är alltså att de i åtta, nio år uppfyllde sitt åtagande vad gällde apprecieringen. Inte heller bör konsortiedeltagarnas ekonomiska intressen som exportörer ha gynnats av att den svenska valutatan blev starkare.

Om produktion och leveranser av stångjärn finns få uppgifter. Under år 1748 levererades 4 916 skeppund från Österby och 3 386 från Forsmark (18 % mer än det privilegierade smidet men utan laglig påföljd). Under 1748 och 1749 ska Österby ha drabbats av produktionsbortfall på grund av "vattenbrist". Med hänsyn till den kända leveranssiffran för 1748 bör bortfallet huvudsakligen ha skett 1749. Även 1750 var ett torrår, och Österbys hamrar ska ha stått stilla hela hösten, men inga sifferuppgifter har påträffats om produktionsminskningen. Okända

är också produktionens och leveransernas storlek 1751 och 1752, men 1753 uppgick leveranserna från Österby till ett stycke över 5 000 skeppund och nådde 1754 6 000 för att 1755 falla tillbaka till 1753 års nivå.

ADGs ansökan i februari 1750 om tillstånd att under 1750 och 1751 öka smidet vid Forsmark över det privilegierade för att kompensera produktionsbortfallet vid Österby hänsköts av Bergskollegiet till regeringen, där den bifölls först i november samma år. Tillkomsten och handläggningen av ansökan och ärendets efterspel ger flera konkreta inblickar i det frihetstida svenska privilegie- och ståndssamhället. Den långa handläggningstiden understryker att det var ett "kinkigt" ärende och exemplifierar att en bruksidkare behövde inte bara materiella resurser och immateriella rättigheter utan också goda kontakter med administrationen och den politiska ledningen. I denna fråga spelade den lokale bergmästaren för ADG mindre rollen av tillsynsmyndighet än administrativ rådgivare, och även i många andra fall gav han ADG råd i förvaltnings-, teknik- och ekonomifrågor. I förbifarten skimtar också en liten värld med starka inslag av titelsjuka och ett accepterat sportelsystem för lågavlönade eller oavlönade tjänstemän, medan ADG och hans förläggare på högre nivå uppvaktade eller gjorde påminnelser hos släktingar och andra kontakter i regering och ämbetsverk. Slutligen höll ansökan på att torpedera det, som här demonstreras, värdefulla, nyligen bekräftade undantag från den framväxande smidesregleringen som hans och brödernas så kallade rekognitionsverk åtnjöt, rätten att "smida fritt". Undantaget räddades emellertid på grund av den för ståndssamhället ännu hävdade grundprincipen att givna privilegier inte kunde rubbas utan innehavarnas samtycke.

Smidesregleringens begränsningar av handlingsfriheten gjorde sig i stället för ADG påmint på andra områden såsom tackjärns- och bränsleförsörjning. Regelbundna inköp av tackjärn från Bergslagen krävde privilegium av Bergskollegiet. Alternativet var köp av något bruk utanför det gamla centrala bruksområdet med god tillgång på skog, där tackjärn kunde blåsas, och de idéer som här ventilerades med bergmästaren föregrep Jennings och Finlays kommande bruksköp. Den tilltagande knappheten på skog i norra Uppland, som låg bakom planerna på bruksköp, ledde också till av förläggarna skötta eller understödda försök att skaffa ökade kolningsmöjligheter eller vedleveranser. Ibland ledde försöken till kollisioner med de i bergverkspolitiken omhuldade "ädlare verkens" intressen.

Förläggarnas rätt enligt både 1746 och 1749 års kontrakt att genom så kallade ordinationer styra stångjärnstillverkningens dimensioner och sortering utnyttjades enligt de bevarade breven i begränsad utsträckning. I fråga om mer svårsmidda dimensioner togs den i anspråk för mycket små delar av produktionen. Inskränkningen av ordinationsrätten till vad som tidigare pläгат smidas vid kontraktsbruket var därvidlag inte utan betydelse. Den hade kanske sina rötter i konflikter över tilltagande ordinationer vid Lövsta bruk på 1730-talet.

ADGs pirattillverkade steyermarksstål blev inte någon försäljningssuccé, men förläggarna lyckades finna en viss avsättning i trakten av Rouen som längre fram under århundradet skulle komma att ta emot en del svenskt stål.

ADGs hälsoproblem

ADG var tidigt sjuklig. Under åren 1742–56 konsulterade han landets ledande läkare Nils Rosén per korrespondens, vilket var den vanliga konsultationsformen för landsbygdens högreståndspersoner. Rosén ställde 1747 diagnosen njursten, och brev från släktingar, anställda och förläggarna innehåller i fortsättningen många notiser om ADGs smärtsamma attacker. Roséns bevarade brev till ADG med ordinationer och recept har här kommenterats av farmacihistorisk expertis. ADG blev förmodligen en av de första i Sverige som utsattes för behandling med miss Joanna Stephens av parlamentet belönade och internationellt uppmärksammade ”medikament mot sten” som införskrevs från London av J&F sommaren 1750. Om ADG genomförde den påfrestande kuren, blev han i varje fall inte frisk. Han dog 1756 bara 35 år gammal, men inga samtida uppgifter om dödsorsaken har påträffats.

En gammal vän till mig och expert på mag- och tarmkirurgi, som läst en sammanställning av Roséns brev och brevnötierna om ADGs sjukdomsattacker, anser att de inte medger en diagnos av vad slags njurstensjukdom som ADG led av, men enligt hans mening bör denne mellan sjukdomsanfallen ha kunnat leda sina bruk. Vad ADG tänkte om saken vet vi inte, annat än att han inte ville köpa bruk i Finland därför att hans sjukdom inte skulle medge nödvändiga resor dit. Men för förläggarna var hans sviktande hälsa ett orosmoment.

Köpet av Forsmark och saneringen av ADGs finanser

Under 1749 steg J&Fs fordran på ADG starkt och uppgick i slutet av 1750 till över en halv miljon daler. För att skydda sin position utnyttjade firman ADGs medgivande i 1749 års kontrakt och lät inteckna detta i Bergskollegiet under former som kan tolkas som att detta nya institut ännu inte rutiniserats och beviljades laga inteckning i Forsmark som säkerhet för räkningskrediten. I samarbete med CDG inledde den också en finansiell räddningsaktion. Till denna kopplades ett krav på förstärkt säkerhet för försträckningen på över en halv miljon daler genom inteckning i Österby. Forsmark erbjöd inte tillräcklig säkerhet, vilket ADG hävdade. I ett brev av 7/2 1751 hade firmans argumentering härför det belysande tillägget: ”Vore vi viss om Hr Kammarherrens liv och hälsa vore det en helt annan sak och beskaffenhet.”

I oktober 1751 köpte Frans Jennings och Robert Finlay Forsmark av ADG. Förmodligen har den förvärrade skuldsättningen och kanske nya njurstensanfall hos denne åter aktualiserat idén att sälja Forsmark, vilket skulle ge honom medel

att minska sina skulder och möjlighet att koncentrera sig på det stora och mer ansedda släktbruket Österby, hans residens och blivande fideikommiss. Om Jennings avböjt ett förnyat anbud att köpa Forsmark är okänt, men i augusti 1751 ingick ADG ett icke påträffat kontrakt med en annan järnexportör om köp av Forsmarkskomplexet.

Inför hotet att förlora Forsmarks leveranser av öregrundsjärn till en konkurrent bjöd Jennings och Finlay i september i ett preliminärt kontrakt över denne, och tydligen kunde ADG frigöra sig från kontraktet med honom. De slutliga, i hast tillkomna köpehandlingarna om denna stora industriaffär är daterade 27/10 1751, fem dagar för tillträdesdagen. Det framtvingade beslutet att i flygande fläng köpa Forsmark kan för Frans Jennings ha underlättats av att han inte längre ensam behövde leda både den stora handelsrörelsen och bruksdriften. Kanske medverkade också det förhållandet att firmans monopolsträvanden på marknaden för öregrundsjärn råkat ut för ett bakslag.

Köpeskillingen var enligt det sedermera lagfarna köpebrevet 650 000 daler plus en äreskänk på 10 000 daler, en höjning med mer än 15 % av det ett och ett halvt år tidigare avböjda priset. Den skulle enligt kontraktet om köpeskillingslikviden erläggas genom att köparna övertog ADGs i Forsmark intecknade riksbankslån och återbetalade hans svävande skuld. Men ADG fick mycket mer betalt för Forsmark än köpebrevet anger, vilket visar att det är källkritiskt problematiskt att basera uppgifter om vad som betalats för bruk enbart på lagfarna köpebrev. Köpeskillingen gällde vad som då kallades fast egendom (inklusive smidesprivilegiet). Betalningen för löseegendom skulle avdras från ADGs skuld till köparna, och den torde ha hamnat över 200 000 daler. Återstoden av ADGs skuld, uppskattad till 200 000 daler, skulle kvarstå som förlag under Österby mot 6 % ränta och laga inteckning att efter hand återbetalas under den återstående kontraktstiden.

Saneringen av ADGs finanser genomfördes 1752. Hans i Forsmark intecknade riksbankslån övertogs av J&F, och hans svävande skuld återbetalades. På i köpeskillingskontraktet angivna terminer ställde firman överenskomna belopp till hans disposition för återbetalningarna, som sköttes av De Geerarnas kontor i Stockholm. Skildringen av hur gälden avvecklades 1752 ger konkreta inblickar i de stora transaktionskostnaderna på denna icke organiserade kreditmarknad.

Forsmarksaffären ledde till en del tvistigheter mellan J&F och ADG: om kolfångst, av J&F övertagna bruksfordringar och ADGs vägran att överlämna Forsmarks bruksböcker. Hur de löstes är inte helt klart, men det kan konstateras att vid Olof Burenstams bruksköp i slutet av århundradet stadgades genomgående att handlingar och kartor som gällde de köpta bruken skulle överlämnas till köparen. I en fjärde tvistepunkt lät en uppbragt ADG sin bror ta del av lite adligt förakt för krämaren Finlay som inte höll ord längre än hans egna ekonomiska intressen sträckte sig.

J&F fortsatte emellertid som förläggare åt Österby bruk och mottagare av

ADGs järn. Hur ADGs resterande skuld till J& F bokfördes och avbetalades är okänt. Vid sin död hade han en skuld till J&F på 17 000 daler. Till minskningen bidrog förmodligen lägre återbetalningar än planerat av den svävande skulden, ökad järnproduktion vid Österby, från och med 1751 betalad med 3 daler mer per skeppund, och starkt minskade årliga ränteutgifter.

Relationerna mellan förlagsgivande köpmän och förlagstagande brukspatroner har diskuterats mycket i tidigare forskning. Denna studie av relationen mellan J&F och ADG har givit en ganska allsidig och särpräglad bild av en förlagsrelation som i grunden också var långt ifrån vanlig; det rörde sig om landets största järnexportör och en av dess största järnproducenter. Ovan har summerats det för förlagstagaren förmånliga kontraktet av 1749 och den vänskaplighet som präglade både brevväxlingen mellan parterna och deras synnerligen mångsidiga affärsrelationer. I den mest omdiskuterade forskningsfrågan, den om kreditgivningen och dess konsekvenser, har visats att förläggarna inte tog ut någon vinst på de stora spannmålsleveranserna eller valutaförsäljningen till ADG. Inte heller torde de ha fått hans järn till underpris. J&F byggde inte upp en stark ställning visavis ADG genom att kontinuerligt utnyttja hans löpande kreditbehov, utan den betydande skulden representerade början på förbindelsen. Den medförde alltså inte att kreditgivaren kunde sko sig genom prissättningen på varor och växlar. Och den ledde inte till att J&F kunde tvinga ADG att sälja Forsmark billigt. De avsåg att konsolidera ADGs stora svävande skuld, men då detta program tycktes ha kört fast pressade ADG på firmans ägare sin tidigare avvisade lösning av problemet: deras köp av Forsmark, nu till ett starkt förhöjt pris.

Bruksförvärv och järnkontrakt 1753–1758.

Bruksgrundningar

Frihetstiden utgjorde höjdpunkten för stockholmsköpmännens bruksförvärv under 1700-talet och början av 1800-talet. Ett tjugotal storköpmän förvärvade då cirka 50 bruk, medan förvärvsfrekvensen halverades under gustaviansk tid. Storköpmännens engagemang i järnindustrin var dock i det stora hela relativt begränsat, åtminstone antalsmässigt, eftersom det under 1700-talets andra hälft fanns kring 350 stångjärnsbruk i riket. Skeppsbroadelns bruksförvärv ”med starka inslag av spekulation och hasarderande” blev sällan bestående – med Jennings och Finlays brukskomplex som det mest framträdande. Den relativt enhetliga grupp av skeppsbroadel som svarade för bruksförvärven hörde alla till hattpartiet och gynnades med förmånliga lån i tidens offentliga kreditinstitutioner, Riksbanken och Jernkontoret. År 1765 var ett tjugotal handelshus stora låntagare i Riksbanken och i stort sett alla var hattar.³²⁴

1750-talets Jennings-Finlayska bruksförvärv och järnkontrakt har en belysande förhistoria. Frans Jennings hade sedan 1730-talets början som agent för engelska intressen varit engagerad i konkurrensen om öregrundsjärnet från den bruksgrupp som Jean Jacques De Geer var i färd med att bygga upp. Vid mitten av 1740-talet hade han i närmare tio år ibland tagit hem och ibland förlorat i konkurrensen om kontrakt om järnet från Lövsta- och Strömsbergswerken som ägdes av J.J. De Geers son Charles. Om försäljningen av järnet från De Geer-koncernens övriga bruk – Gimo, förvaltat av Charles äldre bror Louis, och Österby och Forsmark som innehades av den yngste brodern Antoine – är kunskapen fragmentarisk: En okänt stor del av dennes järn såldes före 1747 till engelska importörer med stockholmsgrosshandlaren Jacob Graver som mellanhand.

År 1746 ingick Jennings ett ovan analyserat järnkontrakt, som forskningen tidigare inte utnyttjat, ett kontrakt om leveranser av allt öregrundsjärn från alla tre bröderna De Geers bruk under åren 1747–50. Han fick därmed kontroll över nästan två tredjedelar av hela utbudet från de inalles 15 vallonbruk som framställde öregrundsjärn. Denna stora marknadsandel blev emellertid inte långvarig. Jennings kontrakt med ADG förlängdes visserligen 1749 för åren 1751–56, men de mycket större leveranserna från dennes bröder gick under okända omständigheter ur J&Fs händer. Känt är endast att CDG på våren 1755 sedan icke angiven tidpunkt med Jacob Graver som mellanhand sålde sitt järn till ett holländskt handelshus med engelska medintressenter och att Graver vid samma tid var involverad i försäljningen av järnet från Gimo.

De priser som CDG 1755 fick för sina järnstämplor var betydligt högre än det enhetspris för samliga stämplor som Jennings betalade enligt 1746 års kontrakt, och det är möjligt att Graver och hans kommittenter med dem slagit ut Jennings firma redan när 1746 års kontrakt löpte ut vid slutet av år 1750 eller året därpå. Troligt är i varje fall att förlusten av CDGs och LDGs leveranser medfört att tillförseln av järn för export på grundval av järnkontrakt för Jennings och Finlay framstått såsom alltför osäker, och att här finns ett viktigt motiv för den storskaliga integration bakåt som firmans innehavare under 1750-talet genomförde; möjligen inleddes processen redan med köpet av Forsmark.

Genomgången av de Jennings-Finlayska bruksförvärven, fränsett de för lite kända men relativt små köpen i Österbotten, visar att det inte går att upprätthålla den i litteraturen vanliga tesen att handelshuset genom stigande förlagssummor ätit sig in i bruken och framtingat deras övertagande. I Forsmarksfallet, det mest omskrivna, var det som nyss framhävts faktiskt tvärtom. Bakom den exekutiva auktionen på Strömswerken, på vilken hovrättsrådet Ehrencreutz ropade in bruket och Gnarps masugn, låg ägarens stora skulder till andra långivare än Jennings & Finlay. Dessa fordringar hade övertagits av Ehrencreutz, som sedan hans rättmätiga ägande fastställts av Svea hovrätt överlät de exekutivt inköpta verken till Frans Jennings och Robert Finlay. Inte heller lär dessas handelshus ha varit förläggare åt

konkurrentfirman Charles & William Tottie, som till dem överlät sin brukspossession i sydvästra Finland, Koskis och Antskogs bruk med Kulla och Fiskars masugnar. Aldersfors (senare Hedvigsfors) och hälften i Österbo masugn hade enligt köpebrev av mars 1754 av grundaren, tituläre bergmästaren Daniel Ahlbom, överlåtits till astronomiprofessorn Mårten Strömer som i maj transporterat köpet på John Jennings och Finlay.

Däremot är det möjligt att Ehrencreutz och Strömer, fastän båda rätt förmögna, var bulvaner vid köpen av Strömsverken och Aldersfors; det finns indikationer på att Finlay hade ett finger med i förspelet till den exekutiva auktionen på Strömsverken. Det är också troligt att kommerserådet Anders Nordencrantz vid försäljningen till Louis De Geer av Männäis masugn och Ortala bruk m.m. och till sekreteraren C.N. Wadström av Skebobrukskomplexet inte visste vilka de verkliga köparna var, även om han kort därefter godkände att De Geer transporterade köpet av Ortalapossessionen på Jennings och Finlay. Stora företagsaffärer har man väl alltid försökt omge med sekretess, men denna speciella form av blindbock är svår att förklara liksom att De Geer pro forma ställdes som låntagare i Riksbanken av den enligt hans mening dåraktigt höga försäljningssumma som han fick för Gimo. Det fanns ingen begränsning av enskilda engagemang. 1752 års riksdag hade maximerat den årliga nytulåningen på de tre typerna av fastighetspant (bruk, frälse- och skattejord, hus och byggnader i städer), men bankofullmäktige hade 1754 beslutat att alla låneansökningar med fullgoda säkerheter skulle bifallas.

Herrarna Jennings och deras kompanjon Robert Finlay köpte tio av de cirka 50 bruk som storköpmän förvärvade under frihetstiden. Köpen var i åtminstone åtta av fallen inte framtvingade av att de hade stora förlagsfordringar på säljarna. Detsamma gällde också om Claes och J.A. Grills köp av Österby 1758. Därav följer att föreställningen om att bruksägare på den tiden "inte sällan" tvingats överlåta sina bruk till köpmän på grund av stora skulder till dessa torde ha förlorat en ganska betydande del av sitt icke redovisade empiriska underlag.

De tioåriga fastpriskontrakt för åren 1757–66, som Jennings & Finlay under Finlays ledning våren 1755 ingick med Charles De Geer för dennes egen räkning och som ombud för brodern Antoine, som var i Holland, innebar en dramatisk återhämtning och ökning av firmans marknadsandel i exporten av öregrundsjärn. Det nya kontraktet med den förre togs hem efter en snabb kupp, men även den långväga förhandlingen med den senare ledde efter omständigheterna raskt till en förmånlig förnyelse av hans kontrakt. Den från och med 1757 70-procentiga marknadsandelen reducerades emellertid en hel del redan 1758, när Österby, som Charles De Geer förvärvat 1757, såldes med god förtjänst till den Grillska firmans innehavare.

Breven som handlar om tillkomsten av 1755 års kontrakt vittnar också om en, ofullständig omtalad, omkastning av allianserna inom både den stockholmska

och den internationella järnhandeln. Det hör slutligen inte heller till vanligheterna för en 1700-talshistoriker att ha en förtrolig, livfull redogörelse för slutförhandlingen om ett försäljningskontrakt mellan tidens största järnproducent och dess största järnexportör, skriven av den förstnämnde. De icke påträffade kontrakten ansågs av bröderna De Geer som mycket förmånliga genom ansenliga prishöjningar och den långa löptiden. De var också vad som kallades ”rena” kontrakt. De gav inte Jennings & Finlay företräde att teckna nytt kontrakt för tiden efter 1766, och de uteslöt efterräkningar om beräknade leveranssiffror inte nåddes. ADG dog innan kontrakten började löpa, men Charles De Geer fick när järnpriserna 1758–1764 fördubblades anledning revidera sin positiva bedömning av de långa fastpriskontrakten. De två kontrakten plus det tidigare sexårskontraktet med ADG och fyraårskontraktet med alla tre bröderna De Geer, liksom Jennings tidigare flerårskontrakt om Lövestajärnet, reser frågan om det var vanligare med fleråriga fastpriskontrakt under den prisstabila perioden 1735–1755 än under den följande turbulenta prisutvecklingen.

Efter upplösningen av firman Jennings & Finlay 1762 kontrollerade dess efterföljare Robert Finlay & Co genom Finlays bruksinnehav, järnkontraktet med Charles De Geer och såsom förläggare åt John Jennings och mottagare av hela dennes järnproduktion mer än hälften av exportmarknaden för öregrundsjärn. Denna starka ställning försvann emellertid vid försäljningen 1764 och 1769 av Finlays svenska bruk, och vid hans 1771 inledda konkurs kom hans finska bruk i fordringsägares händer.

Nyanläggningarna av Robertsfors och Olofsfors hann aldrig få någon betydelse för den Jennings-Finlayska brukspossessionens produktionskapacitet, och det av politiska skäl utdragna projektet att flytta en hammare från Ströms bruk till Franshammar påbörjade Jennings efter firmans upplösning. De två nyanläggningarna inleddes när järnpriserna börjat stiga, men bara masugnarna var färdiga när deflationen stod för dörren. De tog lång tid att genomföra jämfört med de tidigare köpen av företagspaket med färdig organisation av underlydande enheter och arbetskraft med system för bränsle- och drivkraftsförsörjning.

Tidigare icke beaktade är två aspekter på J&Fs bruksförvärv och bruksgrundningar. Nästan alla bruken (inklusive de två ofullbordade i Västerbotten) var anlagda för eller omlades till vallonsmide, och alla utgjorde de led i en anpassning till den skärpta regleringen av järnhanteringen.

För att ge en samlad bild av de bruksförvärv som tagits upp på olika ställen i texten och försöka ge större precision åt resonemangen kring dem har jag i bilaga 6 sammanställt en tabell med uppgifter om dem. Tabellen har kompletterats med motsvarande data från Olof Burenstams köp av bruksegendomar under åren 1775–1808. (Fritz 2002) Totalt redovisar tabellen 22, huvudsakligen stora bruksaffärer, 13 från frihetstiden och nio från den gustavianska tiden. Genom samman-

ställningen vill jag försöka jämföra 1) prisnivåer på bruksegendomar under olika delperioder av 1700-talet, 2) prisnivåer på bruk i olika regioner av tidens svenska rike, 3) de priser som J&F betalade för sina bruk med priser vid andra bruksköp under firmans tid.

Det mått som lagts till grund för jämförelserna är den enligt lagfartsmaterialet erlagda köpeskillingen för varje bruksegendom dividerad med bruttovärdet av det aktuella brukets privilegierade smide vid försäljningsårets stångjärnspris. I tabellen kallas denna kvot P/E (price/earning). P/E-talet anger med andra ord att köpeskillingen för bruket i fråga motsvarade si och så många års bruttovärde av dess privilegierade smide i försäljningsårets prisläge. Beräkningarna av jämförelsetalen lider emellertid som redovisas i anmärkningarna till tabellen av stor brist på exakt innebörd. Osäkerheten är störst vad gäller a) betalningens faktiska storlek och b) vad som ingick i betalningen. Men uppgifterna om c) tillåten årlig produktionsvolym och d) stångjärnspriserna brister också i precision.

På grund av att starka källkritiska invändningar således kan riktas mot de beräknade P/E-talen är det med stor tveksamhet som jag publicerar beräkningarna. Jag gör det av tre skäl. Materialsituationen är trots allt mycket gynnsammare för järnhanteringen än för någon annan samtida bransch. Vidare har så vitt jag vet tidigare inte gjorts något försök att systematiskt studera vad som betalats för bruksegendomar under det som kallats den svenska järnhanteringsens l'ancien régime. Beräkningarna bildar slutligen ett mönster av siffermässiga hållpunkter som stämmer med vad som tidigare varit vagt bekant. Resonemangen kring detta blir explicita i stället för implicita, och det som här presenteras borde förhoppningsvis kunna föras vidare av andra forskare, även om det sker i form av att delar eller det hela förkastas.

1. Bruksköpen bildar kronologiskt tre grupper med tyngdpunkt under respektive 1730-, 1750- och 1780-talet. Enligt P/E-talen var prisnivån högre på 1750-talet än på 1730-talet, och höjningen inträffade före den starka inflationen. Vidare låg brukspriserna, även frånsett de extremt höga P/E-talen för Stjärnsund 1785 och Borggård 1792 som diskuteras i anmärkningarna till tabellen, på 1780-talet högre än på 1750-talet. Järnhanteringen hade synbarligen återhämtat sig efter den häftiga deflationen 1767–68 och de svåra missväxterna i början av 1770-talet. Deflationsproblemen och den punkterade fastighetsprisbubblan vill jag tro kommer till uttryck i det sänkta priset och det lägre P/E-talet vid försäljningen av Skebo- och Ortala-possessionen 1769, tabellens enda bruksaffär från dessa för järnhanteringen svåra år.

2. Efter storlek ordnar sig P/E-talen med två undantag inom alla tre delperioderna så, att de mer perifera bruken i Hälsingland och Finland ligger på en lägre prisnivå än bruken i de centrala bruksbygderna och att vallonbruken kostade mer än de bruk som framställde ordinärt stångjärn. (Det extremt låga P/E-talet för Aldersfors 1754 ligger i linje med antagandet ovan att driften vid bruket inte kommit igång eller helt nyligen startats.) Det *ena* undantaget är Forsmark som i

1730-talsgruppen har lägre P/E-tal än Strömsverken, men hur det kom sig att J.J. De Geer 1738 kunde köpa Forsmark relativt billigt har jag ingen bra förklaring till. Det *andra* undantaget, att priset för de bruk i Finland som Bengt Magnus Björkman köpte 1783 inte låg på lägre nivå än priserna för de mer centralt belägna bruken i 1780-talsgruppen, förklaras väl enklast med att i köpet ingick kopparfyndigheter vilkas exploatering skulle komma att ge Björkman benämningen "kopparkungen".

3. Beräkningarna ger slutligen stöd för tolkningen att Jennings och Finlay vid bruksköpen i mitten av 1750-talet betalade bra, för Gimo "narraktigt" bra enligt säljaren, och bättre än vad som betalades för Österby 1758 och Gimo 1764. Även om Finlay 1764 fick ett i absoluta tal mycket högre pris för Gimo än det som han och Jennings givit 1756 var den relativa prisnivån som P/E-talet uttrycker lägre, därför att stångjärnspriserna stigit ännu mer – ett pris på Gimo-stämpeln som är ett par daler lägre än det i tabellen antagna höjer P/E-talet med endast sju hundradelar.

Upplåningen i Riksbanken.

Upplösningen av John Jennings brukspossession

Före Poltava hade Riksbanken varit en inlåningsfinansierad affärsbank, men vid frihetstidens ingång hade Riksbankens Ständers Bank, som den officiellt hette, förlorat nästan alla funktioner som kreditgivare. Under 1730-talet hade den åter börjat ge lån mot pant av lös och fast egendom, men lånerörelsen hade varit begränsad. När hattarna tagit makten vid 1738–39 års riksdag inleddes en expansiv ekonomisk politik, och Banken blev det viktigaste organet för statsmakternas subventionering av näringslivet och för finansiering av stora statliga budgetunderskott, speciellt under de misslyckade krigen 1741–43 och 1757–62. De lätta lånens politik kulminerade vid 1755–56 års riksdag. Utlåningen till allmänheten nådde toppen vid utgången av 1761 med 38,1 miljoner daler silvermynt eller 114,3 miljoner daler kopparmynt, medan fordringarna på kronan steg till 40,7 miljoner daler silvermynt vid utgången av år 1763. I den allmänna lånerörelsen var 1761 78 % av fordringarna utestående mot pant av fast egendom och resten mot lösa papper.

Kredit- och finanspolitiken utsatte penning- och valutapolitiken för stora påfrestningar. 1745 måste inlösningen av Bankens sedlar med metallmynt överges. Sverige fick pappersmyntfot med flytande växelkurser. Från 1747 lyckades man, som nämnts, vid stabilt penningvärde genom successivt opererande så kallade växelkontor höja och stabilisera valutans yttre värde, men när prisutvecklingen under 1750-talets två sista år blivit i modern mening inflatorisk måste försöket att styra växelkursen 1761 ges upp.

1762 slog den ännu hattdominerade riksdagen till bromsarna för kreditexpansionen, och när den tvära inbromsningen följande år förstärktes av en internationell finanskris stod många på öronen. Läget förvärrades av att mössorna vid 1765–66 års riksdag fullföljde hattarnas kontraktion med beslut om successivt starkt minskad sedelcirkulation och uppskrivning av valutan i syfte att återgå till metallmyntfot vid de växelkurser på de ledande internationella valutorna som rått på 1730-talet. Förloppet blev mycket häftigt. 1767–68 föll priserna med hälften. De ekonomiska rubbningarna blev svåra. Mössorna drevs från makten vid 1769–70 års riksdag. Dennas planer för penningväsendets reorganisering stannade på papperet, men Banken öppnades åter för utlåning, men denna skulle i huvudsak vara kortfristig och likvid, och den fick överta växelkontorens uppgift att försöka stabilisera växelkurserna.

Den ganska omfattande litteraturen om bankpolitikens förändringar vid ständermötena, som ovan kondenserats, har nästan inget att säga om hur Riksbankens kreditgivning gick till, om kreditprövning, lånebelopp och låntagare. Inte heller har det närmare undersökts vad som hände med den stora utestående fastighetsbelåningen under det ekonomiskt och finansiellt turbulenta 1760-talet.

Jennings & Finlays första riksbankslån beviljades den 15/12 1755 på Forsmark med 729 300 daler och den 13/1 1756 på Strömsverken med 400 000 daler. De två lånen hade ett tidigare icke beaktat angivet syfte. Förutom 260 000 daler för att likvidera det från Antoine De Geer övertagna lånet på Forsmark skulle lånebeloppen användas för att lösa ut John Jennings tre systrar ur de två bruken. Genom att både ränte- och amorteringsvillkoren för Riksbankens fastighetslån lindrades vid riksdagen 1755–56 medförde arrangemanget två fördelar för J&F: lägre räntekostnader än systrarnas andelar i bruken drog och befrielse från två likviditetspåfrestande utbetalningar av dessa andelar 1759 och 1764.

Köpeskillingen för Gimokomplexet, narraktigt hög enligt säljaren Louis De Geer, finansierades genom att denne i maj 1756 beviljades ett vid den pågående riksdagen uppmärksammat riksbankslån på 1 500 000 daler på extraordinärt hårda villkor, för vilket J&F såsom reellt betalningsansvariga pantförskev brukskomplexet till Banken. I slutet av 1756 erhöll de också ett lån på 511 000 daler mot pant av Koskis och Antskogs bruk. Deras två sista riksbankslån upptogs i augusti 1757 på Hedvigsfors (103 400 daler) och i juni 1758 på bruken i Österbotten (162 800 daler).

Utöver riksbankslånen hade Jennings & Finlay en stor skuld till kommerserådet Anders Nordencrantz för köpen av Skebo och Ortala bruk. På grund av en pågående rättstvist mellan tidigare ägare av de två bruken måste 850 000 daler av den sammanlagda köpeskillingen på 1,2 miljoner inestå hos Nordencrantz mot 6 % årsränta. Tvisten slets först 1762 genom riksdagsbeslut och skulden till Nordencrantz reglerades 1763 och 1764. På grund av att penningvärdet då halverats sedan de två bruken köptes 1755–56 inledde Nordencrantz en politisk ven-

detta mot J&F som avbröts först 1772 genom Nordencrantz död i juli och Gustav III:s statskupe en månad senare. Nordencrantz insatser som mössornas ekonomisk-politiska orakel och hans attacker mot framför allt sin riksdagspolitiska motståndare Jennings har behandlats flerstädes i den historiska litteraturen. Därvid har dock inte beaktats att den stora återbetalningen av hans fordran på J&F 1763 och 1764 kanske gav honom ett motiv för att vara starkt pådrivande i beslutet om deflationspolitiken vid 1765–66 års riksdag.

Nordencrantz anklagade bland mycket annat J&F för att ha drivit fram den starka inflationen. I den här refererade historiska litteraturen avfärdades den tanken såsom omöjlig redan av Samuelsson, men dennes mycket försiktigt formulerade hypotes att inflationen eller inflationsförväntningar spelade en roll för J&F:s stora upplåning i Riksbanken har levt vidare och ibland skärpts. Den av Jörberg klarlagda prisutvecklingen visar emellertid att hypotesen måste avvisas. Under 1730-talet hade varupriserna legat så gott som stilla. Under ryska kriget i början av 1740-talet hade de stigit markant men fallit under årtiondets andra hälft. Till och med 1755 var prisstegringarna små, blev lite större 1756–58 och sköt 1759–64 i höjden. Med tio procent per år var de i modern mening inflatoriska. Kriget mot Preussen 1757–62 finansierades liksom tidigare det ryska huvudsakligen via sedelpressarna. Stångjärnsprisernas utveckling var bara lite avvikande. Efter ett starkt fall under 1730-talets första hälft låg de tämligen stabilt på låg nivå till slutet av 1740-talet. En obetydlig ökning under ryska kriget blev kortvarig och en mer markant 1748–51 försvann 1752–54, varefter priserna steg måttligt till och med 1757, lite mer 1758 för att efter en andhämtningspaus 1759 stiga mot skyn. När kulmen passerades 1764–65 hade de fördubblats sedan 1757.

När Jennings & Finlay 1755–56 tog upp de stora lånen rådde alltså ingen inflation, knappast heller när det för dem tämligen obetydliga lånet på Hedvigsfors beviljades i augusti 1757. Penningvärdet var i modern mening stabilt, och så uppfattades det nog även vid lånet på Österbottenspossessionen i juni 1758. Några inflationsförväntningar kan knappast ha hunnit uppstå på grund av inträdet i pommerska kriget 1757, dettas begynnande finansiering i Riksbanken och stegrade järnpriser 1758.

Att förväntningar om prisstegringar inte fanns före 1757 utan att snarast motsatsen var förhärskande bland ledande företagare inom järnindustrin finns tydliga belägg för. Därom vittnar de långfristiga järnkontrakt som Charles och Antoine De Geer ingick 1755 och många yttranden i Charles och Louis De Geers brev till Antoine i samband därmed. Och när bankofullmäktige 1756 beviljade det stora lånet på Gimo framhölls riskerna för prisfall på stångjärn av ordföranden Fredrik Gyllenborg, som var president i Bergskollegiet och stor bruksägare.

Men före inflationen tycks en annan, tidigare icke uppmärksammas tendens framträda. Vid stabil varuprisnivå steg priserna snabbt på de bruk och egendomar som Jennings och Finlay köpte, liksom de idag gjort på villor och bostadsrätter. Om detta gällde annan fast egendom är systematiskt undersökt endast för ett

geografiskt begränsat område i Västergötland, men där steg 1745–54 priserna på såld skattejord snabbt medan varupriserna var stabila – men det hade tidens aktörer ingen statistik över – och den ransonering av fastighetslånen som riksdagen 1752 bibehöll men bankofullmäktige ignorerade hade motiverats med att egendomar stigit allt högre i värde. Prisnivån på de här undersökta bruken låg enligt mina P/E-beräkningar på 1750-talet före inflationen klart högre än på 1730-talet. Det förelåg tydligen en fastighetsprisbubbla och det är därför möjligt att en förväntan om stigande egendomsvärden bidrog till Jennings' och Finlays villighet att betala bra för bruken, i synnerhet när villkoren blev lindrigare för Riksbankens sedan nästan tio år snabbt växande fastighetsbelåning. Utifrån moderna erfarenheter ligger det nära till hands att anta att denna Riksbankens fastighetsbelåning bidrog till att blåsa upp en fastighetsprisbubbla. Under den starka inflationen under 1760-talets första hälft fortsatte fastighetspriserna att stiga trots att Banken 1762 inställt nästan all utlåning. 1764 kunde Finlay, förmodligen pressad av kreditstramningen och den internationella finanskrisen, sälja Gimopossessionen högt över 1756 års inköpspris i absoluta tal, men när han 1769 sålde Skebo och Ortala med Herrängs gruvor och Männäis masugn hade deflationen spräckt bubblan. Han fick bara 5/6 av inköpspriset, och det här beräknade P/E-talet hade också sjunkit.

Slutligen måste man också avfärda en tidigare författares antagande att det var stöd från det regerande hattpartiet som möjliggjorde partivännerna Jennings och Finlays "jättelika" upplåning i Riksbanken liksom det näraliggande påståendet att de såsom hattar gynnades med förmånliga lån i Banken. Vid prövningen av deras låneanökningar följdes regelverket vid kommissariernas beredning av låneärendena, och fullmäktige minskade i något fall de föreslagna lånebeloppet eller skärpte såsom vid Gimolånet lånevillkoren långt utöver vad som var föreskrivet. Uppfattningen att Bankens lån utdelades efter partilinjor har inget stöd i de här genomgångna låneärendena.

John Jennings och Robert Finlays förvärv av bruk och utlösning av meddelägare ur bruk krävde utomordentligt stora disponibla medel, och J&F var under några år den frihetstida Riksbankens största privata låntagare. Trots att Bankens utlåning genom räntesättningen var subventionerad jämfört med lån på den icke organiserade kreditmarknaden, klarade Jennings och Finlay liksom många andra låntagare inte av lånetjänsten när penningpolitiken 1762 hårdhänt stramades åt och kreditmarknaden följande år drabbades av en extern chock. En av bankodeputationen beordrad utredning i början av 1765 visade att ca 450 låntagare med 567 lån på minst 6 000 daler inte erlagt föreskriven ränta och/eller amortering för en sammanlagd utgången lånesumma på 29 miljoner daler. De personer med Jennings och Finlay i spetsen som hade nödlidande lån på sammanlagt minst 200 000 daler var 23 till antalet och svarade för 40 % av de 29 miljonerna. Av dessa 23 var 15 bruksägare och åtta storgodsägare fastän de i tidens stil föredrog att använda

ämbets- eller adliga titlar om de hade sådana. Den stora förekomsten av sådana berättigar därför inte Heckschers slutsats att det förekom en ”tydlig vidsträckt konsumtionskredit” i Riksbankens utlåning.

De nödlidande lånens utestående belopp vid utgången av 1764 (inklusive lån på mindre än 6 000 daler) har här beräknats utgöra åtminstone 30 % av det totala beloppet för utestående fastighetslån. Med moderna mått var Riksbankens ställning mycket allvarlig redan innan deflationspolitiken beslutades vid 1765–66 års riksdag, och dess läge förvärrades givetvis när priserna åren 1767 och 1768 föll med 50 % eller mer och ökade den reala bördan av räntor och amorteringar för låntagarna.

En hel del har skrivits om deflationspolitikens ekonomiska och politiska konsekvenser, men den kreditkris som Riksbanken hamnat i och dess hantering har inte uppmärksamrats. Den tolkning av spridda data som här framlagts är föregripande och hypotetisk. Den går ut på att Bankens ledning redan före 1765 års riksdag insett att man måste gå försiktigt fram, i synnerhet med de stora låntagarna, dvs. att man med nutida terminologi insett att en forcerad avveckling av stora engagemang kunde hota marknadens likviditet och att en kollaps på finansmarknaden genom en kedjereaktion av betalningsinställelser och konkurser skulle leda till mycket stora realiserade förluster för Banken. I strid med 1766 års bankreglemente fortsattes i skydd av den sekretess, den brist på transparens, som omgav Bankens affärer vad som under 1920-talets bankkris kallades den långa vägens strategi, och den sanktionerades av 1769–70 års riksdag. Om bara räntorna erlades punktligt på fastighetslånen skulle de stora resterande amorteringarna inkrävas med ”lämpa och fogelighet” som det hette. Riksdagen vidtog också åtgärder för att öka likviditeten i ekonomin och bestämmelser som skulle underlätta försäljningar av pantsatta fastigheter på exekutiv auktion. Tanken att man tack vare dessa åtgärder redan under åren 1771–73 successivt skulle kunna avveckla de resterande amorteringarna visade sig dock för optimistisk. Först efter den ekonomiska återhämtning som kom efter 1771 och 1772 års missväxter, och med det neutrala Sveriges gynnsamma utrikesbalans under det stora sjökriget, tycks förutsättningar ha förelegat att avveckla stora, sedan länge nödlidande engagemang såsom de med John Jennings sterbhus. I fråga om dem lyckades den mycket långa vägens strategi. Riksbanken återvann genom försäljningarna av panterna 1781 och 1782 med god marginal sina fordringar.

Vad gäller bruks långsiktiga finansiering har i denna framställning två olika former mött: dels ADGs formellt kortfristiga men reellt långfristiga reversupplåning i regel mot högsta lagliga ränta och till synes utan inteckningssäkerhet, dels Jennings & Finlays långfristiga amorteringslån i Riksbanken mot artificiellt låg ränta och mot pant av fastighet. I ADGs fall skedde största delen av upplåningen för att finansiera köpet av Forsmark, och i Jennings & Finlays var detta uttryckligen fallet vid köpet av Gimo och brukspossessionen i sydvästra Finland, medan två stora

lån upptogs med uppgivet syfte att lösa ut John Jennings systrar ur Forsmarks och Ströms bruk.

Jean Jacques De Geers köp av Forsmark liksom huvuddelen av Jennings och Finlays bruksförvärv var som nämnts köp av företagspaket med färdig organisation av underlydande enheter, arbetskraft och vattenmagasin. Så förhöll det sig också med Olof Burenstams köp av bruk och jordagods i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. För Burenstam spelade emellertid formellt kortfristig reversupplåning och långfristiga lån från kreditgivande institutioner en ganska liten roll för köpens finansiering. Framför allt var det säljarna som gav köparen långfristig kredit genom köpeskillingsreverser mot högsta lagliga ränta och in-teckning i de sålda fastigheterna.³²⁵ Man kan här tydligt se att periodens starkt föränderliga penning- och valutförhållanden påverkade längden på den betalningsfrist som säljarna var villiga att acceptera.

De tre typerna av upplåning för bruks försörjning med långsiktigt kapital tycks väl, om än inte alldeles glasklart, kunna inordnas i utvecklingen inom penningväsen och penningpolitik. Formellt kortfristiga reverslån med 6 % årsränta på 1730- och 1740-talen blev reellt långfristiga, därför att de under det stabila penningvärdet gav placerarna en god avkastning och därför att låntagarna inte hade någon gynnsammare offentlig kreditkälla. Hattarnas omläggning av penningpolitiken i expansionistisk riktning med Riksbankens för låntagarna allt billigare och mer gynnsamma amorteringslån mot pant av fast egendom torde dels ha strypt efterfrågan på dyrare privata reverslån, dels ha bidragit till penningvärdets halvering 1758–1764 och därmed gjort placering av medel i sådana föga lockande.

Vad som därefter hände på den långa kreditmarknaden under det penningpolitiskt och ekonomiskt turbulenta årtiondet innan penningväsendets reorganisation inleddes med den 1776 påbörjade övergången till silvermyntfot är bara delvis känt. Denna kunskap ger dock inget svar på frågan om hur brukens försörjning med långsiktigt kapital gick till. Den bestyrker endast Jörbergs ovan refererade tolkning att den regionala prisutvecklingen på järn under deflationskrisen var ett uttryck för att situationen inom järnhanteringen var kaotisk. När kaoset lagt sig under 1770-talets andra hälft verkar den långa marknaden ha börjat fungera igen, men den som ville sälja bruk måste låta betalningen ske långsamt genom lång kredit till köparen, ett förfarande som Riksbanken också införde vid försäljningen av pantsatta bruk på exekutiv auktion.

Epilog

Att 1700-talets bruksvärld var (eller blev) statisk och oföränderlig är enligt Hildebrand en synvilla som beror på att den ses mot bakgrund av den nyligen inträffade, utomordentligt starka förändringen av den. I det skenbart beständiga fanns

hela tiden dynamiska tendenser. Dessa yttrade sig dels i företagsamma bruksägarers ständigt återkommande försök att bygga upp nya brukskombinationer, dels i en lidelsefull strävan efter förnyelse genom experimenterande med olika slag av järnmanufaktur. (1987:165 f) För det senare var både Antoine De Geer och John Jennings exponenter, men det har här berörts bara i förbigående, medan det snabba uppbyggandet och finansieringen den Jennings-Finlayska brukskombinationen har varit en central del av undersökningen. På vägen har också klarlagts den yttre gången av Jean Jacques De Geers något förbisedda, dynamiska koncernbygge 20 år tidigare liksom också finansieringen av det sista elementet i det, köpet av Forsmark. Vissa jämförelser har också gjorts med Olof Burenstams förvärv av en rad bruk och gods under 1700-talets sista fjärdedel och början av 1800-talet.

För att karakterisera uppbyggandet av Jennings och Finlays brukspossession kan man, lite svagare formulerad, låna den kommentar till deras nya manufakturverk i Johannisfors under Forsmark som österbyinspektoren Gustaf Wählberg 1754 skrev till sin patron Antoine De Geer: "Alltsammans anläggs med otrolig kostnad och force, så att de herrarne måtte vara bottenrika, eljest ser det äventyrligt ut." Under det ekonomiskt och finansiellt stormiga 1760-talet visade det sig dock att herrarna inte var bottenrika och att deras finansiering av den relativt dyrt köpta brukspossessionen blivit äventyrlig. Efter handelshusets upplösning gick Finlays del av den till större delen förlorad redan under 1760-talet, och med hans 1771 inledda konkurs försvann de sista delarna av den. Vid John Jennings död på 44-årsdagen i december 1773 var hans del av bruksgruppen fortfarande intakt, men hans finansiella ställning var långt mindre solid än faderns var vid dennes död. Härtill bidrog framför allt den stora riksbanksupplåningen på bruken, och i början av 1780-talet såldes i snabb takt sterbhusets bruk på bankauktioner. Förloppet påminner till synes nära om den kända ramsan om tre generationers insatser: "förvärva, ära, fördärva", men den stämmer inte riktigt och är nog orättvis mot den tredje generationen, den unge svirande Frans Jennings. John Jennings hade efterlämnat en finansiell ställning som ställde sonen inför en alltför svår uppgift, en uppgift som dennes i brukshantering väl förfarna förmyndare inte löst. Men tack vare sina i affärer garvade far- och morfäders framsynta försiktighet hade han fideikommisset Skånelaholm i behåll.

De tre snabbt uppbyggda bruks- och godskomplex som ovan sammanställts vad gäller deras finansiering fick mycket olika livslängd. Ägandet av det Jennings-Finlayska delades 1762 men försäljningen av de uppdelade brukens produktion skulle hållas samman. Redan 1769 hade dock stora delar av possessionen sålts av, och 13 år senare var den helt upplöst. Av Jean Jacques De Geers skapelse från 1730-talet blev två av huvudenheterna kvar i hans familjs ägo, Lövsta- och Strömsbergsverken och Finspång, medan Forsmark, Gimo och Österby föll bort på 1750-talet. Huvuddelen av Burenstams possession förvärvades 1775–1785 och utbyggdes 1792 och 1807–08 med två mindre bruk och ett storgods. Vid hans

död 1821 hade egendomsmassan stigit starkt i värde och ärvdes av hans barn. (Stjärnsunds slott och gods såldes 1823 till kung Karl Johan.)

De olika utfallen kan jag på grund av ofullständiga och ojämna kunskaper om brukskomplexen och deras ägare inte diskutera på ett något så när uttömmande sätt. Men även vid en ytlig jämförelse faller, vid sidan av olikheter i långsiktig finansiering, några skillnader mellan dem i ögonen. De skilda faktorerna hör dels hemma på ett personligt mikroplan, dels på ett ekonomiskt makroplan, men det är svårt att väga samman och värdera deras betydelse.

På makroplanet är skillnaderna påfallande, och de spelade kanske den avgörande rollen. Burenstams djärva köp av bruk och gods 1775–85 följdes av mycket goda avsättningsförhållanden för svenskt järn under 1790-talets glänsande järnkonjunkturer; en såsom brukspatron mindre framgångsrik måg skriver i en släktkrönika att svärfadern haft ”det man kallar ovanlig tur”. Därtill kom att hans reala ränte- och skuldbörda lättades av den starka penningvärdeförsämringen under åren 1790–1802 och efter 1809. I dessa avseenden mötte Jennings och Finlay med sin tunga skuldbörda makalöst ogynnsamma förhållanden: starkt minskande järnexport och halverade järnpriser under 1760-talets andra hälft, kreditstramning från 1762, internationell finanskris 1763 och våldsam deflation 1767–68. De Geers brukskomplex drabbades efter sin tillkomst inte av lika stora makroekonomiska svårigheter, men 1740-talet var ett för järnhanteringen besvärligt årtionde. Enligt Louis De Geer som administrerade Gimo bar detta sig inte, och det upplånade kapital som nedlagts i Forsmark visade sig svårt att förränta.

Hälsa och livslängd är en personlig faktor, som aktörerna hade mycket liten möjlighet att påverka. Burenstam var när han 1785 avslutade sin huvudköprond 34 år, hade en robust hälsa och hade mer än halva livet framför sig, och detsamma kan sägas om den blivande ”kopparkungen” Lars Magnus Björkman, som köpte Finlays finska bruk 1783 och mötte samma gynnsamma makroekonomiska klimat som Burenstam. Jean Jacques De Geer var å andra sidan 1730 64 år gammal och dog 1738 samma år som köpet av Forsmark avslutats. Att hälsoproblem medverkade till att hans son Antoine 1751 sålde Forsmark är troligt och dennes död 1756 vid 35 års ålder medförde att han inte hann tillträda fideikommisset Österby, som han arrenderade och var utsedd att ärva. John Jennings, slutligen, var också relativt ung när han dog 1773, på dagen 44 år gammal.

På mikroplanet ligger också frågan om aktörernas kompetens som företagsledare, men här finns i litteraturen ganska litet att ta på utom i fråga om Lars Magnus Björkman som uppenbarligen var en mycket kompetent koncernchef. Mitt eget sysslande med herrarna Burenstam, De Geer och John Jennings har gett mig intrycket att Burenstam här hade försteget. Han var en i högsta grad närvarande ägare som med praktiskt handlag direkt ledde eller nära kontrollerade sina företag. Han hade inte heller några så starka intressen vid sidan av dessa som till exempel Charles De Geer, den internationellt kände entomologen, eller hattledaren John Jennings. Klart är å andra sidan att den yngste av bröderna De Geer, An-

toine, inte var den tafatte brukspatron som tecknats i tidigare litteratur.

Återstår Robert Finlay som jag inte fått något vidare grepp om. Men denne, som det inte finns någon känd avbildning av, vore värd ett närmare studium. Han framstår i breven till Antoine De Geer som sympatisk för att inte säga lite charmig, och han gjorde en blixtkarriär i den stockholmska företagareliten från invandrad bokhållare till naturaliserad svensk adelsman, titulärt kommerseråd och riddare av Nordstjärneorden. Klart är att han den närmaste tiden efter Frans Jennings död var den som ledde handelshuset Jennings & Finlay, ett förhållande som tydligt framträdde när järnkontrakten med Charles och Antoine De Geer togs hem på våren 1755.

För egen del *tror* jag att det var Finlay som var primus motor i koncernbygget och monopolsträvandena. Finlay ger mig associationer till Ivar Kreuger, inte bedragaren, utan den Ivar Kreuger som, för att låna Wählbergs ord, med "otrolig kostnad och force" köpte upp tändsticksfabriker för att skaffa sig monopol, vilket visade sig äventyrligt när deflations- och finanskrisen kom 1921–22. Liksom Finlay 1762–63 klarade sig Kreuger den gången ur knipan. Men i början av 1930-talet var det "kört" för honom liksom det var för Finlay efter 1767–68.

Med en sista frivolt i den historiska manegen skulle jag vilja dra ännu en parallell. Släkten De Geers mer än 200-åriga engagemang i svensk storindustri för tankarna till senare tidens (hittills) fem generationer av familjen Wallenberg, även om De Geerna under Lövstas sista halvsekel som bruk inte verkar ha varit så aktivt engagerade för förnyelse. De Geernas ägande av Finspång upphörde 1856, samma år som A.O. Wallenberg grundade Stockholms Enskilda Bank, och bruket i Lövsta jämte Karlholms och Tobo bruk såldes 1917 till Gimo-Österby Bruks AB. Järnhanteringen i Lövsta lades ned 1926 vid bildandet av Fagerstakoncernen. Ortsbornas protestskrivelse mot nedläggningen, som skrevs av kyrkoherden i Österlövsta, min pappa Victor Fritz, hade ingen effekt.³²⁶

Noter

Om inte annat anges återfinns de i noterna anförda arkiven och samlingarna i Riksarkivet.

Kapitel I

- 1 Den följande översikten bygger på Boëthius & Kromnow 1947, 42–58.
- 2 Boëthius & Kromnow 1947, 40–59; Bredefeldt 1994, 11 f; Fritz 2002, 40, 44, 100.
- 3 Bredefeldt 1991, 209.
- 4 Den följande framställningen om prisutvecklingen bygger framför allt på Lennart Jörbergs 1972 utkomna stora verk *A history of prices in Sweden 1732–1914*. Denna prishistoria bygger på ett mycket omfattande material av så kallade markegångstaxor. Markegångstaxor fastställdes, efter under olika delperioder skiftande regler, inför landshövdingen av markegångsdeputerade. Priser åsattes därvid ett antal varor och tjänster (olika typer av dagsverken) som ingick i de skatter som var fastställda att utgå i form av naturaprestationer. Markegångsdeputerade bestod av två ledamöter från vart och ett av de fyra stånden, hälften skulle representera dem som hade att betala skatt i persedlar eller dagsverken, hälften de statsanställda som enligt indelningsverket fick lön in natura. Till de i markegångstaxorna åsatta priserna – vilka, såsom beteckningen markegång anger, i princip skulle motsvara gällande marknadspriser – kunde skattebetalarna avlösa sina naturaprestationer med pengar. Markegångssättningen ägde under 1700-talet rum mellan Thomasmässan den 21/12 och årets slut. 1803 tidigarelades den till början av november. (Jörberg 1972:1, 8–12)
- 5 Jörberg 1972:2, 3–7.
- 6 Boëthius & Kromnow 1947, 36 (kallar grupp 2 ”fint järn”); Adamson 1963b, 22.
- 7 Uppgifter härrörande från stadsmäklare om priser på en rad järnkvaliteter vid avslut på Stockholms börs publicerades i *Stockholms stads priscourant* 1728–29 och 1740–76 samt i *Stockholms Handels Mercurius* 1731–36.
- 8 Adamson 1963b, 22.
- 9 Boëthius & Kromnow 1947, 36; Hildebrand 1957, 353.
- 10 Jörberg 1972:1, 571 f; 1972:2, 2, 4.
- 11 Jörberg 1972:2, 79, 82–90, 106 g, 113 f; Hildebrand 1987, 65 ff, 129.
- 12 Hildebrand 1957, 341, 347, 351.
- 13 Hildebrand 1987, 104.
- 14 Hildebrand 1957, 170.
- 15 Uppgifterna om det privilegierade smidet ger ett visst mått på bruks storlek, men de visar inte hur mycket som faktiskt producerades. De bästa upplysningarna härom ges givetvis av bruksräkenskaper, men sådana är långt ifrån fullständigt bevarade för de svenska järnbruken. För åren 1796–1860 finns ett gott och mycket omfattande ersättningsmaterial som Rolf Adamson bearbetat och publicerat (1963b), nämligen listor över invägningen av järn från bruken i riket på vågarna i stapelstäderna. I dessa som hade rätt att handla med utlandet blev den allra största delen av stångjärnstillverkningen vägförd.
- 16 Lager 1967; Högborg 1973b; Samuelsson 1987, 161; Norrby 1991, 53, 87.
- 17 Hildebrand 1957, 174–77. – Gysinge i Gästrikland räknas höra till gruppen.
- 18 Hildebrand 1957, 170, 175; Tigerstedt 1957, 580; Samuelsson 1987, 160 ff; Fritz 2002, 44 f.
- 19 Inflationsförväntningar är i samman-

hanget egentligen en anakronistisk term. Man hade ju ingen erfarenhet av en mångårig stark försämring av penningvärdet.

- 20 Müller 1998, kap 9 Slutsatser, 276–283.
- 21 Müller tar i slutsats-kapitlet inte upp resonemangen om möjliga rationaliserings-, samordnings- och stordriftsvinster med brukskomplex i handelshus ägo, men de har skyttat tidigare i framställningen.
- 22 Müller för också mer hypotetiskt fram att Grillarna genom förvärvet av Söderfors och Österby skulle ha försökt monopolisera exporten av vallonjärn, men exporten från dessa två bruk utgjorde en alltför liten del av vallonjärnsutförseln för att den hypotesen ska vara rimlig.

Kapitel II

- 23 Samuelsson 1951, 38; Müller 1998, 250.
- 24 Samuelsson 1951, 71–80 passim; Högborg 1973a; Eklund 2001, 56, 64 ff, 110; Evans & Rydén 2007, 55, 93, 103, 108, 113.
- 25 Sverige hade i frihetstidens början dubbelmyntfot, daler silvermynt och daler kopparmynt med 1 dsm = 3 dkm. Kopparmyntet som med den relationen var övervärderat undanträngde silvermyntet ur rörelsen, och man räknade vanligen i kopparmynt. Alla här förekommande prisuppgifter är om inte annat anges daler kopparmynt.
- 26 Köpeavtalet med bilaga i Skånelaholms-samlingen vol 2, nr 166 och 167, E 5415; Köpebrev av 9/3 1742 i lagfartsprot. Semminghundra härad 24/5 1742. Häradsrätternas renoverade småprotokoll vol 37. Svea hovrätts arkiv; – Sätsgården i Skånela sn var enligt köpebrevet 2 1/4 mantal med fem underlydande frälsehemman i Ekeby, ett på 4/8 och fyra på 5/8 mantal, ett helt frälsehem-

man brukat av tre bönder och frälsehemmanet Dahl 1/4 mantal med en under gården hörande krog samt åtta skattlagda torp. Landbogårdarna i Ekeby betalade var och en i årligt arrende bland annat 6 1/2 tunnor spannmål, 1 får, 2 hönor, 1 tjog ägg och 2 famnar ved. Vad de övriga landbönderna och torparna presterade framgår inte av köpebrevet. Inte heller framgår det om landbönderna hade dagsverksskyldighet eller hur stor denna var för torparna.

- 27 Ågren 2007, 64–75; Söderlund 1943, 333.
- 28 Högborg 1973a och b; Norrby 1991, 7–11. Avskrift av FJs adelsbrev av 21/7 1742 i Skånelaholmssamlingen, vol 3, E 5416. – John föddes 3/12 1729 (gamla stilen) vilket efter kalenderreformen 1753 svarade mot 14/12.
- 29 Norrby 1991, 38–44.
- 30 E 5626.
- 31 Högborg 1973b; Norrby 1991, 18–21, 172–187.
- 32 Högborg 1973b; Norrby 1991, 23 f.
- 33 FJs bouppteckning, Adliga bouppteckningar 4/8–8/12 1756, Svea hovrätts arkiv; FJs testamente av 11/4 1754, ett exemplar i Skånelaholmssamlingen, vol 3, E 5416 och ett i ett utdrag ur Svea hovrätts prot. av 9/1 1755, i vilket testamentet är intaget och intecknas, i Skånelaholmssamlingen, vol 20, E 5433. – Inget lagfartsprotokoll med intaget köpebrev har påträffats i serien Rådhusrätternas renoverade småprotokoll för åren 1747–1749. (E XII a, vol 40–42)
- 34 Samuelsson 1951, 43.
- 35 Frans Jennings bouppteckning (not 33) innehåller en förteckning med rubriken ”Skrifter och handlingar” som upptar ett bolagskontrakt av 1/11 1749 jämte ett bihang av 1/2 1752. Hur firman tecknades framgår av en serie brev till

- dess förlagstagar Antoine De Geer 1747–1755. (E 5627) Sedan John Jennings efterträtt fadern tecknades firman Jennings & Finlay. Här kallas firman sedan Finlay blivit delägare Jennings & Finlay, eller J&F.
- 36 Lager 1964. – Plomgren som var titulärt kommerseråd erbjöds också adelskap, men avstod härifrån till förmån för sina barn som adlades von Plomgren.
- 37 Utdrag (i praktutförande) ur Svea hovrätts prot. av 9/1 1755, i vilket fideikommissbrevet är intaget och intecknas. Skånelaholmssamlingen vol 20, E 5433.
- 38 Norrby 1991, 36 ff, 43, 73 f. – Uppgifterna om Livregementet till häst i Krigsarkivets beståndsoversikt, del 5, 39. Jag tackar arkivrådet Evabritta Wallberg för denna hänvisning. – Livregementet till häst var inte ett värvat gardesregemente utan ett av landets indelta kalleriregementen, östra Svealands kavalleriregemente och därmed Skånelaholms.
- 39 Norrby 1991, 3842, 50 f.
- 40 Not 33.
- 41 Friman, Söderström & Nordqvist 2008, 152. – Enligt mejl från Göran Söderström (2/10 2009) kan möjligen ”Engelska fattigbössan” avse Katarina fattighus som från 1745 var inrymt i det Lillienhoffska palatset vid nuvarande Medborgarplatsen. Huset kallades ”Engelska huset”, därför att engelska ambassadören ägt det 1723–42.
- 42 Det s.k. köpeavtalet av 6/2 1742 ger ingen uppgift om antalet mantal. Diskrepansen mellan köpebrevets 2 1/4 mantal för säteriet och bouppteckningens 3 1/4 beror förmodligen på ett skrivfel i lagfartsprotokollets återgivning av köpebrevet (eller i detta), ty enligt både 1743 och 1754 års jordebok bestod Skånelaholms säteri av ett hemman Ekeby 1 1/4 mtl och ett hemman Skånelaholm 2 mtl. (Jordebok för Stockholms län 1743 och 1754. Kammarkollegiets arkiv.)
- 43 De kontanta penningarna bestod endast av 7 specieriksdalrar (i enlighet med rådande växelkurs) à 10 daler, två halva riksdalrar à 5 och 1 1/2 ”engelsk krona” värderad till 15 daler. Tomtebogruvan var en koppargruva i St Skedvi socken i Dalarna. I Östra och Västra Silkeborgs gruvor lade bruksägaren Adolph Adolphson Christiernin (1701–1771), som ärvt järnbruk och domäner i Västansfors, med stöd av riksdagen ned stora pengar, men produktionsresultatet blev klen och förlusterna stora. Vid 1760–62 års riksdag blev det slut med statsunderstödet. Västra Silberg förvandlades till järnbruk, och enligt Christiernin fick herrarna Jennings & Finlay ”uppskåra frukten av mina ... nedlagde penningar”, ty de ska inom kort ha sålt alltsammans med ”orimlig vinst”. (Boëthius 1929; Tigerstedt 1957, 42–46) Om denna transaktion har inga andra uppgifter påträffats i det genomgångna materialet.
- 44 Samuelsson 1951, 38.
- 45 Eftersom bouppteckningen inte upptar några korta skulder eller några FJ:s andelar i firmans korta skulder kan ju möjligen posten vara ett saldo: kassa plus giroräkning i riksbanken plus varulager minus korta skulder. Bouppteckningen skiljer på tillgångssidan mellan fast egendom och lös egendom. Att omgruppera bouppteckningens poster till en modern balansräknings anläggnings- och omsättningstillgångar möter stora svårigheter och skulle vara rätt meningslöst. Svårigheterna är främst två: 1) Avsaknaden av uppgifter om FJ:s andelar i firmans kassa och varulager och 2) omöjligheten att fördela säkra penningfordringar, på anläggnings- och omsättningstillgångar, då de skilda fordringarnas löptider (med två undantag)

- inte anges. Det vore inte heller särskilt meningsfullt att försöka omforma bouppteckningen till en balansräkning. Endast en större skuldpost redovisas, 100 000 daler till FJ:s yngsta barn Frans för att denne skulle få lika med syskonen. De legat på sammanlagt ca 20 000 daler som upptas i FJ:s testamente redovisas inte i bouppteckningen. Eftersom den redovisade skulden utgjorde mindre än 1/8 av behållningen i bouppteckningen var soliditeten mycket god och även om skulden till Frans varit att betrakta som kortfristig (vilket den knappast var), hade den inte utgjort något likviditetsproblem. Döttrarnas anspråk på arvsmassan hade i testamentet gjorts långfristiga.
- 46 Boëthius 1947, 388–91; 1968, 965, 975.
- 47 Norrby 1991, 48.
- 48 E 5626.
- 49 Högberg 1973b; Samuelsson 1987, 161.
- 50 Norrby 1991, 135 f. – Ett lass var den last som en släde kunde ta. 35 000 lass malm lämnade Dannemora varje vinter. (Evans & Rydén 2007, 87)
- 51 Riksbankslånen på Jennings bruk var 1 232 700 daler och Finlays 2 073 800, vartill kom 850 000 daler som Norden-crantz hade att fordra av köpeskillingen för Skebo och Ortala, eller inalles 2 923 800 daler. (Han hade också en skuld till Banken på 107 400 för Jennings stenhus på Riddarholmen som han köpt 1759 för 150 000 daler.) Om man relaterar respektive skuldbörda till de två bruksomplexens årliga smide var också Jennings börda lättare än Finlays, 225 daler per skeppund mot 246. (Vid denna beräkning har antagits att Gimo som hade obegränsad smidesrätt nått 1756 planerade 4 000 skeppund per år.)
- 52 Jfr Roslins berömda målning av John Jennings och hans svägerska och bror.
- 53 Norrby 1991, 109 f återger delar av memorialet.
- 54 Fritz 1967, 15; Bergfalk 1859, 95 f; Montgomery 1920, 35.
- 55 Norrby 1991, 212; Intecknings- och lagfartsprotokoll Olands härad 24/2 1764. Häradsrätternas renoverade småprotokoll, vol 81, f 751 f. – Genom köpebrev av 16/1 1764 sålde RF till JHL dels Gimo sätesgård och bruk, Vällnora masugn med alla därtill lydande och lagda sätesgårdar, frälse- och skattehemman, rusthåll, torp, utgårdar och kvarnar, Uddnäs säteri med tillhörande lägenheter och kvarnar enligt undertecknad jordebok, dels Robertsfors masugn med dess privilegier, hemman och lägenheter, dels alla till bruken hörande gruvor och malmstreck enligt särskild förteckning så ock alla utestående bruksskulder samt vid bruken, gruvorna och gårdarna varande inventarier. JHL ägde att genast tillträda allt detta i enlighet med bokslutet vid bruken och gårdarna den 1/11 1763, och denna dag skulle räknas som tillträdesdatum; driften vid alla dessa egendomar skulle fr.o.m. denna dag räknas som ”gången” för JHLs räkning. Den efter särskild överenskommelse utbetalda köpeskillingen uppgick till tjugosju gånger ett hundrade tusen daler kopparmynt plus 100 000 daler såsom vängåva till RFs syster Marja Finlay. Därtill hade JHL förbundit sig att till RF särskilt betala vissa vid bruken och gruvorna varande inventarier: kol, malm och tackjärn efter kvantitet och pris i bruksräkenskaperna den 1/11 1763 jämväl spannmål efter 36 daler per tunna i genomsnitt samt vissa andra proviantpersedlar av ätande och nötande varor för bruksfolket efter inköpspris tillika med förfallna men icke uppburna hem-

mansräntor för 1763 enligt särskild räkning. Dessutom skulle JHL betala vad bruksfolk, allmoge och dagsverkskarlar kunde ha att fordra den 1/11 1763 härrörande av vid bruk och gårdar utförd tjänst och arbete. Fordringar som ståndspersoner och kronotjänstemän kunde ha skulle däremot komma RF ”till last”. Bruksskulder och inventarier vid Robertsfors skulle däremot utan undantag lämnas till köparen utan någon betalning. På köpebrevet hade slutligen John Jennings tecknat att han samtyckte till köpet, eftersom han genom särskild överenskommelse av 20/7 1762 överlätit sin hälft i denna egendom till RF.

- 56 Malmström 1877, 388 f, 407 ff.
- 57 Finlays väg mot konkursen behandlas kortfattat av Lager (1967) och utförligare av Norrby 1991, 212–15.
- 58 Häradsrätternas renoverade småprotokoll, vol 93, 1769, f 230, 364 f, 405 ff.
- 59 Nyberg 2007, 16 f; Björkenheim 2007, 72. – Riksbanken skulle enligt Svea hovrätts dom av 26/7 1774 framför andra borgenärer njuta sin betalning för lånekapital, ränta och omkostningar ur de för bankens räkning pantsatta fastigheter som vid cessionen var i konkursboets ägo, dvs. Finlays bruk i Finland och stenhuset på Riddarholmen. (Svea hovrätts arkiv, B II a, vol 143, dombok 1774, fol 510 f. Hela domen omfattar fol 487–573.)

Att Bankens fordran mot pant av de finska bruken transporterats på J.&C. Hasselgreen framgår av firmans köpebrev till B.M. Björkman av 16/12 1783. För hela brukspossessionen med lös och fast egendom, vilken under Hasselgreens ägotid utökats med två egendomar och ett rusthåll i Finland samt gruvor i Tunabergs bergslag i Södermanland, uppgick köpeskillingen till 126 000 rdr

sp, vilken av Björkman erlagts med reverser som förföll på ”vissa överenskomne terminer”. Men köpebrevet innehöll ett tillägsavtal (”kommandes till detta köp att tilläggas”): Hasselgreens skulle ersätta Björkman för värdet av 3 002 skp stångjärn och 65 tolfter bräder som Björkmans firma (i egenskap av förvaltare av H:s finska egendomar) på våra ordres och för vår räkning detta år inskeppat”. I gengäld skulle Björkman från och med köpebrevets datum svara för den skuld som de av honom övertagna bruken häftade för i ”Svenska Banken” jämte den inbetalning på den [av räntor och amorteringar] som skett 1783 liksom för alla fordringar som ”främmande eller arbetare vid egendomarne” kunde äga samt för allt förlag till dessa och andra kostnader för dem som Björkmans firma lagt ut. (Jag tackar prof. Klas Nyberg som givit mig en avskrift av köpebrevet, som finns i Orisbergs bruks arkiv. Det har avtryckts i Björkenheim 2007, 72 f, men inte i sin helhet. Bl.a. har det här uppmärksammade tillägget utelämnats.)

Tilläggets innebörd tycks mig vara att Björkman fick ett likviditetstillskott, betalning för stångjärn och bräder som egentligen var Hasselgreens i utbyte mot att han fick svara dels för smärre utlägg som han gjort för Hasselgreenarnas räkning, dels fr.o.m. 16/12 1783 för de långa amorteringslånen på bruken i Riksbanken och eventuella bruksskulder. De betalningar som B tog på sig kunde ju annars ha avdragits från köpeskillingen för bruken. Inga siffror ges för värdet av stångjärn och bräder eller för riksbankslånens utestående belopp, men en grov uppskattning kan göras. Enligt markegångstaxorna för stångjärn i Gästrikland 1783 var stångjärnet värt ca 16 300 rdr sp och bräderna enligt markegången i Västerbotten 20 rdr. (Jörberg

1972:1, 523, 573. Jörberg presenterar inga markegångstaxor från den finska riksdelen.)

Köpeskillingen 126 000 riksdaler specie motsvarade enligt 1776/77 års realisationskurs 2 268 000 daler, men enligt 1755 års medelkurs 1 291 500 daler. J&F hade betalat 530 000 daler för bruken i sydvästra Finland 1755 och ett okänt belopp 1758 för possessionen i Österbotten, men säkerligen långt mindre än 760 000 daler.

Kapitel III

- 60 Tigerstedt 1957, 551 f, 567–74; Hildebrand 1957, 203 f, 426–30; Norrby 1991, 26 f. – Om satsningarna var betingade av tekniskt eller ekonomiskt intresse eller bådadera må vara osagt.
- 61 Samlingen består av fyra kapslar med inkommande brev (E 5626–29), en kapsel med ADGs egenhändiga svårlästa handlingar med karaktär av koncept till, register av och diaries över utgående brev (E 5625), en kapsel med diverse räkenskaper (E 5629 a), en i förteckningen rubricerad Avskrifter (E 5630) samt två med rubriken Diverse (E 5631–32).
- 62 De sex bevarade breven jämte en viktig bilaga är skrivna på holländska och har översatts till engelska av Drs. Th. Marita Koornwinder-Wijntjes, Busum, Nederländerna. Marita Koornwinder kan svenska men anser sin engelska bättre. Hon har sedermera granskat min översättning till svenska av den engelska texten för att kontrollera att tvåstegsöversättningen inte hamnat alltför långt från det holländska originalet. Ytterligare fem brev på holländska i E 5626 från amsterdams-handelshuset Gebroeder Christoffers en Comp har sammanfattats på svenska av Marita Koornwinder.
- 63 Breven till ADG anförs bara med brevskrivarens namn och brevets datum, och för de brevskrivare som efterlämnat

många brev och/eller ofta anförs ges bara initialerna: JCvA (Jacquelina Cornelia van Assendelft), CDG (Charles De Geer), LDG (Louis De Geer), J&F (Jenningska firman), RF (Robert Finlay), JS (Jacob Swedmark), GW (Gustaf Wählberg) och JÖ (Jacob Örner). JÖ 8/12 46 betyder alltså Jacob Örner till Antoine De Geer 8/12 1746. – ADG är inte biograferad i SBL. Han kallas i litteraturen ibland Anthony eller Anton. Här används namnformen Antoine, ty så undertecknade han två bevarade brev till sin blivande hustru (E 5555) och ett järnkontrakt med smeder i Stockholm av 1/1 1745 (original i E 5631) och sitt förlagskontrakt med Jennings av 1749, och så skrivs hans namn i de flesta brevadresser som finns bevarade bland hans inkomna brev, så t.ex. alltid av J&F och av hans mor. Hans mer berömda bror Lövestapatronen och entomologen är ju också känd under den franska formen av förnamnet, men i sina brevkoncept använder ADG alltid det svenska "Carl", "bror Carl", "bror min Carl". Vad denne kallade ADG framgår inte av hans brev till denne. Han tilltalade honom inte med förnamnet utan skriver "Ni", "Ni min bror", "min kära bror" eller liknande. Både ADG och CDG kallar alltid den äldste brodern "Louis", medan den näst äldste brodern Jean Jacques i ADGs få bevarade brevkoncept eller register kallas "bror Jan Jacob". Louis tilltalar i breven sin bror Antoine med "I".

- 64 Evans & Rydén 2007, 76 ff. – Tigerstedt (1957, 562 ff) uppger att JJDG ärvde Gimo efter sin farbror Steven. Evans & Rydéns uppgift att JJDG köpte Gimo är den riktiga. Gimo bruk ägdes enligt jordeböckerna för Uppsala län i början av 1730-talet av "Stefan De Geers arvingar", och i Olands häradsrätts lagfartsprotokoll av 7/6 1735 in-

togs ”ord för ord” två köpebrev, det ena daterat Amsterdam den 10/4 1732 och det andra Middelburg den 27/4 1732. Enligt det förra hade Maria Christina De Geer, ”fru till Österby”, till JJDG sålt 4/14 och Walter Sensert och Johanna Elisabeth De Geer (Maria Christinas dotter med Anton Gustaf De Geer) 9/14 delar i Gimo bruk och säteri med alla tillhörigheter. Köpeskillingen utgjorde för de 4/14 4 000 riksdaler holländsk kurant och för de 9/14 10 000 riksdaler samma mynt. Enligt det andra köpebrevet hade Cornelius van den Branden och Johanna Sophia Trigland till JJDG sålt den återstående fjortondelen i brukskomplexet för 1 080 rdr hc. (Motvärdet av 15 080 rdr hc i svensk valuta utgjorde drygt 128 000 daler. Jämförd med den köpeskillning JJDG sex år senare betalade för Forsmark var denna låg.) Tånga säteri hade enligt köpebrev av 4/1 1733 sålts till JJDG av kammarherren Johan Teet för 300 000 daler plus en äreskänk på 6 000 daler. Vällnora bruk med en masugn och en hammare jämte tre skattehemman i Ekeby och Knutby socknar hade JJDG enligt köpebrev av 20/12 1733 köpt av brukspatronen Petter Lagerholm för 90 000 daler. (Häradsrätternas renoverade småprotokoll vol 29 (1735), f 248; vol 26 (1733); f 106, vol 28 (1734), f 16. Svea hovrätts arkiv)

Däremot bekräftar inte lagfartsmaterialet Evans & Rydén uppgift att Charles De Geer 1728 köpte Hargs bruk. Det nämner inte att han skulle ha beviljats uppbud på bruket vare sig 1728 eller 1729; inte heller står han som ägare till Hargs säteri i jordeböckerna. Vid vintertinget 1730 med Frösåkers häradsrätt beviljades titulära krigsrådet, senare titulära landshövdingen Erik Oxenstierna första uppbud på Hargs bruk och sätesgård och alla därunder hörande

hemman och lägenheter. Rättens beslut grundades på dokument som visade: 1) Att EO av överceremonimästaren Isak Funck den 8/11 1729 för 400 000 daler förvärvat Funcks intecknade fordran i Hargs bruk, sätesgård och ”tillhörigheter”; 2) att lagmannen Carl Wattrang den 7/11 1729 på EO ”överdragit” ett köpebrev på åtskilliga skattefrälsehemman i Björsta, Stockby och Malsättra för en köpeskillning av 21 608 daler, för vilken EO ”till fullo förnöjt” Wattrang; 3) att assessorskan Catharina Dauer den 4/11 1729 för 10 177 daler och 28 öre på EO ”transporterat” sin fordran på framlidne lagmannen Carl Broman, intecknad i hemman och lägenheter som Broman, ”dess fru och sterbhusintressenter possiderat, ägt och innehaft” i häradet. (Häradsrätternas renoverade småprotokoll, vol 23, f 142. Svea hovrätts arkiv)

- 65 Frösåkers häradsrätt beviljade LDG första uppbudet den 12/9 1738. (Häradsrätternas renoverade småprotokoll, vol 32, f 323–326. Svea hovrätts arkiv.) Säljaren var kaptenen, friherre Gerard Grundel. Enligt köpebrevet av 28/6 1738 var köpeskillningen för bruket med underlydande hemman och lägenheter, tre masugnar i Berkinge, Vigelsbo och Forsbol och andelar i Dannemora och andra gruvor 410 000 daler. I Österby bruks arkiv (B.1, vol 8 ”Dokument angående Forsmarks bruk 1738”) finns en tjock bunt hopbundna akter om bakgrunden till köpet. Bland dem finns ett ”Arrendekontrakt” av 8/3 1737 enligt vilket LDG förband sig att till Carl J. Wattrang betala 440 000 kr för Gerard Grundels räkning för Forsmarks bruk med underlydande. Med lånet skulle Grundel, vars mor var född De Besche, återbörda Forsmarks bruk som sålts till Wattrang. Lånet skulle löpa med 6 % ränta per år, och Forsmarks

bruk med all övrig egendom pantsattes hos LDG för lånet. Grundel arrenderade enligt kontraktet ut bruket på tio år till LDG mot en årlig arrendesumma på 28 000 daler per år (från vilken räntan på lånet, 26 400 daler, skulle dras av och resten utbetalas kontant till Grundel). Varför arrendet inom ett år förvandlades till ett köp har inte utretts. Kanske var det från början ett bulvanköp, vid vilket Grundels rätt att återbördla bruket utnyttjades.

I Forsmarks bruks arkiv, (F I b, vol 6 "Sakordnade äldre handlingar", fascikel 21, ULA) finns handlingar rörande Jennings och Finlays köp av Forsmark 1751. Här ligger tre försäkringar av LDG och CDG av 25/8 1744 och av deras mor av den 20/10 1744 att Jean Jacques De Geer köpt Forsmark för ADGs räkning. I LDGs förklaring av att fastebrevet på Forsmark av 16/10 1741 lydde på honom heter det: "vilket för ingen annan orsak skett än att då för tiden ingen annan av vår familj än jag var här i landet till sine myndige år". LDG och hans arvingar hade ingen del i egendomen som "hel och hållen" var köpt för ADGs räkning "och alltså honom allena tillhörig". Modern intygade i en av notarius publicus i Utrecht bevitnad handling att maken köpt Forsmark med alla tillhörigheter åt sonen Antoine och för hans räkning "så att varken jag eller mina övriga barn har någon ringaste pretention".

- 66 Tigerstedt 1957, 551 f, 562–574. – Att JJDG köpt Österby och att ADG ärvt det påstås också (utan belägg) i inledningen till förteckningen över Österby bruks arkiv i ULA och återkommer hos Evans & Rydén (2007, 78). Även Hildebrand (1957, 427) kallar ADG "ägare" till Österby.

I Österby bruks arkiv har inget material

påträffats som bidrar till att belysa frågan. I serien B.1. vol 9 "Äganderättshandlingar angående Österby bruk år 1756" ligger ett antal fullmakter för diverse personer att företräda fru Trigland, men inga handlingar som belyser hennes äganderätt till bruket. Däremot framgår det att ADGs änka var arrendator av bruket till midsommar 1757.

- 67 Varken i häradsrätternas renoverade småprotokoll 1731–1741 (Films och Dannemora tingslag och Olands härad), vol 24–36 Svea hovrätts arkiv, eller i domböckerna från Film och Dannemora tingslag för åren 1731–1737, vol A I: 4–5 (1728–35, 1736–50), ULA, vilka även innehåller intecknings- och lagfartsprotokollen. De genomgångna småprotokollen innehåller dock flera notiser om att JJDG genom ombud gjorde fastighets- och gruvaffärer "å Österby bruks vägnar", t.ex. vol 29 Olands häradsrätt 7/6 1735 och vol 30 Dannemora och Films tingslag 8/1 1736. Det kan slutligen nämnas att ingen bouppteckning finns efter JJDG bland Svea hovrätts adliga bouppteckningar.
- 68 Testamentet är upprättat av notarius publicus i Amsterdam Maerten Schrik och bevittnat av Frans van den Berg och Jan Rijswijk, medan tillägget är gjort av testator själv. Kopian av de två handlingarna är vidimerad av nyss nämnde Maerten Schrik. JCvA meddelade 13/3 52 ADG att hon kunde sända sin kopia av Österbytestamentet till honom, men den 2/5 52 skrev hon: "Jag skeppade min kopia av Österbytestamentet till bror Carel" dvs. CDG.
- 69 Bland dem sin syster Maria Christina, dennas dotter Jeanne Elisabeth De Geer i hennes äktenskap med Anton Gustaf De Geer och sin "niece, fröken" Eva Oxenstierna, troligen Eva Christina som var dotter till hans kusin Jeanne Elisa-

- beth De Geer, JJDGs syster och maka till friherre Åke Oxenstierna af Eka och Lindö. Eva Christina gifte sig 20/12 1730 med LDG. (Bilaga 2)
- 70 Det praktfulla köpmanspalatset, byggt 1622 och förvärvat av ”vapenhandlaren” Louis De Geer 1634 är fortfarande bevarat, Keizersgracht 123. (Monumenten en Archeologie in Amsterdam. <http://www.bma.amsterdam.ni/adam/ni/huizen/k123.html>) Jag tackar Marita Koornwinder som fäst min uppmärksamhet vid artikeln genom att skicka en utskrift av den.
- 71 Den 13/2 48 skrev JCvA att hon kunde vänta med arrendet för Österby, ty ”posten är oförutsägbart”.
- 72 I breven anger JCvA alltid datum för de brev från ADG som hon besvarar, men tyvärr finns inga uppgifter om dessa i de rester av hans utgående korrespondens som bevarats i hans samling E 5625.
- 73 J&F 8/1, 27/7 47, 24/7, odat [aug] 49, 29/1, 19/7 50, 10/1, 24/1 51, 20/1 52; ADG t RF 16/1 52; RF 6/2 52, 18/9 53.
- 74 Eftersom ADG dog före fru Trigland kom inte Österbyfideikommisset att enligt Louis De Geers testamentstillägg övergå till honom.
- 75 Tigerstedt hävdar (1957, 562) att Jean Jacques De Geer vid sin död efterlämnade tre söner och sex döttrar, men han har tappat bort den äldste sonen Louis. Enligt Elgenstierna (1926, tab 5) överlevde dessutom bara fem av döttrarna fadern.
- 76 Efter moderns död skrev han 3/7 54 till ADG i Holland: ”Decharge för Gimo administration beder jag in originale nu mig tillsändas ...” Enligt Evans & Rydén (2007, 78) arrenderade LDG också Vartholma bruk.
- 77 CDG 12/3 52: ”Ja, jag säger, ingen vårdslösare förmyndare givits än som han varit.” LDG hade nämligen för ADGs räkning i CDGs namn tagit upp ett lån av Abraham Grills tredje hustru Catharina Roselia på 50 000 daler och pantsatt Lövsta bruk för lånet. På begäran fick han av ADG en ”contrarevers” på madame Grills kapital och meddelade: ”Br Louis tillstår sin försumlighet ... han säger det gått honom ur minnet.” (CDG 9/5 52)
- 78 Utdrag ur lagfarts- och inteckningsboken hållen på vintertinget i Frösäkers härad den 18/2 1746. ÖBA, B.1. vol 15. ULA.
- 79 Tigerstedt 1957, 561 f.
- 80 Länsstyrelsen i Uppsala län. Landskontoret, E.L.c verifikationer (med mantalslängder), vol 62, 498 och 63, 455. ULA. – Årsanställda och av en adelsman helt underhållna personer var liksom adelsmannen med hustru och barn enligt 1693 års mantalskommissarieinstruktion befriade från att betala mantalspenningsavgiften. (Lext 1968, 49 f)
- 81 Hovslagaren Saur och ”vagnsmålaren” Pasch var den 28/9 ännu inte färdiga med ”Nådig Herrns” ”undervagn” respektive ”övernagn”. Det samma gällde ett av instrumentmakaren (Daniel) Ekström till mitten av augusti utlovat arbete. ”Sängen och madrassen” hade Norelius äntligen blivit klar med så att de kunnat skeppas iväg, och bildhuggaren (Johan) Ljung hade levererat den utlovade ramen. Enligt ett odaterat kontrakt hyrde ADG ut sitt stenhus på Regeringsgatan 32 till överkammarherren och hovstallmästaren von Wiebel med alla commoditeter, möbler och husgeråd (utom ett rum och en bod) för 3 600 daler per år. ÖBA. B.1. vol 2, fasc 2. ULA. – Det måste ha rört sig om en påkostad paradvagn, ty ”vagnsmålaren” Pasch var konstmålaren vid slottsbygget,

- 1748 hovmålaren, Johan Pasch (1709–69), Stockholms mest framgångsrika dekorationsmålare under frihetstiden. (Danielsson 1998, 90–101 jämte muntligt meddelande av Ing-Mari Danielsson 22/1 2009.) Även Ekström och Ljung är kända namn.
- 82 Mtl Films socken, daterad 10/11 1735. Länsstyrelsen i Uppsala län. Landskontoret. Verifikationer E.I.c, vol 44, s. 607 och följande volymer. ULA.
- 83 ÖBA, B.1, vol 10, ULA; Hildebrand 1957, 203 f.
- 84 Övertaliga bruksarbetare skulle placeras som dagsverkstorpere på nyanlagda torp under bruket – och därigenom minska brukets avlönings- och försörjningsbörda. Utom vissa dagsverken för torpen borde de mot betalning ”vara vid bruket på arbete så ofta de påkallas”. Skattebönder som satt sig i för stark skuld till bruket skulle lagsökas, och brukets frälsebönder som inte fullgjorde sina åtaganden skulle ”utan krus” uppsägas från hemmanet. – Instruktionen har enligt uppgift från fil.dr Göran Rydén som förlaga haft direktörens vid Lövsta bruk, Erik Touschers *En liten handbok angående Leufsta bruket. Wälborne herr Carl De Geer, wid ankomsten i orten af des tienare, öfwerlämnat 1739*. (Se också Evans & Rydén 2007, 78)
- 85 ÖBA, B.1, vol 10, ULA; Tigerstedt 1957, 571 f. – Tigerstedt har fått två saker om bakfoten. Han daterar LDGs brev av 27/3 1748 till 27/3 1751 och han tror att de ADGs punkter som Örner strikt skulle efterleva ingår i LDGs brev. Konsekvensen är att instruktionen läggs i LDGs mun och att Örnens avskedande förläggs till 1751 i stället för 1749.
- 86 Förteckningen över ÖBA i ULA har i inledningen s. 3 de felaktiga uppgifterna att Örner var bruksinspektör vid bruket 1738–1751 och Wählberg 1751–1784. Örner hade således varit inspektör åtminstone från 1735 och avskedades 1749, då Wählberg började förrätta tjänsten som han skulle komma att inneha i 35 år.
- 87 Tigerstedt 1957, 568 ff. – Något mer torde dock ha hänt, ty 7/5 45 skrev Örner till ADG: ”Så snart järndegeln kommer till Öregrund, skall den hämtas till Forsmark. Rinman har ännu inte återkommit från koppargruvan i Våhla.”
- 88 HB IX kap 6 §: ”Ingen tage, eller låte förskriva sig större ränta, än sex för hundra om året; var som det gör, eller tager ränta på ränta, have förbrutit hela räntan, och böte tionde delen av huvudstolen till de fattige.”
- 89 I de av mig lästa breven i ADGs samling figurerar detta arvegods endast i breven från modern. Det är inte upptaget i ADGs bouppteckning. Fossala säteri, under vilket samtliga hemman i Fossala by var inlagda, hade i hemsocknen två små landbogårdar. Godset hade som pant för krediter kommit i JJDGs fars, Louis De Geers, händer i början av 1680-talet. Säteriet utarrenderades till bönder och lydde som uthemman under Finspång. (J A Almquist 1931, 741 f) Men det ska alltså av JJDG ha tilldelats ADG.
- 90 ÖBA, B.1, vol 14, ULA. – Intresseräkningen är en räkenskapsbok huvudsakligen över privatpersoners lån som upptagits för ADGs räkning och av ADG själv under åren 1737–1746. Varje långivare har ett konto som på kreditsidan anger låns datum, lånebelopp och räntefot. Ibland står det att ett lån tagits upp av LDG, vilket i realiteten borde ha varit fallet med alla lån från ADGs omyndighetstid. Rätt ofta anges också som låns ändamål Österby bruk eller Forsmarks bruk eller bådadera. Stun-

- dom anges också den ömsesidiga uppsägningstiden och någon enda gång att ett lån har avtalad löptid. (Den ömsesidiga uppsägningstiden framgår också av sammanställningen över de lån som skulle återbetalas 1752.) På debetsidan av varje långgivarkonto noteras tidpunkt och belopp för erlagd ränta och tidpunkt för amorteringsbelopp eller hel återbetalning av lånet, uppgifter som går fram till och med 1748. (Intresseräkningen redovisar också två lån i Riksbanken, ett av 8/6 1737 på 192 000 och ett av 28/6 1738 på 150 000 daler. Dessa två krediter ingår inte i den på intresseräkningen baserade tabell 1.)
- 91 Den så kallade förteckningen innehåller bland annat en lista över alla ADGs långgivare vid ingången av 1747 med titel, namn och fordringsbelopp, i vilken noterats dels hur mycket som erlagts i ränta på varje kredit under 1747 (totalt 38 583 daler) och i sju fall att återbetalning eller amortering skett under året (24 162 daler).
 - 92 Som hållpunkter för en bedömning av storleken på den upplåning och de enskilda krediter som här behandlas kan nämnas att de två regementsfältskärerna i Linköping år 1755 av länets provinsialläkare ansågs mycket väl betalda (jämfört med honom själv) med sina årslöner på 5 000 daler vardera. ("Wälborne Herr Archiater ...", 50) På den nivån låg också årslönerna för assessorerna i de centrala ämbetsverken och kommissarierna i Riksbanken och Manufakturkontoret. Redan ett lån på 5 000 daler representerar således ett ganska betydande belopp.
 - 93 JWS, 1698–1762. Hovmästare kan kanske moderniseras till förvaltningschef hos en storman. Enligt ett brev från 1726 i Eriksbergsarkivets autografsamling (vol 183) från JWS till en läkare i Örebro, var JWS anställd hos greve Erik Sparre på Stora Sundby. Om Sattler 1745 placerade pengar hos ADG såsom hovmästare hos någon annan storman än Erik Sparre eller för egen räkning kan inte avgöras. (För hänvisningen tackar jag förre redaktören vid SBL Lars Olof Skoglund.)
 - 94 Ighe 2007, 71 f, 148 ff, 244.
 - 95 Justitierevisionens arkiv. C. Besvär- och ansökningsdiarier, vol 12 (1738), 110, vol 19 (1745), 69, 237. – Den 30/5 1738 myndigförklarades fröken Hinrika Juliana von Liewen på ansökan av sina medarvingar efter fadern riksrådet Hans Hinrich von Liewen. Fröken Elisabeth Falkenberg blev däremot på egen ansökan förklarad myndig den 28/3 1745, medan Anna Beata Kreuger förklarades myndig den 25/10 samma år på ansökan av modern, "änkan" Anna Greta Kreuger. Inte heller har myndighetsförklaringar på träffats för de två unga män som placerade pengar hos ADG när de ännu var omyndiga, den 15-årige Carl Gustaf von Liewen 1737 och den 19-årige Carl Fredrik von Liewen 1740, som var bror till Hinrika von Liewen.
 - 96 Fritz 1967, 13 f. – Röntan var den enligt lag högsta tillåtna. Belåningsgränserna för både lös och fast egendom var låga, och värderingen av de fasta panterna grundade sig på den låga kronovärderingen. Förutom inteckning krävdes två mans borgen.
 - 97 Gillingstam 1977–79; Danielsson 1998, 146, 149. – Johan Pasch målade hönskropparna och miljön, medan Johan Henrik Scheffel målade porträtten efter förslag av Gustaf Lundberg. (Danielsson a a, 258)
 - 98 Eriksson (ed.) 2008, iii, xi, 21, 212. – Utgivaren har i personregistret helt riktigt antagit att en kammarherre De Geer var LDG, men lånet togs upp för

- ADGs räkning. Styvmodern som Ulrika Eleonora Hierta ärvt reversen efter var friherrinnan Maria Christina Bonde på Främmostad, död 1736.
- 99 ADGs kusin Christina Oxenstierna (1688–1760) lyckönskade 17/6 1745 till förlovingen. Varken de ganska många breven från svärfadern Hans Henrik Taube af Kudding, på tyska och föga personliga eller familjära, eller det enda från överstelöjtnanten Augustin Leijonsköld (1686–1752) berör affärer, och hovmarskalken, senare landshövdingen Carl-Gustaf von Liewens (1722–70) fyra brev från åren 1749–1751 berör inte långivning utan andra affärer. Det kan noteras att medan ADGs bröder tilltalar honom med "I" respektive "ni" är Cederström, Leijonsköld och von Liewen "Kära(ste) bror" och "Du" med honom.
- 100 Cederström 5/9 50, 21/12 51, 12/10 52; JS 4/1 54; o s 98.
- 101 Adamson 1963a, 3 och 1966, 11.
- 102 Österby bruks couranträkning 1748, ÖBA, B.1, vol 2. ULA – Räkningen gällde också Forsmark.
- 103 Meningen fortsätter: "och skola endast anmärka, att försäljningen till andra här, är icke detsamma som att förminska kvantiteten [av vår försäljning], emedan de därigenom bleve i ståndsatta att fournera någon ort med denna varan som även såväl kunde bliva fournerad utav oss, och förminska tillfällen för oss att avsätta resten som vi med största flit och omtanke söka efter över hela Europa."
- 104 Kontraktet av 1/1 1745 med hovslagar-, klensmeds- och pistolssmedsämbetena gav 48 daler per skp Österbyjärn, "av god materia och malm", fritt Stockholms järnvåg. De 1000 skp skulle levereras med $\frac{1}{4}$ i var och en av månaderna maj, juni, augusti och september 1745 och betalas med två månaders respit för de första två leveranserna och tre månaders för de två senare. Köparna hade ordinationsrätt, men inga ovanliga eller extraordinärt fina sorter fick begäras.
- 105 Hildebrand 1957, 354.
- 106 De avtalade leveranserna från Forsmark och Ullfors förutsatte ett översmide på respektive 1 125 och 550 skp, medan leveranserna från Karlholm, Västland och Strömsberg skulle ha givit undersmide på 100 skp.
- 107 "Förteckning som utvisar varutinnan Herr Jennings fordran pro 1747 om 143 064 d. 9 öre kopparmynt består jämte flera utbetalningar däröver, ÖBA, B.1, vol 2. ULA.
- 108 Österby bruks couranträkning 1748, ibid.
- 109 ÖBA, B.1, vol 14. ULA. – Enligt en "Förteckning på återbetalte kapitaler och intressen" (ibid) som gäller åren 1743–1747 uppgick räntebetalningarna 1746 och 1747 till 35 940 respektive 38 763 daler.
- 110 J&F 7/2 1751: Firman kunde inte dela ADGs åsikt om Forsmarks värde "helst när Banken för sin del ej anser det för större säkerhet än som till 260/m [tusen] utan tycks det vore för långt gångtet om vi skulle efter Banken taga det som högre säkerhet för oss än till 300/m. Vi kunna icke värdera det högre än till det pris, varföre det blev oss offererat för 2ne år sedan." Den 8/5 1749 hade firman skrivit: "Dokumenter som angå Forsmarks gods hava vi under adress till Hr Kammarherren låtit avlämna till Hr Överintendenten Louis De Geer, emedan vi förnimma han avreser till Österby i morgon."
- 111 Förlaget skulle varje år utgå i början av månaderna januari–april med 32 000 daler för Österby och 16 000 för Forsmark vid varje betalningstermin, eller

- 128 000 respektive 64 000 daler per år för de två bruken.
- 112 Fra. Jennings & Comp t Bgk 19/12 1749 med begäran om inteckning av bifogat förlagskontrakt (i avskrift) av 14/4 1749. (BgkA. Huvudarkivet. E IV Inkomna skrivelser, vol 235, f 160 f.)
- 113 Adamson 1966, 20 f.
- 114 Olof Burenstam splittrade åtminstone i slutet av sin verksamhetstid försäljningen, och han hade löpande årligt förlag kombinerat med en stor långtidskredit. (Fritz 2002, 58 ff)
- 115 Boëthius & Kromnow 1947, 38.
- 116 När Jennings (före 1740) var agent för Prankhard ägde denne järnet så snart det lastats på av P. ägda eller chartrade skepp. F.J. tog betalt så snart järnet lämnat järnvägen genom att dra växlar på P. via bankirer i Hamburg och Amsterdam. (Evans & Rydén 2007, 103)
- 117 J&F 12/7, odat (aug), 19/10 49; 23/1 50.
- 118 J&F 12/10, 16/10, 19/10 49.
- 119 J&F 13/1 52.
- 120 Högberg 1969, 209; Jörberg 1972:1, 133.
- 121 J&F 13/7, 30/7, odat (aug), 13/10. 16/10 49, 26/4 50; RF 3/5 50.
- 122 Jag-formen förekommer bara två gånger i sviten med affärsbrev som är under-teckande med firmanamnet. Det är förmodligen Finlay som är jag i detta brev, ty det är han som är ”jag” i det andra firmabrevet (av 7/9 49), då Frans Jennings är på Skånelaholm, och det var Finlay som främst skötte de löpande affärerna med ADG.
- 123 Högberg 1969, 225; Carlén 1997, 60.
- 124 ”Honom” måste syfta på Hebbe, ty det skulle annars ha stått (Välborne) Hr Kammarherren. Det förekommer aldrig i firmabreven att ADG tilltalas med han (honom).
- 125 Högberg 1969, 209; Jörberg 1972:1, 133.
- 126 Denne offererade (26/10 50), med hänvisning till att det ”publicerats om upphandling för kronans magasin” och till att han var van att sälja sin ”lilla spannmål” till Österby, 200 tunnor, hälften råg och hälften korn till 18 daler tunnan ”över huvud” med betalning nästkommande maj. I jämförelse med de priser som här ovan meddelats var dock det av von Post offererade priset oförmånligt.
- 127 J&F 24/7 49 (skadat malt), 30/7 49 (ett spannmålsparti som ADG funnit ”smått”).
- 128 J&F 18/5 49, 17/5 50, 6/5 51, 26/5 52.
- 129 J&F 30/7 47, 14/8, 27/9, 5/10, 12/10 49; JS 16/7, 23/7 52.
- 130 Sålunda meddelade Swedmark den 16/4 54 ADG i Holland att 300 skålpund kaffebönor kostat över 800 daler i importtull, och den 17/9 samma år uppgav han att tullen på ”allehanda spa- och mineralvatten” var 2 3/4 daler per butelj, men sådana varor fick inte vem som helst införskriva ty det hade grosshandlaren Magnus Quast Pettersson privilegium på.
- Collegium Medicum beviljades 1752 privilegium på införsel och försäljning av utländskt mineralvatten för att genom den så bildade medicinalfonden medel skulle kunna erhållas till att bland annat ersätta provinsialläkarnas tjänstesor. Möjligen var det så att Quast Pettersson arrenderade kollegiets privilegium. 1756 ålades Manufakturkontoret att till kollegiet inbetala 3 000 dsm årligen såsom ersättning för att ”den kollegiet dittills tillerkända förmånen att mot viss årlig avgift under enskild frihet införskriva främmande mineralvatten indrogs”. Collegium Medicum skulle

- med den sålunda erhållna kontanta tillgången bispringa de fattiga i hela landet med nödiga läkemedel. (Åmark 1961, 477 f, 726; "Wälborne Herr Archiater ...", 318)
- 131 J&F 27/7 47, 14/8, 31/8 49, 7/5, 3/6, 4/6 50, 26/4, 6/5 51, 25/6, 9/7, 6/8, 31/8, 15/10 52; RF 8/2, 28/6, 20/8 50; JS 1/6 47, 8/10 50, 7/3 51, 23/1 52; ADG utg diarium 30/5 55; 29/3 56; CDG 28/7 55. – En annan som försökte lindra sin ständiga sjuklighet (i TBC) genom att dricka mycket mineralvatten var kemisten Torbern Bergman, som på 1770-talet började framställa artificiella mineralvatten. (Lindroth 1997, 72 f)
- 132 Graver 23/3 47; J&F 29/1 50, 14/3 51; RF 8/2 50, 3/2 52; ADGs utg diarium 8/3 54; Tigerstedt 1957, 566. – Detta och andra Gravers brev visar att ADG inte var bunden till förläggarfirman för varuleveranser.
- 133 Graver 23/3 47; JS 11/6 47, 7/3 51; Tigerstedt, 1957, 573 f.
- 134 Graver 11/6 47; JS 17/10 47; RF 28/6 50, 6/2 52.
- 135 ADGs brevkopiebok pro anno 1751, 1752, 1753, 15/5, 8/6, 15/6, 6/9 52.
- 136 J&F 3/7, 12/7, odat (aug), 31/8, 19/10 49, 23/4, 30/4, 10/5, 4/6 50.
- 137 En i Österbybruks arkiv förvarad översikt av produktionen 1702–46 ger följande medelvärden för den årliga stångjärnskvantiteten från Österby (skp bv): 1731–40 4 848 och 1741–46 5 733. (Hildebrand 1957, 428) I brukets arkiv finns inga räkenskaper bevarade som gäller produktionen och leveranserna av stångjärn under ADGs tid. Serien A.1 Bruksböcker för åren 1745–1755 kan karakteriseras med rubriken på 1745 och 1752 års volymer "Bruksbok och/ samt bonderäkningar". Det är alltså huvudsakligen fråga om avräkningskon-
- ton med smidespersonalen och den allmoges som arbetade för bruket. Möjligen kan man genom en systematisk genomgång av mästersmedernas konton få fram hur stor produktion varje smed krediterats för och på dessa siffror grunda en produktionsstatistik.
- I Forsmarks bruks arkiv finns under G. Huvudränskaper serie I. Kapitalböcker och serie II. Avräkningsböcker, båda med början 1765, medan i serien III. Journaler, som börjar 1730, finns stora luckor: 1731–47, 1749–51 och 1753.
- 138 ÖBA, B.1, vol 2. ULA; o s 12. – Tigerstedt (1957, 567) återger räkningens leveranssiffror felaktigt.
- 139 Montelius 1959, 133.
- 140 Hildebrand 1957, 345.
- 141 Almquist 1909, 220, 296.
- 142 Bergskollegiets arkiv. Huvudarkivet. A.1. Protokoll 1750:1, f 755.
- 143 Ibid, f 1057–1060.
- 144 Boëthius & Kromnow 1947, 48 ff.
- 145 Om Herman Cedercreutz: Boëthius 1929; Riksarkivets beståndsöversikt.3. Kommittearkiven, 60, 115. Om Carl Didrich Ehrenpreuss: Boëthius & Kromnow 1968, 959. Om Erik Stockenström, adlad von Stockenström 1751: ibid, 981. Han var gift med Jana Be-doire, kusin till Frans Jennings hustru och skulle också komma att spela en roll i den Jenningska familjens affärer. (Norrby 1991, 17, 50; o s 147)
- 146 Regeringsärendena bereddes i Kungl. Maj:ts kansli som bestod av tre expeditioner, utrikes-, krigs- och inrikesexpeditionerna, samt nedre (justitie)revisionen. Utrikes-, krigs-, och inrikesärenden föredrogs i rådet av respektive expeditioners chef som hade titeln statssekreterare och justitieärenden av de två revisionssekreterarna.

- 147 Det finns inga uppgifter i Bgk:s prot 1750 om att kollegiets utlåning som enligt Wallberg avgått till regeringen före den 11/6 skulle ha återremitterats.
- 148 Rådsprotokoll i inrikes-civil ärenden. A.I.a. vol 45 (1750:2), f 606 ff.
- 149 CDG ritar här och i andra brev de tre brukens järnstämplor som förkortning av deras namn.
- 150 Boëthius & Kromnow 1947, 50.
- 151 I ÖBA finns en kalkyl över kostnader för tilltänkt tackjärnsframställning i Galtström. (Hildebrand 1957, 281, 318) Kostnaden för malmfrakten 3 mil till lands från Dannemora till Kallerö beräknades motsvara 5/6 av kostnaden för den fortsatta frakten till sjöss från Kallerö till bruket i Medelpad.
- 152 Nisser 1987, 55.
- 153 Idag heter ön officiellt Gräsö, men bland lokalbefolkningen lever fortfarande den bestämda formen Grässön uttalad med kort e-ljud som i Eskil. I de här aktuella breven skrivs öns namn ibland med ett s, ibland med två, men alltid i bestämd form, vilken jag behåller i mina referat.
- 154 BgkA, Huvudarkivet, A.1.Protokoll 1750:1, 499.
- 155 Hanna Waldner, Med- och motgångar för brukspatronen som smälte koppar på Gräsö. – *Östhammars tidning*, sommartidningen 2005, 15.
- 156 Till datum hade enligt brevet levererats 3 188 skeppund stångjärn à 51 daler = 162 282 daler. På förläggarnas kreditsida var uppfört förlag 128 000 daler, malt och sill 3 684 daler och en assignation till Swedmarks order på 18 000. Saldo bruket till godo 10 598 daler. I Swedmarks kassa hade brukets behållning den 31/3 varit 41 000 daler vartill kom 18 000 daler för assignationen på J&F som han löst in, summa 59 000 daler.
- Från detta belopp avgick assignationer från bruket till tredje man som inlösts i kontoret 25 562 daler, omkostnader i Stockholm 9 229 daler 18 ½ öre samt kontanter sända till bruket 11 000. Saldo till brukets fördel 13 208 daler 13 ½ öre.
- 157 GW 25/3, 21/4, 17/6, 25/6, 12/8, 29/8, 9/9, 4/11 54.
- 158 Högborg 1969, 209.
- 159 GW 1/12 55; E 5631, manuskript utan författarnamn.
- 160 JS 4/6, 28/6 50.
- 161 Under John Jennings ägotid fortsattes tillverkningen av steyermarkstål vid Forsmark. Enligt en fransk metallurg som 1769 besökte bruket ansågs detta tillverka det bästa svenska smältstålet. Årligen exporterades 700 knippor eller drygt 50 ton till Rouen. (Norrby 1991, 56)
- 162 Evans & Rydén 2007, 91, 103, 113.
- 163 Enligt Evans & Rydén (2007, 170) järn som smiddes efter irreguljära specifikationer från speciella kunder.
- 164 J&F 8/1, 27/ 47, 24/7, odat [aug] 49, 29/1, 8/7, 19/7 50, 10/1, 24/1 51, 20/1 52; ADG t RF 16/1 52, RF 6/2 52 och 18/9 53.
- 165 En växel ”på Paris för D 240” sänds en gång, men det framgår inte i vilken valuta den var utställd, på vem den var dragen eller efter vilken växelkurs den debiterades ADGs räkning. (J&F 24/1 51)
- 166 Bergfalk 1859, 72–75; Montgomery 1920, 23–28; Heckscher 1949, 757 ff; Åmark 1961, 580 f; Müller 2002, 134–137. – Nya kontrakt ingicks 1754, 1756 (två stycken) och 1758 med delvis nya associerade. Med hänsyn till kontrakten urskilde samtiden fem växelkontor: det första, det andra osv.

- 167 Sven, f. 1708, radikalpietist, landsförvisad 1741 och död i Amerika 1750; Eberhard, f. 1714, professor i medicin i Lund och adlad Rosén-Rosenblad; Gabriel, f. 1720, kyrkoherde i Riddarholmens församling och Bromma, överhovpredikant, riksdagsprelat och stridbar ledamot av bankofullmäktige 1766–70 och 1772–84; Johan, f. 1726, lektor i Göteborg, swedenborgian, varnad för irrläror, utgivare av Götheborgske Magazinet.
- 168 Lindroth 1997 (1978), 74, 85, 442 ff, 472–80, 507, 505 f; Löfström 1931, 21 (nr 98); SBL. – De i fortsättningen inflikade biografiska notiserna är hämtade från Lindroth och Karin Johannissons recension av Irén Sjögrens *Nils Rosén von Rosenstein. Mannen som förlängde livet*, i *SvD* 30/3 2006.
- 169 Lindroth a a, 442 f; E 5628, RA.
- 170 Stahlens mixtur är icke identifierad av experten, men tonica är i regel sprithaltiga (företrädesvis vin) och nervina är något lugnande, kan kanske innehålla kamfer, som ingår i *Liquor nervinus Bangii*, Bangs nervdroppar. Seignettesalt eller kalium-natriumartrat upptäcktes 1672 av apotekaren Pierre Seignette i la Rochelle. Saltet användes invärtes som ett feberstillande, urindrivande och lindrigt lösande medel.
- 171 Uttalandet om skörbjugg är enligt Lindeke intressant i det att på denna punkt visste nog Linné bättre. Han kände till att skörbjugg kunde motverkas med sura bär som havtorn och berberis. I kretsen kring Linné fanns (ADGs långivare) Theodor Ankarkrona som under tjänstgöring i utländska flottor lärt känna citroners förebyggande och läkande förmåga vid skörbjugg och i förebyggande syfte prövat på punch. Till den på 1730-talet i Sverige introducerade och enligt Ankarkrona välsmakande och hälsosamma engelska drycken gick det emellertid åt stora mängder importerade och dyrbara citroner, och han propagerade därför i Vetenskapsakademins handlingar för att citroner skulle ersättas med inhemska sura bära som berberis, och han komponerade enligt Lindeke sådana punchrecept. Hans *Beskrifning om Berberis träen eller buskar, deras frukt, art och beskaffenhet samt stora nytta i hushåll til at bespara en del penningar, som gå ur riket för citroner och citron-saft* publicerades 1749 året före hans död. (Sörensson & Häggman 1920; Lindeke 2006, 107 f.)
- 172 Den illaluktande balsam som omnämns innehöll möjligen dyvelsträck, *Asa foetida*. Utvärtes användes preparatet som retande och fördelande bland annat i form av plåster.
- 173 JS 6/2 50. – Om Hoffmans droppar se nedan. 1 lod medicinalvikt = 13,28 g.
- 174 Denna medicinsändning daterar Norrby (1991, 29) felaktigt till 1751, och han talar väl därför om ADGs sjukdom som-maren 1751 men även, ovissst på vad grund, om ADGs sjukdom på hösten 1751.
- 175 Hossard 1970–71, 157 f; Sveriges Riksbank, V, 146.
- 176 Farmacihistorikerna Björn Lindeke och Bo Ohlson har givit mig stor hjälp med att söka material om fröken Stephens. Den ovan anförda uppsatsen av Hossard har förmedlats av Lindeke, liksom anvisningar om relevanta brev i Johan Otto Hagströms brev till Abraham Bäck, publicerade i *Wälborne Herr Archiater ...* Bo Ohlson har gjort en sammanställning över NLM-referenser rörande Ms Stephens ordnad efter tryckår. Han har också funnit och gjort en utskrift av den nedan anförda handlingen ur Bäcksamlingen i Hagströmerbiblioteket på Karolinska Institutet.

- 177 Manuskriptet består av två delar. Den första är undertecknad: "London d. 18. Maj 1740 för Johanna Stephens Dawid d'Escherney", och kanske var det samma text som, förmodligen inte översatt till svenska, såsom bruksanvisning åtföljde burkarna med fröken Stephens piller till Österby. Den andra delen av handlingen är ett odaterat och icke undertecknat brev till en anonym adressat från en läkare, och ger ytterligare anvisning om hur medicinen skulle intas och om effekter av behandlingen som kunde iakttas i brevmottagarens/patientens urin. Dawid d'Escherney var författare till en bok bland Bo Ohlsons NLM-referenser med den i tidens stil långa titeln *Traité des causes et symptomes de la pierre, et des principaux remèdes en usage pour guérir cette maladie, contenant l'histoire de ceux de Mlle Stephens ...* plus sju rader titel till. Ohlsons utskrift av manuskriptet återges i bilaga 4.
- 178 Hagströmer t Bäck 16/3, 14/9 55,18/3 59, *Wälborne Herr Archiater ...*, 50, 53 f, 92.
- 179 Rosén von Rosenstein 1765, 72. Jag tackar Björn Lindeke för denna hänvisning.
- 180 E 5631; planen att medföra fältskären hade ventilerats i brev från Erik Oxenstierna 15/3 53 och RF 18/3 53.
- 181 Hoffmanns droppar är en blandning av sprit (etanol) och dietyleter. Etanol blandas med svavelsyra och värms, varvid en del av den förra omvandlas till dietyleter som destillerar av tillsammans med en del etanol. Apotekaren Martmeijer i Halle framställde 1710 en sprithaltig eter, vilken genom Hoffmans rekommendation fick ett stort anseende och togs upp i farmakopéerna under namnet *Liquor mineralis anodynus Hoffmanni*. Preparatet togs upp i den första svenska farmakopén som kom ut 1775. Det användes som ett upplivande, kramp- och smärtstillande medel.
- 182 Nr 1
Nitrum purissimi crystall 4 scrupler, Cremor tartari 2½ scrupel, Morsul citrii 5 drachmer, dvs. Salpeter (ren, kristallin) 5,0 g, Vinsyra 3,1 g, Citronsocker 18,6 g.
Nr 2
Sal essential acetoselle 2 scrupler, Nitrum purissimi cryst. 4 scrupler, Morsul citrii 5 drachmer, dvs. Oxalsyra 2,5 g, Salpeter (ren, kristallin) 5,0 g, Citronsocker 18,6 g.
Sal essential acetoselle = väsentligt salt ur Harsyra. Morsullus (Morseller) bereddes av socker och vatten som kokades in till lagom konsistens, varefter olika kryddor tillsattes, i detta fall citrus. Morsullus motsvarar närmast kanderade kryddor, sockergryn, sockerpastiller. Lindeke noterar också att det stämmer att pulver nr 2 var dyrare än nr 1. Oxalsyra var dyrare än vinsyra. Enligt Medicinaltaxorna 1739 och 1777 var den dubbelt så dyr.
Ordinationer av saltblandningar låg i tiden från mitten av 1700-talet. Kemin väckte nyfikenhet, och rena kemiska substanser började få företräde framför de gamla växtdrogerna. Salter av organiska och oorganiska syror där vissa kunde relateras till hälsovatten var terapi som fick sitt genombrott. Torbern Bergman, A.J. Retzius och senare C.W. Scheele trädde fram. De nya medicinerna var också dyra. Apotekarna gjorde mycket stora avancer på "de nya kemiska salterna" jämfört med de "gamla" drogerna, som Lindeke visat i sina studier över importen till apoteket Kronan i Göteborg på 1770-talet.
- 183 Tigerstedt 1957, 572.
- 184 514 906 + 55 000 - 346 800 = 223 106

daler, dividerat med 44 daler = 5 070,6 skeppund. Om ADG på grundval av de tidiga, positiva men inofficiella signalerna från regeringsmedlemmar smitt de 1 530 extra skeppunden vid Forsmark redan 1750, blir det svårbegripligt varför Jennings och Finlay vid köpet av Forsmark betalade extra för det tillstånd till översmide som regeringen lämnat i slutet av 1750.

185 J&F 15/5, 3/7 49 – Beloppet är mycket större än någon av de kända krediter som återstod vid 1747 års utgång. Det är möjligt, men känns lite långsökt, att assignationen var ställd till kamreraren Swedmark vid stockholmskontoret, och att han skulle använda pengarna till att återbetala flera uppsagda lån till kreditgivare som föredrog att få ut kontanter i kontoret.

186 J&F 24/7, odat (aug), 21/9, 12/10, 16/10 49.

187 BgkA. Huvudarkivet, E. IV. Inkomna skrivelser, vol 235, f 160 ff. – Bgk:s handläggning är påtecknad Frans Jennings respektive ADGs skrivelser. – Häradsrätternas renoverade småprotokoll, vol 51, f 202 f, 320 ff, 392. – Häradsrätten remitterade vid vintertinget ansökan till ADG för yttrande till nästa ting, men vid sommartinget återkom inte ärendet. Kanske hindrade ADGs njurstensanfall honom från att svara. Vid hösttinget inlämnades ADGs skriftliga medgivande av J&F.

188 J&F 4/1, 15/2, 23/4, 30/4, 4/6 50. – Assigneringen uppgick till augusti månads slut till 185 792 daler 31 ½ öre, och ”när summan av min senast insända assigneringsräkning samt vad för N. H. enskilt är utgivet även tilläggas blir alltsammans 331 557:32. Utom förenämnde är ock i denna månad extra omkostnader utbetalte med cirka 12 000 daler, däri icke inbegripet det

som hos diverse är upphandlat på kredit för hela året”. (JS 17/9 50) Den 22/10 rapporterade han att han av J&F fått valuta för senast översända assignationen på 12 000 daler, och återstående utgifter för året beräknade han till 6 500 daler för förfallna räntor, räkningar för det som tagits på kredit, postporto och avlöningar till kontorets personal. Den 1/11 hade han fått ytterligare assignationer på J&F för 33 000 daler.

189 Den 15/2 noterade J&F att ADG hade att utbetala 30 000 daler den 5/5 till en icke namngiven person; bland dem som vid utgången av 1747 hade att fordra 30 000 daler var hovmästaren J.W. Sattler. I februari uppsade också ADGs kusin Maria Elisabeth Oxenstierna sitt lån på 18 000 daler, och hon tycks ha hört till dem som ville få betalningen kontant genom kontoret, ty den 4/6 utlovade J&F att ADGs assignation på 18 000 daler till Swedmarks order skulle inlösas vid anfordran. (J&F 15/2, 4/6 50, JS 19/2 50) Till baron Paul Banér återbetalades i maj 7 000 daler. (JS 11/5, 21/5 52) I början av oktober uppsade också fröken Elisabeth Falkenberg sitt lån på 30 000 daler, men uppsägningen återtogs inom kort och lånet löpte vidare. Fröken Falkenbergs avsikt att köpa en lantegendom hade gått om intet. (JS 8/10, 14/10 50) Den 1/11 rapporterade Swedmark slutligen att han fått tre assignationer på 33 000 daler till två ”uppsagde kapitalers återbetalande”, men det fattades 895 daler för att kunna betala hela skuldbeloppet och 2 033 daler 22 ½ öre för upplupen ränta på skulden (6 % på 33 000 daler), och dessa belopp kunde Swedmark ”omöjligen” utbetala, för han hade bara omkring 2 000 daler i kassan.

190 Samuelsson 1951, 36 f.

191 I de ganska många brev från CDG till

- ADG som finns bevarade och gått igenom finns inga uppgifter om CDGs deltagande i räddningsaktionen för brodern.
- 192 Kan inte avse lager av insatsvaror och färdigvaror, i vilka firman genom förlagsinteckningen i Bgk hade förmånsrätt.
- 193 FBA. F.I.b, vol 6, Sakordnade äldre handlingar, fasc 21. ULA – I denna fascikel ligger: 1) Salubrev utfärdad av Anton De Geer den 27/10 1751 å Forsmarks bruk till Hrr Jennings och Finlay, bevittnat av (assessorn i Bgk) J.G. Wallberg och (grosshandlaren) Herman Petersen); 2) Villkorligt köpekontrakt av 26/9 1751, bevittnat av J.G. Wallberg; 3) ovan anförda försäkringar av 1744 utfärdade av LDG, CDG och deras mor J.C. van Assendelft att Forsmark köpts av JJDG för ADGs räkning och att de ingen del äger i bruket; 4) ”Balance vid Forsmarks bruk 31/10 1751”, är en förteckning över brukets debitorer (s:a 72 246 daler) och kreditorer (s:a 18 148 daler) plus ”Följande gäldenärer antages ej vid Forsmarks bruk av brukspatron välb Hr Finlay” (s:a 14 149 daler 3½ öre); 5) Kvitto av ADG av 10/2 1752 att Frans Jennings och Robert Finlay förnöjt honom för vad som återstod av det översmide på 1 530 skeppund som genom Bgk:s utslag 10/12 1750 lösgivits vid Forsmark; 6) Köpekontrakt om Forsmark daterat Stockholm 27/10 1751 och kontrakt med samma datering om köpeskillingslikviden.
- 194 Boëthius & Kromnow 1968, 965 f.
- 195 Frösåkers häradsrätt, vintertinget 26/2 1752. – Häradsrätternas renoverade småprotokoll, vol 55, fol 266 ff. Svea hovrätts arkiv.
- 196 Vid sidan av de välkända Dannemora gruvor fanns det mängder av små gruvor i norra Uppland, inte bara i Vigelsbo järnmalmfält i Valö utan även i socknarna Film, Österlövsta, Västland, Hök-huvud, Börstil, Gräsö, Harg, Häverö och Rasbo Kil. (Geografiskt-historiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige, del 7 (1869), uppslagsordet **Wigelsbo**, 341 f) Malmstrecket i Juvansbo hade upptäckts 1744. År 1751 fick ADG utmål på ett annat järnmalmstreck vid Vigelsbo. Ett bolag bildades och andelarna delades lika mellan ADG och J&F. (Tigerstedt 1957, 567)
- I herrarna Jennings och Robert Finlays satsningar inom järnhanteringen ingick också sökandet efter och utnyttjandet av nya malmförekomster. Om detta talas det inte så mycket i litteraturen, eftersom många fyndigheter inte svarade mot förväntningarna eller numera glömts. Men i samtiden var detta ett högst angeläget projekt – liksom utnyttjandet av naturens två andra riken – som i Bgk:s hägn bedrevs mycket aktivt på 1730-, 40- och 50-talen, inte minst inriktat på Norrland och Finland. Spar-samhetens dygd, individens strävan att bättre utnyttja de resurser som landet enligt det ekonomiska tänkandet var så rikt på, skulle leda till nationell spar-samhet, grunden för landets välstånd och oberoende. (Runefelt 2005, 65–75)
- 197 Boëthius & Kromnow 1947, 36 f.
- 198 Häradsrätternas renoverade småprotokoll, vol 55, f 292. Svea hovrätts arkiv. – ADGs skrivelse till sommartinget med rättelser av köpebrevet har lurat Norrby att tidsfästa Forsmarksköpet till 1752, vilket också dragit med sig andra felaktigheter. (Norrby 1991, 29 f) Vid hösttinget 1752 (ibid, fol 311) beslöt häradsrätten att på grundval av inteckningsböckerna utfärda bevis att Forsmarks bruk med underlydande efter Jennings och Finlays köp av det inte blivit intecknat för någon de nya ägar-

nas skuld. Beviset utfärdades på begäran av inspektoren vid Forsmarks bruk Jacob Örner och behövdes för att de nya ägarna skulle få överta ADGs i Forsmark intecknade lån i Riksbanken.

Under vilka omständigheter Jennings och Finlay anställt den av ADG avskedade Örner är okänt, men bruksinspekteror växte förmodligen inte på trän.

- 199 För var och en anges långgivare, kreditbe-
lopp och datum för uppsägning respek-
tive återbetalning av krediten. (Långi-
varna är till antalet 11, ty en av dem
svarar för tre av krediterna och en annan
för två.)
- 200 Ytterligare recipissen i 5629 a: Sven
Cederströms av 2/11 51, 14/12 51 och
3/1 52 (med korrigering av beviset av
2/11 51, i vilket han rört ihop lånen).
- 201 Sven Cederströms tre lån på samman-
lagt 80 710 daler (inklusive upplupna
räntor) (JS 18/6 52); Lydia Holgers
6 000, Anna Catharina Ståhlhandskes
8 400, Catharina Grills 50 000 och Erik
Wrangels 20 000 (25/6 52) – ”Salig fru
Grill” hade enligt brevet avlidit samma
dag klockan halv tolv. – Återlämnade
reverser från dessa långgivare, plus Carl
Axel Leuhusen och fröken Elisabeth
Falkenberg i rekommenderat brev (30/7
52); Leijonskiölds sterbhus (10/8 52).
- 202 Kontanter: Lydia Holgers, A C Ståhl-
handske, Gustaf Banér, Leijonskiölds
sterbhus; assignationer: Sven Ceder-
ström (SC 26/2 52) och de ovan näm-
nda Wilhelm von Post och Paul Banér. I
en rad fall kan inte avgöras vilken form
återbetalningen fick.
- 203 Minskningen beror dels på att en skuld-
post i den äldre uppställningen fallit
bort, 42 000 daler till Uppsala akademi,
förmodligen en skuld för spannmålsin-
köp som förlängts, dels på att baron
Gustaf Banérs återstående fordran inte

var 21 000 daler såsom i den äldre upp-
ställningen utan 18 800.

- 204 Vilken veckodag som datum för vissa
brev inföll har beräknats med hjälp av
Grotefend 1915, 128 f.
- 205 ADG t RF 3/2 52; J & F 13/3, 16/4 52.
- 206 Adliga bouppteckningar 18/3 1757, Svea
hovrätts arkiv. (Mikrofish 1757:6–7.)
– Bouppteckningen upplyser om att
ADG dog den 9/8 1756, men inte var.
Inte heller anges någon dödsorsak.

Kapitel IV

- 207 De andelar som angivits är avsiktligt opre-
cisa – och det spelar inte heller någon roll.
Det är nämligen oklart hur man beräknat
ovan (s 18 f) refererade uppgifter om det
genomsnittliga smidet enligt 1748 års
hammarskattelängd och det totala tillåtna
smidet 1763. För större precision skulle
krävas att man visste om de tre De Geer-
ska rekognitionsverken är inräknade eller
inte, eftersom de smidde 15 000 à 16 000
skp per år.
- 208 Evans & Rydén 2007, 55, 58, 75, 103,
105–108, 112 f, 117. – Göran Rydén
har i mejl av 1/10 2009 meddelat att
enligt Lövesta bruks räkenskaper var Grill
brukets förläggare 1741–43, Graver
1744–46, Jennings 1747–51 och Graver
1752.
- 209 Dukaten var ett i många europeiska
länder präglat guldmynt som inte hörde
till det svenska myntsystemet. 1719–66
var den nominella växelkursen i Sverige
1 dukat = 6 dsm, men när dalervalutan
deprecierades steg kursen på dukaten i
daler.
- 210 Norberg 1956, 54 ff; Naumann 1918.
– Enligt köpebrev av 24/7 1739 var
säljarna Conrad Lohe, Carl och Erland
Broman. Köpeskillingen var 130 000
daler och en äreskänk på 100 dukater
för masugnen och bruket med två ham-
rar och fyra härdar. Om lager av spann-

- mål, insats- och färdigvaror, virke, ständig och säker gäld, båtår m.m. hade särskilt avtal slutits, vilket inte intagits i lagfartsprotokollet. (Häradsrätternas renoverade småprotokoll, vol 33, f 1962. Bergsjö- och Harmångers tingslag 15/9 1739)
- 211 Häradsrätternas reviderade småprotokoll, vol 64, fol 1076. Svea hovrätts arkiv. – Bruksköpen skedde inte i firmans namn, utan det var enligt lagfartsmaterialet kommerserådet Frans Jennings och sedan ryttmästaren John Jennings tillsammans med första gången handlanden därefter brukspatronen Robert Finlay som var köparna. (Men det var alltså ännu finare att ha kommerseråds, ryttmästares eller i JJ:s fall senare kammarherres och hovmarskalks titel.)
- 212 En svårtolkad notis i bankokommissariernas protokoll av 19/12 1755 antyder att Jennings och Finlay hade ett finger med i spelet här: ”Återställdes till brukspatron Finlay Harmångers häradsrätts fastebrev av 13/2 1747 som Forssa ... socknars tingsrätt den 19/12 1747 över Ströms bruk och Gnarps masugn som kammarherre L. [J.] Adlerstedt erhållit då han dem av direktören Grill inbördade, emedan Finlay betalt därå i Banken upptagne lånet.” Kommissariernas renskrivna protokoll 1755:2 , Rb-nr 931 SRBA.
- 213 Häradsrätternas renoverade småprotokoll, vol 58, f 1026.
- 214 Norrby 1991, 73 f.
- 215 1748 års hammarskattelängd, D 5:17, BgkA; Norberg 1956, 57 f.
- 216 Ibid.
- 217 1748 års hammarskattelängd; Kommissariernas renskrivna protokoll 21/12 1756, Rb-nr 933. SRBA; Norrby 1991, 76 f; Björkenheim 2006, 71; Nyberg 2006, 113 f. – Rosman & Munthe 1945 behandlar inte köpet. Enligt Norrby ökades Koskis privilegierade smide från 900 skeppund till 1 500 efter Jennings och Finlays köp av bruket, och kommissariernas protokoll ger samma intryck. Däremot talar att det privilegierade smidet enligt 1748 års hammarskattelängd redan var 1 500 skeppund, och noteringen är ingen senare införd rättelse. Harmens register har inga notiser som kunde lösa problemet; det noterar däremot att Antskogs årliga smide den 8/12 1748 fastställdes till 1 050 skeppund vilket med 15 % frälsesmide ger 1 207 ½ skeppund årligt smide.
- 218 Strömbacka bruk och hälften i Österbo masugn såldes 1756 till assessorn, sedermera bergsrådet och landshövdingen P.A. Örnsköld. (Norrby 1991, 75)
- 219 Lagfartsprotokoll vid hösttinget i Delsbo den 21/9 1756. Häradsrätternas renoverade småprotokoll, vol 64, fol 1089. Svea hovrätts arkiv.
- 220 Lindroth 1997 (1978), 47, 311 f.
- 221 Enligt köpebrevet tillkom dessa fastigheter Ahlbom enskilt på grundval av ett med svärfadern brukspatronen och rådmannen i Gävle Peder Strömbäck och svågern Erik Strömbäck ingånget kontrakt. Ahlbom hade anlagt de två Bjuråkersverken med svärfadern som hälftenägare. (Norrby 1991, 75)
- 222 Motsvarade ca 50 riksdaler specie, efter 1754 års medelväxelkurs något över 500 dkm.
- 223 Detta brev har CDG själv skrivit ut. En grov överstrykning av tre rader på sista sidan har i marginalen kommentaren: ”Detta var en förbandet lång misskrivning som beplumpar hela brevet, men jag ber om ursäkt därför, efter tiden ej tillåter mig att skriva om brevet.”
- 224 Inget av de fem brev till ADG från Bröderna Christoffers som bevarats i E

- 5626 berör järnkontraktsfrågan utan gäller framför allt leveranser och skeppningar till Sverige av varor som ADG beställt: Plommon-, äppel- och almräd, lådor med plantor och lökar, böcker, tobak och pipor. (29/10, 7/11 53, 6/4 54, 4/8, 15/8 55)
- 225 Genom ett brev daterat Finspång den 8/4 1755 hade LDG lagt sig i kontraktsaffären: "För allt i världen är, slut intet något kontrakt med någon människa i Holland. Christoffers äro belghundar, gniaraktige lymlar, som ljuga som skälmar, när de säga att br. Carl och jag gärna vilja sluta med dem, åtminstone vill jag aldrig hava göra med dem, och icke heller tror jag Br. Carl sluter med dem mera. ... Jag tror I skall här kunna obtinera 58 à 59 D för Ert järn och kanske ett kontrakt på 12 à 15 år, vilket jag hölle för en härlig sak."
- 226 ADGs utg diarium 25/4, 28/4, 2/6 [felskrivning för 2/5] 55. Den 12/5 skrev CDG att broderns brev av 25/4 gav honom "plein pouvoir" att sluta kontrakt om Österbyjärnet med Jennings & Finlay och Graver, men tydligen hade ADG, förmodligen på grund av sina kontrakt av 1746 och 1749, yrkat på att en punkt skulle in i kontraktet, ty CDG meddelade: "Den andra punkten skall komma i kontraktet, ungefär den meningen: 'så mycket järn som ärligen vid Österby kan och blir tillverkat', så att inga efterräkningar skola komma. Jag har detsamma i mitt kontrakt."
- 227 Stämmer inte med uppgifterna i köpekontraktet om Forsmark. (O s 94)
- 228 J&F 30/5 med underrättelse om kontraktet; ADGs utg diarium 13/6 tack till CDG och till J&F uttryck för belåtenhet med kontraktet; LDG 21/6 med gratulation till "otroligt avantageust järnkontrakt" som ADG hade den "honnête" Graver att tacka för.
- 229 En "assignation" på ett utländskt handelshus i utländsk valuta som alltså inte var en växel, dvs. inte stod under växelrätt, är en nyhet för mig.
- 230 Hildebrand 1957, 354.
- 231 De här antagna tidpunkterna för olika händelser baseras på uppgifter från Postmuséets chef, fil.dr. Erik Hamberg, att det vid mitten av 1700-talet tog ca 10 dagar att befordre brev mellan Stockholm och Amsterdam (Stockholm–Helsingborg 5 dagar, Helsingborg–Hamburg via Danmark 3 dagar och Hamburg–Amsterdam 2 dagar), något varierande beroende på väder och vind och dagarnas längd.
- 232 Akt I.14. Skånelaholms arkiv. – Akten kallas av Herbert Rettig, som hade starka historiska intressen och donerade Skånelaholm till KVHAA, "Sammandrag av svenska metallers utskeppningar af herrar Jennings & Finlay m.fl. för åren 1756–1769", men det är det alltså inte fråga om. Rettig meddelar också att akten "har tillhört arkivet på Börstorp".
- 233 I 1748 års hammarskattelängd anmärks att smidet vid Västland tillfälligt nedlagts 1757 och att det återupptagits enligt Bgk:s protokollsutdrag av 12/2 1760 "som även förmåler om stämpeländring". I Harmens register noteras under 12/2 1760 att Västlands bruk fått tillstånd att återuppta det nedlagda smidet, 1 400 skp, och "indela" det på Strömsberg och Ullfors bruk "samt nyttja enahanda stämpel" som vid Ullfors och Strömsberg. Under den 29/11 1762 noteras att CDG fått Bgk:s tillstånd att vid Västland återuppta det vid Karlholms bruk privilegierade "knippsmidet", dvs. smide av knippjärn vilket inte räknades som stångjärnsmide utan som järnmanufaktur.

- 234 Evans & Rydén 2007, 92. – Tabellens skeppund bergsvikt har räknats om till ton genom division med 6,7.
- 235 För åren 1755 och 1756 53 daler för Lövestämplarna och 47 för Strömsbergsstämplarna respektive 60 och 54 daler för åren 1757–66.
- 236 Prisnoteringar för ”öregrundsjärn” lämpar sig inte för försök att räkna om vad CDG skulle ha fått för sitt järn till marknadspris, eftersom priserna på olika stämplat inom kategorin ”öregrundsjärn” varierade en hel del. Så till exempel var enligt 1755 års kontrakt Lövestämplarna 11 % dyrare än Strömsbergsstämplarna.
- 237 Att JCvA hade barn och barnbarn i Sverige i tankarna framgår också av följande hälsning till äldste sonens son (f. 1731) som tydligen blivit sjuk under besök hos sin yngste farbror i Österby: ”Hälsa också unge Louis. Jag skall skriva till honom en annan gång. Jag hoppas att Gud skall låta honom bli frisk igen.” (JCvA 14/11 u å, 1751 eller 1752)
- 238 Nu åtta år gammal skulle hon 14 år senare såsom friherrinnan Charlotte Du Rietz förvrida huvudet på den jämnåriga kronprinsen Gustav. (Lönnroth 1986, 17 f)
- 239 Hollands myntsystem baserades på florinen eller guildern (i korrespondensen ibland kallad ”gyllen”) delad i 20 stuivers à 2 deniers eller groten och varje stuiver delades i 16 penningen. (Riley 1980, 255)
- 240 Riley 1980, 255 f not 23, 260 not 9, 261 f not 22.-- Herrarna De Geer på Finspång direktexporterade under 1700-talet kanoner till handelshuset Brants. (Hildebrand 1987, 147)
- 241 Bifogat LDG 22/3 55 ligger ett kvitto på holländska, daterat 27/2 1755, som säger att Jacob Swedmark mottagit för Gimo räkning av Jacob Graver 144 447 dkm.
- 242 1 tunna guld var en ofta använd räkneenhet för 100 000 daler silvermynt. Det Graverska huset, byggt 1754, ligger på Kungsholmen, i parken bakom Landstingshuset (vilket uppfördes 1817–34 som garnisonssjukhus efter ritningar av C.C. Gjörmell). Husets sal har förnämliga väggmålningar och fast inredning, attribuerade till Lars Gottman. På tomt anlades också det s.k. engelska garveriet som Graver tillsammans med Finlay och Jennings 1753 fått privilegium på. (Danielsson 1998, 164, 193)
- 243 I ett brev av den 14/6 1755 lyfte LDG fram en företeelse, vars förekomst och innehåll inte tilldragit sig något större intresse i svensk rätts-, social- eller ekonomiskhistorisk litteratur. ”Jag har med min hustru gjort ett pactum antenuptiale att hon aldrig skall hava någon del i min fasta egendom utan vid min död allenast få en viss summa kontanta penningar, så blir hon aldrig bunden till någon av mig ingången kaution, kontrakt eller någon av mig gjord gäld eller skuld på något sätt, vilket allt är gjort och blir lagligen.”
Lagstiftningen om äktenskapsförord sägs än idag vara mycket kortfattad, och i 1734 års lag bestod den av tre paragrafer i kap 8 av Giftermålsbalken, men det var bara § 1 som handlade om i Sverige bosatta individers äktenskapsförord om egendom i Sverige: ”Göra man och kvinna, där hon änka är, eller giftoman å mös vägnar, förord sig emellan förr äktenskapet, om den giftorätt vardera njuta skall; det äger kraft och vitsord, när det ej sker dem till förfång, som bättre rätt till egendomen å den tid hava. Ej måge sådane förord gälla, utan gode män vittna, att de förr vigseln gjorde äro; och de sedan intecknas å

nästa ting, och i staden strax efter vigseln.” Enligt lagen skulle äktenskapsförordet, såsom den latinska termen *pactum antenuptiale* anger, således ha ingåtts innan LDG för andra gången gifte sig år 1751. Eftersom det var hans 22 år yngre hustru Eva Elisabeth Ekefeldts första gifte måste hon ha företrätts av giftoman när avtalet ingicks. Giftoman var inte hennes 1729 döde fader, konduktören vid Göteborgs fortifikationsbrigad Samuel Ekefeldt. Mycket kan på grund av forskningsläget inte sägas om innehållet i LDGs och hustruns äktenskapsförord, även om det verkar som om den gamle överintendenten med ädla motiveringar köpt sig en ung brud mot framtida kontant betalning. (Teleman 2006: Såväl förarbetena som doktrinen är av begränsad omfattning. Wallin 1958 har inga historiska tillbakablickar om då gällande lagstiftning. *Lagberedningens förslag till revision av giftermålsbalken och vissa delar av ärvdabalken. IV. Förslag till giftermålsbalk m.m.* (1918), kap 8. Om äktenskapsförord så ock andra rättshandlingar mellan makar, 272–326, som fil.dr Per Simonsson tipsat mig om, ger inte heller någon konkret historisk information. I de genomgångna lagfarts- och inteckningsprotokollen har noterats en och annan paragraf om intecknade äkteskapsförord.)

- 244 8 daler lästen var lite högre än träkolsmarkegången i centrala Bergslagen (Närke, Nora, Linde, Karlskoga och Västmanland) 1755. (Jörberg 1972:1, 517)
- 245 Lagfartsprotokoll Närkehundrad häradsrätt 22/1 1756; intecknings- och lagfartsprotokoll Vaddö och Häverö skeppslag 23/2 1756; intecknings- och lagfartsprotokoll Frösåkers häradsrätts sommaring 1756. Häradsrätternas renoverade småprotokoll, vol 63, f 356–

359, 177 ff respektive 449 f. – ANs köpebrev av 10/12 1755 är också intaget i Närkehundrad häradsrätts lagfartsprotokoll av 4/5 1756, när John Jennings och Robert Finlay beviljades första uppbud på Gimo-köpet. (Ibid, f 365 ff)

Vid köp (inteckning) av stora bruks- och godscomplex med egendomar i flera än ett härad måste lagfart sökas (inteckning tas ut) i varje häradsrätt inom vars jurisdiktion possessionens fastigheter låg. I detta fall måste alltså lagfart för fastigheterna sökas vid tre skilda ting. Stora egendomsköp av denna typ drog alltså med sig mycket skrivarbete på båda sidor av rättens skrank. Domstolarna tog in i protokollen de handlingar som sökandena återopade, och förutom originalprotokollen skrev domstolarna de så kallade renovationerna som skickades in till vederbörande hovrätt till glädje för nutida forskare.

- 246 Lagfarts- och inteckningsprotokoll Frösåkers häradsrätt 23/2 1763. (Skebo låg då i Frösåkers härad) Häradsrätternas renoverade småprotokoll, vol 79. – I Nordencrantz köpebrev till Jennings och Finlay av 15/2 1763 bekräftades den köpehandling han den 7/1 1756 slutit med sekreteraren, nu assessorn Niclas Wadström och den i köpehandlingen betingade köpeskillingen 550 000 daler hade JJ och RF enligt ANs kvitto av 15/2 1763 betalt.
- 247 Kommerserådet Nordencrantz med ytterligare underdånig ansökning om förklaring över K M:ts nädiga förordning ang:de kopparplåtars och bankoseddars lika gångbarhet i börd. Skrivelser till Kungl Maj:t. Bankväsende, vol 2. – Skrivelsen ingavs under det mångåriga ordkrig som Nordencrantz förde mot Jennings & Finlay, därför att den, enligt N av dessa anstiftade och vållade, starka

- inflationen urholkat realvärdet av hans fordran på dem och av de räntor de betalat honom. De i sedlar, enligt den konstruerade räkningen, betalade beloppet, 850 000 plus 357 000 daler i ränta på 850 000 för tiden 1/1 1756–31/12 1762 och 36 000 i ränta på 300 000 daler för åren 1763 och 1764, hade medfört en förlust på 645 840 daler jämfört med om det betalats i myntplåtar av koppar. Lite förenklat uttryckt hävdade Nordencrantz att summan 1 243 000 daler motsvarade 2 300 skeppund koppar ”räknat till 540 daler kopparmynt enligt lag” och att denna kvantitet koppar nu var värd 1 888 840 daler i det försämrade penningvärdet.
- 248 Häradsrätternas renoverade småprotokoll, vol 63, f 363 f. Svea hovrätts arkiv.
- 249 Lånet hade börjat betalas ut redan tidigare. (Not 273)
- 250 Motsvarande rättsliga procedurer avseende de delar av den köpta egendomen som låg i andra härader var tydligen inte nödvändiga för riksbankslånets beviljande, ty de ägde rum vid sommartingen i Vaddö och Häverö skeppslag den 17/6, i Frösåkers härad den 21/6 (inteckningarna först vid hösttinget) och vid hösttinget i Olands härad. (Häradsrätternas renoverade småprotokoll, vol 63, f 362–371 (Närdinghundra), 182–199 (Vaddö och Häverö), 448–453, 474–479 (Frösåker) 751 ff (Oland). Svea hovrätts arkiv)
- 251 1748 års hammarskattelängd, D.5:17. Smideslängder, vol 2. BgkA. – I denna beräkning har det årliga smidet för rekognitionsverken Lövsta, Österby och Gimo satts till 7 000, 6 000 respektive 4 000 skeppund, det senare en siffra som man 1756 planerade att nå, och till upplandsbruken har räknats även Gysinge som låg i Gästrikland.
- 252 Tigerstedt 1957, 572 f. – Enligt köpebrev av 16/2 1757 hade fru Trigland till CDG sålt Österby bruk för 750 000 daler som CDG likviderat med en köpeskillingsrevers som löpte med 5 % årsränta. Samma dag som CDG beviljades första uppbud på köpet beviljades fru Trigland inteckning i egendomen som säkerhet för köpeskillingsreversen. Den dagen beviljades CDG också första uppbud på de rusthåll, hemman, lägenheter, gruvor och malmstreck som Ulrika Charlotta Taube ärvt efter sin döde make ADG och enligt köpebrev av 3/1 1757 sålt till CDG för 180 000 daler (Häradsrätternas renoverade småprotokoll, vol 65, f 627 och 630. Dannemora Films och Tegelsmora tingslag 19/2 1757) Försäljningen av Österby till bröderna Grill genom köpebrev av 4/3 1758 till priset 1,7 miljoner daler plus en äreskänk på 1 000 dukater lagfors i samma häradsrätt den 25/10 1758. (Ibid, vol 68, f 608)
- CDGs affär med fru Trigland med dess mycket låga pris för Österby ska kanske ses som en inlösning i förtid av ett arv som tillkom honom. Enligt LDGs kondoleansbrev till svägerskan, ADGs nyblivna änka, av 25/8 1756 (E 5555) skulle Österbyfideikommisset tillfalla CDG. Fru Trigland och hennes syster hade nämligen i ett testamente av 1745 förordnat att så skulle ske för den händelse att ADG skulle dö medan någon av systrarna ännu var i livet och därmed var innehavare av fideikommisset. Då frågan ligger utanför de centrala frågorna här har jag inte försökt utreda den närmare.
- 253 Norrby 1991, 82 f; Björkenheim 2006, 71 f. – Sidan 72 reproduceras här en av John Jennings och Rob Finlay under-tecknad handling ur Åbo Akademies bibliotek, enligt bildtexten ”Köpehandling över Jennings & Finlays förvärv av

Kimo bruk formellt daterad den 5 oktober 1750”. Om man förstorar upp bilden ser man att det är Jennings och Finlays revers till Riksbanken för ett lån på 162 800 daler mot inteckning i Kimo bruk, daterad 5/10 1758.

- 254 Harmens register; Norberg 1957, 281 f; Norrby 1991, 84–87.
- 255 Harmens register; Norberg 1952–53, 60 f; Norrby 1991, 146 f.
- 256 Högberg 1969, 85.
- 257 Boëthius & Kromnow 1947, 535 f.
- 258 Boëthius & Kromnow 1968, 417 f; Karlsson 1990, 217–224.
- 259 Fritz 1967, 15.

Kapitel V

- 260 De författningar som gällde under 1750-talets senare del var ”Ytterligare förordning angående lån i Banken på järn samt annan lös och fast egendom” av 8/5 1739, ”Kungl. Svea hovrätts brev om vad iakttagas bör vid värderingar av sådan egendom som i Banken pantsättes” av 6/8 1752 och ”Kungl. kungörelse angående det som bör iakttagas vid värderingar över fast egendom som i Banken pantsättes” av 4/2 1757. (Modée I, 1480 f; V, 3460 ff; VI, 4572 ff)
- 261 De följande biografiska notiserna bygger på Löfström 1931, kompletterad och något korrigerad med hjälp av personregistret i Boëthius & Kromnow 1968 och ”Kortkorta biografiska notiser” i Nilzén 2007. Om Gyllenborgs brukskomplex Hildebrand 1957, 140.
- 262 I fortsättningen anges de presenterades år som bankofullmäktige inom parentes.
- 263 Bankofullmäktiges protokoll. Huvudserien. Renskrivna protokoll. SRBA, vol 61, 914–918, 15/12 1755; vol 62, 17–22, 13/1 1756. – I detta sammanträde deltog inte kyrkoherde Forsskål som

uppgavs vara opasslig.

- 264 Kommissarierna – understyrelsen. Kommissariernas protokoll. Huvudserien. Renskrivna protokoll. SRBA, vol 931, 13/12 1755.
- 265 Vid uträkningarna av de belåningsbara beloppen av de olika värderingssummorna har kommissarierna utjämnat nedåt till närmaste jämna hundratal daler. Hur de kommit fram till att borgen behövdes för 244 000 daler är oklart; med strikt tillämpning av reglerna borde borgensbeloppet ha hamnat på 241 900 daler.
- 266 Hallendorff 1918, 241 f. – Antagandet att Jennings och/eller hans svåger före ansökan om forsmarkslånet skulle ha känt till att lånevillkoren för fastighetslån troligen skulle komma att lindras har inte kunnat ledas i bevis genom den genomgång som gjorts av bankodeputationens (BD:s) protokoll och handlingar. Den första påträffade notisen om att förarbetena var igång är från slutet av januari 1756, men det utesluter inte att frågan förts på tal tidigare under riksdagen som samlats den 13/10 1755, och i vilket fall måste de lindrade lånevillkoren ha varit kända för Jennings och Finlay när det stora lånet på Gimo togs upp. Bankofullmäktiges riksdagsrelation av 11/10 1755 innehåller inget förslag om lindrigare lånevillkor, men den 26/1 1756 anmodade en av BD:s avdelningar, bokhålleriuskottet, fullmäktige att yttra sig om en nedsättning av Bankens räntesatser, och kansliutskottet tog den 6/2 och 6/3 upp frågan om amorteringsvillkoren och fann att dessa borde lindras. Den 12/3 lade BD ett av sekreta utskottet remitterat förslag om lägre räntesatser ad acta – förarbetena hade ju redan startat – och den 7/4 fastställde BD de nya räntesatserna och amorteringsbestämmelserna som skulle gälla från och med 1757, och sekreta utskottet godkände

dem den 8/5. Först den 23/9 1756 kungjordes emellertid förändringarna genom en kunglig kungörelse. (BD:s prot 1755–56, 304, 414–61, 474, 1315. R 4560; BD:s handlingar 1755–56, vol 1, f 11 ff, 695 ff. R 4645. – Om BD:s avdelningar eller utskott se *Riksarkivets beståndsoversikt*, del 2, 62.) Rådet och riksdagen hade under mellantiden haft mer uppskakande ärenden att handlägga, hovets statskupsförsök, rannsakningen under tortyr och halshuggningen av de kuppmän som inte flytt. Avrättningarna, den 23/7 och 26/7, skedde inom synhåll från John Jennings hus på Riddarholmen som Finlay också bodde i. Vilken roll som SU-ledamoten Jennings spelade i räfsten är inte utrett, men vid tiden för avrättningarna vistades han på Skånelaholm och Finlay stod inte att få tag i meddelade P.A. Wäström Antoine De Geer i rapporter om avrättningarna. (22/7, 26/7 56)

- 267 Bankofullmäktige. Protokoll. Huvudserien. Renskrivna protokoll. Rb-nr 62, 560–564. – Egendomsplantan redovisades i tre grupper:

1) Gimo, Tonga och Väsby säterier med underliggande hemman utgjorde 5 mtl säteri, 7 mtl rå- och rörshegman, 44 13/24 mtl frälse- och 27 2/3 mtl skattefrälsehegman, 5 7/8 mtl skatterusthåll och skattehegman. Därtill kom 1 väderkvarn, 2 mjölkvarnar, 28 dagsverks- torp och några utjordar. Frälsejorden var värderad till 915 797 daler och skattehegmanen till 73 050 daler.

2) Uddnäs säteri 1 ½ mtl med 10 dagsverks- torp, 1 såg- och 1 väderkvarn, 1 ½ mtl frälse- och ½ mtl skattefrälsejorden, 13 1/4 mtl krono- eller skatterusthåll, plus andra skattehegman som LDG köpt av Nordencrantz då han köpte Männäis masugn i Finland med åtskilliga underlydande hegman, men den finska egendomen ingick inte i panten.

Frälsejorden var värderad till 78 975 daler.

3) Gimo bruk, med två stångjärnshammrar och 2 masugnar, hade av bergmästar- en värderats till 890 534 daler. Summan hade av Bgk nedsatts till 730 160 daler men sedermera med kollegiets godkännande höjts med 308 571 daler, därför att Männäis masugn levererade 1 500 skp tackjärn årligen till Gimo och därför att Uddnäs säteri med underlydande hade så stora skogar att Gimos smide till mer än hälften kunde drivas med ”kol av egen växt”.

- 268 Skattehegmanen under Uddnäs hade inte hunnit in-tecknas för Bankens räkning, men det skulle ske vid nästa häradsting.
- 269 Ibid, 565–570.
- 270 Ibid, 619–626.
- 271 Värderingsmännen hade enligt schablonen räknat med 2 läster kol (å 12 tunnor) för att framställa ett skp tackjärn och 2 läster kol för att smida ett skp stångjärn, uppgav Wadström, men av brukets böcker och masugnens daglistor framgick att med Gimo bruks danne- moramalm behövdes bara 10 tunnor för ett skp tackjärn och aldrig mer än högst 18 tunnor för ett skp stångjärn. Den verkliga kolåtgången för ett skp stångjärn var alltså 28 tunnor i stället för schablonens 48, en minskning med 20 tunnor per skp eller på hela årsproduktionen 6 000 läster kol, hette det (dvs. att årliga produktionen beräknades till 3 600 skp), och med ett kolpris om 2 daler per läst blev det verkliga tillverkningspriset 4 ½ daler lägre per skp än kalkylens. (Borde blivit 3 1/3 daler.)

Vidare hade i värderingen försäljningspriset på järnet upptagits till endast 52 daler per skp, fastän priset på de sämre sorterna av dannemorajärn nu var 54–

57 daler, och Gimojärnet ”som är av den bästa materien i hela riket” betingade genom kontrakt på 12 år 60 daler per skp. Denna differens på 8 daler per skp jämte den på 4 ½ daler i kolkostnad, tillsammans 12 ½ daler per skp, på en beräknad försäljning av 4 000 [!] skeppund motsvarade 50 000 daler i ”behållen avkomst”. (Promemorians siffror om kolkostnadens minskning som inte går ihop och dess olika tillverknings- och försäljningskvantiteter ifrågasattes enligt protokollet aldrig i fullmaktige.)

Wadströms beräkning av undervärderingen av 46 frälse- och 30 skattefrälsehemman går inte heller riktigt ihop. Dessa hade värderats till i genomsnitt 3 600 daler, därför att alla körslor och dagsverken var inräknade i säteriegödmarnas värde, men det kunde enligt Wadström inte bestridas att räntan av ett det allra sämsta skattefrälsehemman i orten inte kunde köpas under 6 000 daler och det sämsta frälsehemmanet inte under 9 000 daler. $30 \times (6\,000 - 3\,600) = 72\,000$ och $46 \times (9\,000 - 3\,600) = 248\,400$.

272 Ibid, 626–631.

273 Utbetalningen till LDG av de först beviljade 1 200 000 dalerna fördelades på tre lån: nr 88686 av 17/3, dvs. före fullmäktiges beslut den 14/4, på 600 000 daler, nr 88728 av 26/4 450 999 daler och nr 88738 av 27/4 149 770 daler. Efter fullmäktiges beslut om höjning av krediten utbetalades i en fjärde rat lånet nr 88867 av 7/5 på 300 000 daler, summa 1 500 769. (Lånebankens huvudbok 1756: 2, rb-nr 2442) Det är okänt varför de beviljade beloppet överskreds med 769 daler. Efter De Geers död 1758 övertogs lånet nedamorterat till 1 400 000 daler av Jennings & Finlay. Inga notiser om övertagandet har påträffats i fullmäktiges eller kommis-

sariernas protokoll, men i lånebankens huvudbok står under 12/10 1758 att ett lån med nr 99799 utbetalats till John Jennings och i Riksbankens av bankodeputationen beordrade undersökning 1765 av hur lånetjänsten skötts på större fastighetslån står Jennings & Finlay som låntagare till lån nr 99799 på 1 400 000 daler. (Lånebankens huvudbok, G I a, rb-nr 2446: Bankoutskottets arkiv. BD:s handlingar 1765–66, vol III, R 4562, f 6822.) Det formellt egendomliga härmed tas upp ovan s 141.

274 Hallendorff 1918, 228, 236.

275 Behandlingen av denna låneansökan är ytterligare ett exempel på att kommissarierna vid låneärendens beredning noggrant tillämpade gällande regler. Enligt kommissariernas yttrande av 22/10 1755 hade De Geer tidigare två nedbetalade fastighetslån i Banken, ett mot pant i Finspångs bruk och gods på 270 000 daler, beviljat enligt BD:s resolution av 3/6 1741, och ett mot Johannesbergs säteri med underlydande på 104 000 daler beviljat utan borgen och mot inteckning för så stort belopp som enligt författningarna kunde beviljas på panten. Eftersom det förra lånet var nedbetalat till 80 338 daler och det senare till 54 851 daler fanns det inom de lämnade inteckningarnas beloppsramar utrymme för det sökta beloppet. (Bankofullmaktige. Protokoll. Huvudserien. Renskrivna protokoll 1755, rb-nr 61, 817–821.)

276 Bankodeputationens protokoll 1756, R 4569, 684, 694, 899, 1004, 1040–1060.

277 Jägerskiöld (1977) beskriver kort Kiermans bruksintressen. Om hans köp av Frösvidal heter det att det påtalades av BD vid mössornas räfst med bland andra K. vid 1765–66 års riksdag, men att syftet med köpet ”torde i första hand

- ha varit att skydda Bankens fordringar”.
- 278 Bankofullmäktiges renskrivna prot., rb-nr 62, 530 ff.
- 279 Ibid, 535 ff.
- 280 Riksbanken hade två huvudavdelningar, växelbanken och lånebanken. Utlåning och räntebärande inlåning (de tider sådan förekom) handlades av lånebanken, men beviljade lån liksom uttag av insättningar utbetalades av växelbanken (giroavdelningen som hade räntelösa giroräkningar, disponerade genom så kallade assignationer (checker)) och i denna skedde också inbetalningar av insättningar liksom av amorteringar och låneräntor. Alla betalströmmar till och från lånebanken gick alltså via växelbankens kassor.
- 281 Ibid, 549 ff.
- 282 Ibid, 616.
- 283 Kommissariernas renskrivna protokoll 21/12 1756, rb-nr 933; Bankofullmäktiges renskrivna protokoll 22/12 1756, rb-nr 62, 1534 ff. – Det är oklart hur kommissarierna räknat fram lånebeloppet 511 000 daler. Värderingssummorna 744 200 + 208 700 och nyinvesteringarna i Fiskars masugn 40 000 och 20 000 i lantegendomar = 1 012 900 daler dividerat med 2 = 506 450.
- 284 Bankofullmäktiges renskrivna protokoll, rb-nr 63, 885–888.
- 285 Enligt 1748 års hammarskattelängd hade Kimo 2 hammare och 4 härdar.
- 286 Bankofullmäktiges renskrivna protokoll, rb-nr 64, 509 f; rb-nr 65, 30/5 1759.
- 287 Den 18-sidiga förteckningen upptar i nummerordning varje nödlidande fastighetslån på minst 6 000 daler. Förutom för lånenumren finns kolumner med låntagarens namn, ”den utgångna lånesumman”, dvs. det ursprungliga lånebeloppet, inte det utestående beloppet i början av 1765, ”obetald procent” = felande amortering och ”obetalt intresse”, icke erlagd upplupen ränta. I en anmärkningskolumn noteras att en del lån var ”under lagfart”, dvs. under utsökning eller att återbetalning/amortering skett under 1765. Eftersom utredningen gällde hur lånetjänsten skötts, har de obetalade amorterings- respektive räntebeloppen adderats kumulativt sida för sida, men inte antalet lån och de utgångna lånens belopp. Denna operation har här gjorts.
- 288 BD:s kansliutskotts protokoll 1765–66, R 4565, 14 f, 24 f, 31, 148–167; BD:s protokoll 1765–66, R 4564, 2398–2401; förteckningen i BD:s handlingar 1765–66, vol 3, R 4652, 6811–6829; Hallendorff 1918, 307 f.
- 289 Om man litar på listans initialer för att särskilja låntagare med samma familjenamn var antalet 458, men det är i ett fall klart att en låntagare med flera lån ibland har två initialer, ibland en – han ingår bara en gång i siffran 458 – och i ytterligare några fall kan det förhålla sig på samma sätt.
- 290 Bouppteckningen efter Jean H. Lefebure av 1/12 1769 (Bouppteckning 1769/1: 30, SSA) ger ingen klarhet i frågan. Den upptar inom linjen de fastigheter som låg i annan domsaga än Stockholm. För Gimo stångjärnsbruk med Vällnora masugn och tillhörande lantegendomar samt inventarier var det uppgivna värdet 1 500 000 daler och för Robertsfors masugn med tillhörande hemman och inventarier (som ingick i Gimo-köpet 1764) 90 000 daler. I en bilaga till bouppteckningen ”Balansräkning över betalande gäld och utestående fordringar” upptas på skuldsidan bland annat dels en skuld till lånebanken på 1 649 367 daler och 7 öre, dels ett antal reverser utan uppgift om långivare, av

- vilka 10 stycken, daterade 1765 och 1766, uppgår till summa 1 501 000 daler.
- 291 Inga Junhem, 2007, 181.
- 292 Fritz 1967, 68 f.
- 293 Låntagaren är nog inte överadjutanten Charles Emile Lewenhaupt (1721–1796) till Vinäs och Vormsö, ty det är ett så tidigt lån i förteckningen, det tolfte i ordningen.
- 294 Den grevliga ätten Torstenson, härstammande från fältherren Lennart Torstenson, var redan utdöd.
- 295 Sveriges Riksbank V, 7.
- 296 Jennings och Finlays lån på Forsmark, 729 300 daler, beviljades den 15/12 1755 och deras 400 000 dalers lån på Strömsverken den 13/1 1756. Mellan dem i 1765 års nummerordnade låneförteckning upptas fyra lån på sammanlagt 121 000 daler. Om man antar att Forsmarkslånet är det sista som utgick 1755 blir summan av de därefter utgångna lånen i förteckningen 20,1 miljoner daler.
- 297 Sveriges Riksbank V, 7.
- 298 Broberg (ed.) 2007, 20: *The Economist*, nr 8335, 30/6–6/7 2007.
- 299 Montgomery 1920, 37–68; Utterström 1957, 286 f.
- 300 Montgomery 1920, 77–92, 102 f.
- 301 Paragrafen återges in extenso i Hallendorff 1920, 16 not 1. Om den korta och den långa vägens strategier se Broberg (ed.) 2007, 21 f, 229.
- 302 Samuelsson 1951, 201; Norrby 1991, 213; Adliga bouppteckningar 7/11 1774. Svea hovrätts arkiv.
- 305 Adliga bouppteckningar 7/11 1774, Svea hovrätts arkiv; Norrby 1991, 250 ff; Boëthius & Kromnow 1947 och 1968, flerstädes; Fritz 1967, 153 f. – Enligt *Biographiskt lexikon öfver namnkunnige svenska män* var Sandels ”innan sin död” ledamot i sex kommissioner och 14 direktioner men hade ändå ”tid över att ägna åt sällskapslivet”, en uppgift som inte jävas av Gustav Lundbergs pastell av honom från 1770-talet, återgiven i Boëthius & Kromnow 1968, 237.
- 306 Fritz 2002, 67 f, 85 f. – De relativa andelarna för de olika tillgångs- och skuldposterna i JJs bouppteckning innan boutredningsmännen skrev ned dem skiljer sig inte mycket (utom i fråga om bruksfordringarnas relativa andel) från den relativa fördelningen med bouppteckningens nedskrivna värden. JJs bouppteckning är långt mindre detaljerad än Burenstams, vilket gjort omgrupperingen av vissa poster osäker. Främst gäller det de poster som redovisas under rubriken ”Enskilda personers reverser” och ”Sterbhusets skulder”, om vilka inga tidsuppgifter ges. De förra har här förts till anläggningstillgångar. Vad gäller de ganska få men stora posterna under ”Sterbhusets skulder” var de två största, till Länebanken och till Robert Mackay långfristiga. Den senare var en omvandling vid Finlays konkurs av Jennings borgen av 1768 för Finlays stora skuld till Mackay, en skuld som Jennings 1774 amorterat något. Den tredje stora posten ”Utelöpande reverser”, 423 850 daler, bestod till större delen av Jennings pundrevers av 1771 till brodern Frans, vars motvärde i daler beräknades vara 261 000 daler, varför även resten av posten antagits vara långfristig. Däremot har tämligen godtyckligt skulderna till Tottieska firman (124 421:19) och till Küsel & Währendorff (133 889:19) antagits vara kortfristiga (växel-, varu-

Kapitel VI

- eller förlagsskulder) Det förefaller lite långsökt att Jennings skulle ha haft både en långsiktig fordran och en långsiktig skuld till firman Tottie. Även om dessa antaganden är fel spelar det ingen roll för de slutsatser som här dras av jämförelsen mellan John Jennings och Olof Burenstams sista "balansräkningar".
- 307 Bruksfastigheterna taxerades efter en schablon som medförde att ökning av det privilegierade smidet, som Burenstam i hög grad beviljats, och framför allt de 1813–1820 tredubblade stångjärnspriserna fick ett starkt genomslag i taxeringen av hans bruk. (Fritz 2002, 78)
- 308 Den följande framställningen om Frans Jennings karriär bygger på Norrby 1991, 254–259.
- 309 Gunnar Carlquist i *Svensk uppslagsbok*.
- 310 Inteckningsprotokoll Bergsjö härad 5/11 1783. Häradsrätternas renoverade småprotokoll, vol 133, f 150. – Den nya silvervalutan riksdaler specie, indelad i 48 skillingar, infördes officiellt den 1/1 1777. 18 daler kopparmynt i den gamla pappersvalutan inlöstes med 1 riksdaler specie.
- 311 Lagfartsprotokoll Frösåkers härad 12/11 1782. Häradsrätternas renoverade småprotokoll, vol 128, f 468–472.
- 312 Inteckningsprotokoll Delsbo härad 31/3 1783. Häradsrätternas renoverade småprotokoll, vol 133, f 271.
- 313 Hallendorff 1920, 81.
- 314 Bankofullmäktiges protokoll. Protokoll i särskilda ärenden 1781–88, Rb-nr 291, 85 (22/4 1782); Hallendorff 1920, 99 f. – BF:s vanliga protokoll kallades i samtiden sekret bankoprotokoll, medan de extra hemliga diskussionerna om valuta-utvecklingen protokollfördes i en serie rubricerad Bankofullmäktiges särskilda protokoll.
- 315 Hallendorff 1920, 97; Fritz 1967, 28–32; Högberg 1969, 85, 91, 93.
- 316 Not 305. Lagfartsprotokollet meddelar också att de två köparna med fruarnas samtycke träffat en "arvsförening" i enlighet med den avlidne svärfadern Gustaf Wittfoths disposition av 6/6 1782. Efter "jämkning" hade man kastat lott om Gysinge och Forsmark, varvid det senare bruket tillfallit Caroline Wittfoth och Samuel af Ugglas och det förra Hedvig Wittfoth och Anders Barcheus, varför häradsrätten beviljade herrskapet af Ugglas första uppbud på Forsmark.
- 317 Not 305 – Norrby uppger (1991, 260) att fru Schisslers bankolån mot inteckning i Hedvigsfors uppgick till 10 540 riksdaler.

Kapitel VII

- 318 De här och i fortsättningen lämnade uppgifterna om frihetstida grosshandel och grosshandlare i Stockholm bygger på Nyberg 2006, 14 f, 18, 2330, 32, 36 f, 53 f, 63, 71–74, 175, 307–311, 315–321, 355 ff, 364.
- 319 Nyberg 2006, 25, 71.
- 320 A a, 15, 25, 26, 30, 36, 37, 53, 307, 309, 316, 318, 320, 321, 359.
- 321 Jfr Carlén 1997, 250 f.
- 322 Den följande bakgrundsöversikten bygger på Hildebrand 1957, 189 f, 213–217 och 1987, 147–159. – Relationen mellan köpmän/förläggare och brukspatroner/förlagstagare under perioden 1800–1860 är däremot grundligt och systematiskt under sökt av Adamson (1963 a och 1966) och en del av hans resultat gäller förmodligen också för 1700-talet.
- 323 Om en bruksägare i Ore meddelas att han 1768 hade en skuld på 325 000 daler till förläggaren i Stockholm och ytterligare skulder på 400 000 daler, varav mer än 100 000 i bankkulder och cirka 280 000, huvudsakligen till personer som inte var

- köpmän. På den ”exrtraordinära utvägen” med utländsk upplåning ges tre exempel, av vilka ett var ett obligationslån från Amsterdam till Jacob Grill 1769. (Denne hörde som nämnts ovan till släktens Amsterdam-gren och lånet togs upp när han köpte Skebo och Ortala av Finlay.)
- 324 Nyberg 2006, 315–317, 321.
- 325 Även Lars Magnus Björkmans köp 1783 av Finlays finländska bruk från J. & C. Hasselgreen betalades med räntebärande reverser som fick lång löptid. (Nyberg (red.) 2006, 73)
- 326 Söderlund & Wretblad 1958, 353–360, 408, 420 f; muntlig uppgift om skrivelsen från Ernst Söderlund för mycket länge sedan.

Summary

Jennings & Finlay in the market for Oreground iron exports and related studies in large scale entrepreneurship and banking in the Age of Freedom

The overall theme of this study is the attempt by the largest export company in Sweden in the 1750s to more or less monopolize exports from Sweden of the high quality Oreground iron which was in great demand. Three related studies in central and frequently debated problem areas in economic history are linked to this theme:

1) The relationship between iron works and their factors, in this case the commercial links between the large export company and one of Sweden's largest producers of iron, Antoine De Geer (ADG), who ran two large Walloon works at Österby and Forsmark and about whom little has been written.

2) The development of J&F's very large iron works conglomerate and the related long-term iron contracts with ADG and his brothers Louis and Charles (CDG), the largest manufacturer in the iron industry, as well as the dissolution of the conglomerate.

3) The loans from the Riksbank (the Bank of Sweden) taken by J&F with their iron works as security which made the company the bank's largest private borrower and the development of the credit burden amassed by J&F and other major borrowers in the Bank of Sweden, at that time subject to the detailed control of the Riksdag (Parliament) that appointed the bank's Board of Governors. Until 1866 the official name of the bank was The Bank of the Diet of the Four Estates.

1) The multi-faceted commercial relationships between J&F and ADG were characterised by great friendliness and the favourable terms enjoyed by the latter. The most debated point at issue in this research area is the consequences of the extension of credit to iron masters and it is demonstrated here both that the company did not profit from its pricing of the iron bought from ADG, its major deliveries of cereals to his ironworks, or the sale of foreign currency to him and also that the general opinion that the trading company gained increasing influence over a number of iron works through the increasing amounts of working capital that it advanced and that it finally compelled their transfer is erroneous. The greatest focus is on the company's acquisition of the Forsmark works, where in fact it was ADG who pressed J&F to buy the works to solve his financial problems. The company had not been involved in extending credit to the other works acquired.

The background to the purchase of Forsmark involves two points of interest from the aspect of the history of credit markets. When J&F took over from 1747 as ADG's factor, his financial situation was very weak. In addition to a relatively large loan from the Bank of Sweden with the Forsmark works as surety, he owed more than twice the amount in floating loans to private individuals against promissory notes that could be called in at very short notice, generally three months. To enable consolidation of this debt, J&F took what was, to the best of my knowledge, a unique step for the period in placing a large credit balance at ADG's disposal in 1749 payable on account over eight years to enable his repayment of the bulk of his floating loans. For various reasons the consolidation attempt ran into difficulties. A substantial amount in floating loans remained and he fell behind in his repayments to J&F, so that by the end of 1750 his debt was well over the agreed limit. In this predicament ADG succeeded by means of a preliminary sale (or a sham sale) of Forsmark to a competing iron exporter in inducing J&F to buy the works to avoid losing the large quantities of Oreground iron it supplied. The price paid was fairly high, more than the amount stated in the deed of purchase, an interesting insight into the reliability of primary sources of that kind. J&F took over the loan from the Bank of Sweden to ADG, who was able to use what was left to redeem his floating loans and reduce the amount owed to J&F by more than half.

This study of ADG's borrowing against promissory notes during the 1730s and 1740s is the only one of its kind to have been published and helps to clarify the question of how the long-term capital needs of iron works were supplied. This is an important question given the major value represented by iron works in the 18th century, although it has not been studied as closely as their operating costs. The promissory notes, although nominally only short-term loans and of which almost three-quarters in volume came from noble families and almost half from women, were actually extended for long periods. For this reason the promissory notes could well be described as a form of industrial bond that channeled savings, mainly those of the wealthy nobility of eastern Sweden, to a major entrepreneur in what was by far the country's most important export industry.

The extensive material on the Swedish iron industry during what has been called its *ancien régime* contains no accounts of attempts to undertake systematic study of what was paid for the real assets of the iron works, although there is more documentation available than for any other trade. Here information from 22 major transactions involving iron works, 13 from the Age of Liberty and nine during the reign of Gustav III, has been compiled and a kind of price/earnings ratio calculated for the sake of comparison. (The calculations and the major problems in evaluating the reliability of the sources are presented in Annex 6). The unreliability of the data reduces the accuracy of these calculations but they are accounted for in detail and do provide fixed numbers for what has previously been only va-

guely known so that a pattern can be described. The purchases of iron-works can be divided into three chronological periods, those that took place mainly in the 1730s, in the 1750s or in the 1780s and the figures calculated show that the price levels for these transactions were higher in the 1750s than in the 1730s (even before the major inflation from 1758) and higher in the 1780s than in the 1750s. They also reveal that the prices were higher for the centrally placed iron works than for those in more peripheral locations and that Walloon iron works cost more than those producing regular bar iron. Finally the calculations also support the interpretation that J&F paid relatively high prices to acquire its works compared to others.

2) Through its joint iron contract with the three De Geer brothers, the company controlled two-thirds of Oreground iron exports from 1747 until 1751. The large market share that resulted from this contract was lost after 1751 but then regained through a combination of acquisitions of works and new contracts with ADG and CDG, so that from 1757 onwards the company controlled about 70 per cent of Oreground iron exports. By 1758, however, this substantial market share had already declined to 55 per cent and was lost during the 1760s. ADG died in 1756, only 35 years old, and his large iron works at Österby was sold in 1758 to one of J&F's competitors in iron exports. The trading company of J&F was dissolved in 1762 and the iron works it owned were divided between the two partners, John Jennings and Robert Finlay, who continued trading through a new company. Great financial pressure during the economic turbulence of the 1760s led Finlay to sell his three major Swedish works in 1764 and 1769, and as a result of his massive bankruptcy that began in 1771 his works in Finland fell into the hands of his creditors.

3) The view that the rapid inflation during the Age of Freedom and expectations of further inflation played some role in the massive borrowing by J&F from the Bank of Sweden must be rejected, as there was no inflation when these loans were taken out. (In the same way, the belief that the bank awarded loans during the Age of Freedom on the basis of party affiliation finds no support in its treatment of the applications for loans made by Jennings and Finlay, both members of the ruling Hat party and among whose leaders Jennings can be numbered). But during the 15 years before inflation began to rise in 1758 a previously unremarked property bubble can be discerned, to which the bank's increasingly generous mortgage policy probably contributed. As a result of stringent credit policies in 1762, when the Bank's mortgages on property, by far its largest commercial undertaking, came to a complete stop and the annual amortization of outstanding mortgages doubled, an external shock in 1763 affected the credit market badly and led to numerous bankruptcies and with the abrupt deflation of 1767–1768 the bubble burst.

The events of 1762 and 1763 meant that J&F and many other major borrowers from the bank were unable to service their loans. Even before the deflation decision by the 1765–1766 Riksdag, the Bank of Sweden had a large number of bad loans which meant that it was already undergoing a credit crisis that has not hitherto attracted attention and this was, of course, aggravated by the deflation after 1766. There are no precise figures about the volume of the distressed loans but a cautious estimate places them at around 30% of the total outstanding amount. On the other hand, we do know that the number of borrowers who had been granted loans of at least 6,000 daler that were now distressed totalled more than 450, the number of loans almost 570 and the total amount granted 29 million daler. Of this amount 23 borrowers accounted for 40 per cent with loans of at least 200,000 daler: 15 of them ironmasters and eight owners of major estates. Of the 29 million daler borrowed more than three million had gone to J & F.

My tentative sketch of how this was dealt with can be summarized as follows. After the internal and external disruption of the credit market in 1762 and 1763, the managers of the Bank of Sweden realised that they needed to act cautiously, in particular with the major borrowers, in other words to use modern terminology they realised that compulsory termination of major commitments could threaten market liquidity and that a collapse of the financial market through a chain reaction of insolvencies and bankruptcies would lead to the Bank incurring major losses. So in breach of the Riksdag's directions for the Bank in 1766, protected by the secrecy that surrounded its affairs, the Bank continued with what was called during the 1920s banking crisis the long-term strategy and this was sanctioned by the 1769–70 Riksdag. The directives then issued to the Bank laid down that as long as interest was paid punctually the remaining large amounts to be amortized were to be demanded when "appropriate and amenable". The Riksdag also took certain measures to increase liquidity in the economy and enacted regulations that would facilitate the sale by executive auction of property pledged to the Bank. The idea that these measures would already enable the large outstanding amortizations to be regulated during the years 1771–73 turned out, however, to be far too optimistic. Not until the economic recovery that came after the catastrophic harvests of 1771–72 and the favourable balance of trade arising from Sweden's neutrality during the naval conflicts linked to the American War of Independence, does there seem to have been any possibility of terminating loans that had been distressed for a long period.

Two different methods of providing the long-term credit needed by iron works have been studied in the sections on ADG's finances and J&F's conglomerate: one of them comprised ADG's nominally short-term but in actual fact long-term loans through promissory notes to private individuals, as a rule at the highest legal rate of interest or 6 % but without pledged security, the other consisted of long amortization loans taken by J&F and others from the Bank of Sweden at an arti-

ficially low interest rate and with the real estate as pledge. In the development of another major iron works conglomerate during the end of the 18th and early 19th centuries, a fairly small proportion of the funding came from promissory notes to private individuals and long-term loans from credit institutes, but instead mainly from the sellers, who granted the purchaser long-term credit in the form of seller's notes at 6 % interest and guaranteed by the property purchased.

These three forms of lending are relatively easy to incorporate into developments in the monetary system and monetary policy. Nominally short-term private promissory notes at 6 % interest in the 1730s and 1740s became long-term because while monetary value was stable they offered the investors a good return and because the borrowers had no more favourable public source of credit. The expansionist-oriented reorganization of monetary policy by the Hats led to changed circumstances. The amortization loans extended by the Bank of Sweden in the 1750s, which were increasingly cheaper for borrowers and offered more favourable terms in other respects as well, probably throttled demand for the more expensive promissory loans and, as they grew in volume, helped to halve monetary value between 1758 and 1764 and so make investment in promissory notes less attractive.

Not much is known about what form the long-term supply of capital for iron works took during the turbulent decade before the shift to the silver standard that began in 1776. The situation in the iron trade has been characterized as chaotic. (The purchaser of two of Finlay's ironworks in 1769 used funds that came from Amsterdam.) When the trade recovered after the deflationary crisis of 1767–68 and the catastrophic harvests of 1771–72 the ironworks were again able, thanks to the stability of monetary value during the second half of the 1770s, to secure long-term credit but not now from the Bank of Sweden, which, for currency policy reasons, was unable to lend against property. Alongside the benefit funds and foundations of various kinds, which invested funds against security but did not have a large credit capacity, one possibility was the one noted above for the seller of an ironworks to allow payment to be made gradually by extending long-term credit to the purchaser against seller's notes with the property as surety. This procedure was also adopted by the Bank of Sweden in the 1780s when selling pledged property through executive auctions and is also what happened when, at the beginning of the decade, the magnate Bengt Magnus Björkman bought Finlay's Finnish iron works from creditors who had taken it over after his bankruptcy. When it comes to the development of the iron works conglomerate referred to earlier, it is possible to see that when monetary value declined and disorder returned to the monetary system in the 1790s, sellers reduced the time allowed for the purchaser to pay.

Om författaren

Professor emeritus **Sven Fritz**, född 1931, var läroverkslärare under åren 1954–1963 och därefter militärhistoriker vid Militärhögskolan 1963–1967. Alltsedan sin disputation och docentförordnande 1967 har han undervisat, forskat och administrerat vid Stockholms universitets ekonomisk-historiska institution.

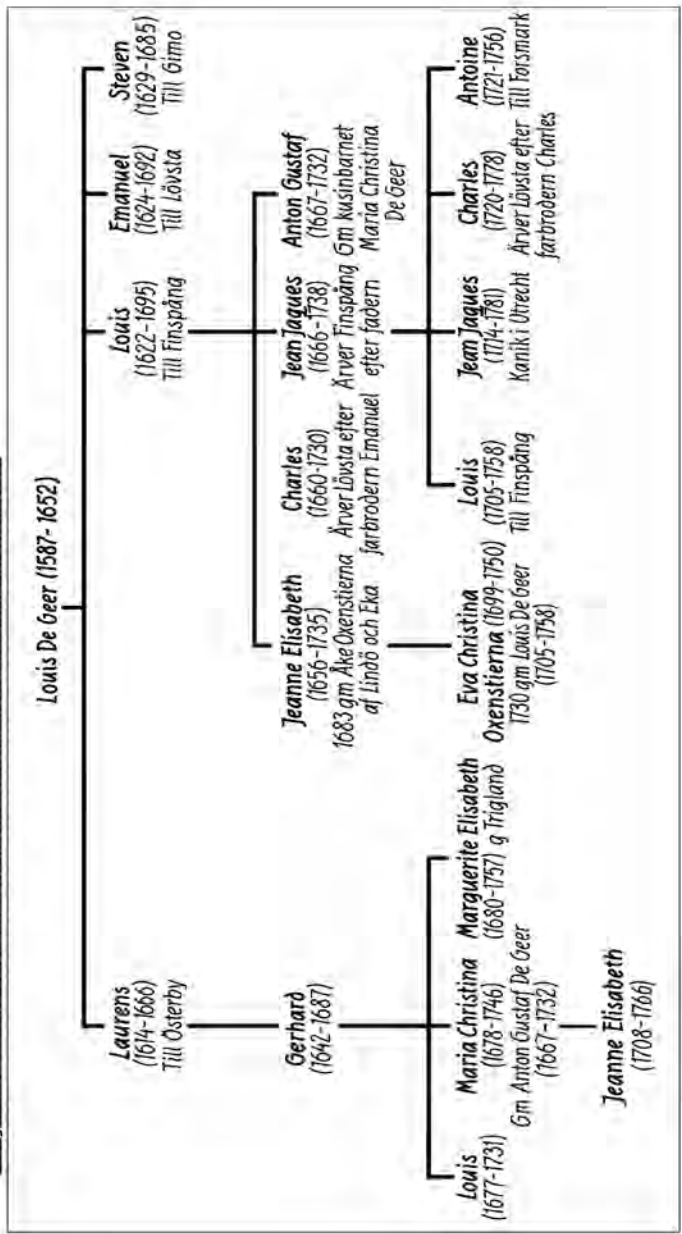
Som forskare har han mest skrivit bankhistoria och publicerat följande större arbeten: *Studier i svenskt bankväsen 1772–1789* (1967), *Affärsbankernas aktieförvärvsrätt under 1900-talets första decennier* (1990), *Louis Fraenckel 1851–1911. Bankman och finansman* (1994), sju forskningsrapporter om värdepappersaffärer som ingår i betänkandet *Sverige och judarnas tillgångar* (SOU 1999:20), *Bilaga* (redigerad av Alf W. Johansson och SF).

Lite industrihistoria har det också blivit: *AB Åkers Styckebruk under Rutger von Seths ägotid 1942–1966* (1974) och *Olof Burenstam. Ett bidrag till en brukspatrons biografi* (2002). Slutligen var han huvudförfattare till jubileumshistoriken *25 år med Storlandstinget. Stockholms läns landsting 1971–1995* (1996).

Bilagor

Bilaga 1. Släkttabla över i texten omnämnda medlemmar av ätten De Geer

Bilaga 1: SLÄKTTABLA ÖVER I TEXTEN OMNÄMDA MEDLEMMAR AV ÄTTEN DE GEER

Bilaga 2. Antoine De Geers privata kreditorer

Antoine De Geers (ADG) äldste bror Louis (LDG) var till 1742 hans förmyndare. LDG var i sitt första äktenskap gift med friherrinnan Eva Christina Oxenstierna, vilken var yngsta dotter till kammarherren, friherre Åke Oxenstierna af Eka och Lindö, men hon var också kusin till sin man och hans syskon, ty hennes mor, Jeanne (Johanna) Elisabeth De Geer var syster till Jean Jacques De Geer och alltså faster till LDG, ADG och Charles De Geer (CDG). (Se bilaga 1)

Av sin ogifta svägerska Maria Elisabeth Oxenstierna lånade LDG 1740–43 upp sammanlagt 22 000 daler, av vilka 4 000 återbetalades 1746 och 18 000 uppsades i februari 1750. Hennes yngre syster Christina till Malmö i Kvillinge socken, sedan 1742 änka efter översten Johan Bär, lånade den 1/5 1744 ut 6 600 daler, vilka var utestående vid utgången av 1747, då överste Bärs sterbhus samtidigt hade en fordran på 6 000 daler, tillkommen vid okänd tidpunkt. Av sin svåger, majoren och friherren Åke Oxenstierna till Eka och Bryggholm, lånade LDG den 20/5 1737 8 000 daler, den 20/5 1740 10 000 och för broderns nyblivna änkas räkning, friherrinnan Beata Flemings, lånade dåvarande titulära krigsrådet Erik Oxenstierna, de tre nämnda syskonens äldre bror och brukspatron på Harg, den 8/7 1742 ut 12 000 daler till ADG. Ytterligare en Oxenstierna figurerar bland långivarna, men det är en avlägsen släkting till LDGs hustru och hennes syskon. Grevinnan Christiana Magdalena Oxenstierna af Korsholm och Wasa lånade den 4/12 1744 ut 18 000 daler som fick två års löptid. Slutligen lånade ADG själv den 15/10 1745 av sin nyblivna svärfar, hovmarskalken, greve Hans Henrik Taube av Kudding 12 000 daler, varav 7 000 daler återstod 1752, och CDGs svåger Gustaf Ribbing af Zernawa lånade 22/4 1746 ut 24 000 daler till ADG.¹

Det kan inte uteslutas att släktingar spelade en ännu större roll bland ADGs långivare, men det skulle kräva mycket arbete att försöka klargöra det. Lättare är det att konstatera att många andra adliga långivare bildade grupper om två eller tre personer, vilka inbördes var nära släkt, och det förefaller mindre troligt att detta skulle vara en ren slump än att släktskapen inom grupperna spelat en roll för att de placerade pengar hos den unge patronen på Österby och Forsmark. Att släktskap spelade roll för placeringen av pengar hos ADG är uppenbart i fallet med auditören Jonas Arnell och hans svägerska Johanna Arnell, född Kolthoff, vilka samma dag, den 4/5 1745, lånade ut respektive 10 000 och 4 240 daler.

Ett sådant släktpar av stora långivare utgörs av friherrinnan Ulrika Juliana Brahe och hennes son friherre Carl Gustaf von Liewen. Ulrika Brahe var den största enskilda långivaren med ett lån på 120 000 daler av 21/5 1737 som fick en faktisk löptid på tre år. Hon var dotter till Abraham Brahe till Skokloster, Rydboholm, Bogesund och en rad andra herresäten, vilken var dotterson till Carl Gustaf Wrangel och Skoklosters första

1 Dahlgren & Tullgren 1931; Släktartikel Ribbing SBL 29 (1998). – Hänvisningar görs i det följande inte till Elgenstierna utan endast till artiklar i SBL och notiser i annan litteratur.

fideikommissarie.² 1737 var hon sedan sex år änka efter riksrådet, greve Nils Gyllenstierna till Björksund och Helgö och hade dessförinnan varit gift med kammarherren, friherre Carl Gustaf von Liewen, som hon 1722 fött den posthume sonen Carl Gustaf von Liewen till Vik. Denne lånade femtonårig ut 12 000 daler i september 1737. Han gifte sig 1746 med friherrinnan Ulrika Eleonora Ribbing av Zernawa, dotter till friherre Lennart Ribbing af Zernawa till Hörningsholm, och blev sväger till CDG, som var gift med Catharina Charlotta Ribbing.

Ett annat syskonpar von Liewen, Hinrika Juliana och Carl Fredrik, barn till greve Hans Hinrich von Liewen till Runsa, hörde också till de stora långivarna men var avlägset släkt med Carl Gustaf von Liewen; de var sysslingar med dennes pappa. Carl Fredrik, född 1721, lånade i maj 1740 ut 42 000 daler. Större delen av lånet återbetalades 1741, 1744 och 1745, och en del transporterades på hans elva år äldre syster, Hinrika Juliana, som 1747 blev kammarfröken vid hovet. Hon hade vid ingången av 1747 att fordra 24 735 daler. Hon vigdes 1748 på Drottningholms slott med överintendenten, friherre Carl Hårleman, landets ledande arkitekt, som på ADGs uppdrag ritade den vackra trädgården vid Österby bruks herrgård.

Stora långgivare var även de friherrliga bröderna Gustaf och Paul Banér, födda i Fildelfia som söner till friherre Isak Banér, överste i engelsk tjänst och död i Amerika 1713. Kammarherren Gustaf Banér gav två lån den 5/5 1743 och 5/7 1744, vardera på 12 000 daler och som återbetalades 1752. Paul Banér till Ökna hade efter tjänst i engelska och svenska flottan lämnat sjölivet med kaptenlöjtnants avsked. Han var gift med friherrinnan Anna Charlotta Kurck. Två söner föddes på Stora Brevik i Lidingö socken. Paul Banér placerade 1/10 1742 36 000 daler, återbetalda efter sju år, och den 12/5 1745 12 000 daler, slutbetalda fem år senare. (Dessutom noteras i Intresseräkning att han den 4/1 1744 övertagit Jean Mackliers revers på 36 000 daler av 1/10 1739.)

Kombinationen svägerska-svåger återkommer ytterligare ett par gånger bland långivarna. Överstelöjtnanten Johan Jacob Hammarfelt till Högby i Villberga socken och Kurö i Teda lånade i juni och augusti 1745 ut 5 700 daler vardera gången samtidigt som (6/6) en av hustruns, friherrinnan Anna Magdalena Strömfelts, fem ogifta systrar placerade 27 800 daler. Systrarna Strömfelts far, friherre Otto Reinhold Strömfelt till Runsa, död 1744, ägde även livländska gods av vilka ett sålts 1741 och ett annat 1745. Fröken Elisabeth Gustaviana Falkenberg, placerade 1/6 1740 7 000 daler och den 1/4 1746 ytterligare 30 000 daler. (Denna kredit upptog LDG formellt mot sin myndling CDGs revers, men han avgav en så kallad contrarevers på beloppet till CDG.) Detta lån uppsade fröken Falkenberg 1750, men uppsägningen återtogs och lånet löpte till våren 1752. (JS 5/10, 14/10 50, 2/4, 30/7 52) Hon var genom sin äldre syster Hedvig Eleonora Falkenberg av Trystorp svägerska till hovmarskalken, friherre Carl Axel Leuhusen till Säby (då i Värmdö socken), hos vilken LDG den 1/10 1739 upplånat 36 000 daler, vilka ADG återbetalade sommaren 1752.³

2 Jacobson, 1925.

3 Hon kallas i det genomgångna brevmaterialet genomgående endast "fröken" Falken-

Däremot synes inget släktskapsförhållande ha förelegat mellan den i texten nämnda friherrinnan Ulrika Eleonora Hierta, friherre Jean Abraham Lillies av Aspenäs änka 1738, som den 15/5 1739 lånade ut 4 500 daler, och grevinnan Anna Catharina Lillie, som sedan 1739 var änka efter landshövdingen, friherre Johan Palmfelt och vars lån till ADG, 13 300 daler av 5/5 1744, hörde till de kortare, med endast 13 månaders löptid.⁴

Andra högadliga kvinnor med placeringar strax under 10 000 daler var hovfröken Maria Catharina Siöblad, dotter till friherre Johan Siöblad till Flättna i S:t Nikolai eller Nyköpings landsförsamling, och friherrinnan Adolfina Johanna Fleetwood, i källorna kallad friherrinnan eller fru Flittfot, som var änka sedan 1735. Exakt hur lång adliga fröken Anna Catharina Stålhandskes placering av 8 400 daler blev är ovisst, men visst är att den blev en av de allra längsta.⁵

Bland de adelsmän som var ADGs kreditorer finns det tre som av Elgenstierna inte skrivs "till" något säteri eller gods. Kammarherren Gustaf Banér har redan nämnts liksom auditören Jonas Arnell (1701–78) som uppges ha haft många förtroendeuppdrag. Sålunda blev han 1746 ledamot av överstyrelsen för Stockholms brand- och försäkringskontor och tio senare ledamot av styrelsen för den nyinrättade Arméns pensionskassa. Den tredje långgivaren i denna grupp och en av de största bland frälsets långgivare var kaptenen vid Livgardet Johan Adolf Macklier som lånade ut 24 000 daler den 28/9 1738 och 36 000 den 1/10 1739. Den senare reversen övertogs som nämnts av friherre Paul Banér. Macklier tog avsked från Livgardet 1741 och gifte sig 1743 på Vittskövle med friherrinnan Sofia Lovisa Leijonhufvud.⁶ Jämfört med Macklier placerade dennes kollega, majoren sedermera översten vid Livgardet Pehr Pfeif blygsamma 2 200 daler den 29/7 1745, återbetalda 24/11 1746. (PAW 24/11 46; JS 24/11 46)⁷

berg, men ADG skriver i sin uppställning av lån som ska betalas 1752 E. Falkenberg. I sitt recipisse (daterat Säby den 1/2 52) av ADGs uppsägning av lånet skriver CAL om det lån på 6 000 daler som han givit LDG den 1/10 1739, men vid ingången till 1747 var hans fordran 36 000 daler och det lånebelopp som uppsades och återbetalades 1752 var 36 000 och den annullerade revers som JS återsände till ADG 30/7 1752 löd på 36 000.

- 4 Elgenstierna har inga årtal för grevinnan Lillies födelse och död. Hon var hovfröken hos änkedrottning Hedvig Eleonora och vigdes 1707 i Kungshuset, dvs. Wrangelska palatset, med friherre Palmfelt. – Eriksson 2008 (ed.), lxvi, uppger att Palmfelt var gift med Anna Catharina Hierta men säger inget om dennas släktskap med Ulrika Eleonora Hierta.
- 5 Lånet gavs enligt Intresseräkning 3/6 1740, men i sitt recipisse av ADGs uppsägning, daterat Långbro den 1/4 1752, talar fröken S om LDGs förskrivning på 8 400 daler av 3/7 1739. Beloppet återbetalades den 3/7 1752.
- 6 J.A. Macklier nämns inte i Gillingstam 1984.
- 7 Pfeif är förmodligen mest känd för att han med generallöjtnants titel och god pension förmodades att ta avsked från posten som Livgardets chef i juni 1756. De styrande var rädda för oroligheter i Stockholm under rannsakingen av dem som häktats för deltagande i hovets statskuppsförsök och ansåg Pfeif för gammal och kraftlös för att hantera det skarpa läget. Den 30/6, fyra dagar efter Pfeifs avsked, utnämnde rådet (inte

Långivarna dominerades såväl till antal som kreditvolym av högfrälse, men det fanns också som framgått lite lågadel bland dem. Nyadlade var följande kreditorer (lånebelopp inom parentes). Förutom Jonas Arnell assessorn (1744 bergsrådet) Lars Benzeltierna, son till professorn, senare ärkebiskopen Erik Benzelius. Han hade intressen i bergshantering och liksom Arnell blev han 1746 ledamot av överstyrelsen för Stockholms brand- och försäkringskontor. Han förvärvade från sin andra hustrus släkt Norra Malma i Estuna socken, nu naturreservat öster om sjön Erken.⁸ (17 000 daler 26/7 1742) Samuel Blomfelt, född Florin, fick med sin fru ärva Norrby i Munsö socken. Åren 1721–1736 hade han varit lagman i Karelen. (6 700 daler 9/6 1740) Kammarrevisionsrådet Johan Wallvik, adlad von Wallvijk, köpte 1746 Ogesta och ett par andra egendomar i Ösmo socken. (6 000 daler 2/8 1745) Judita Lindcreutz, född Leyell, slutligen, var änka efter Albrekt Lindberg, adlad Lindcreutz, den förste som från ofrälse kanslist arbetat sig upp till den högsta posten i ett ämbetsverk. Han blev president i Kammarkollegiet 1742 och dog barnlös 1744. Han hade ekonomiska intressen i bruksdrift och annan affärsverksamhet och sägs ha idkat en omfattande bankirverksamhet. Han efterlämnade en avsevärd förmögenhet och en stor fastighet på nuvarande S:t Paulsgatan 5.⁹ Presidentskan placerade 7 000 daler hos ADG den 31/8 1745.

Bland de besuttna adliga långivarna återfinns några av tidens lite större namn inom politik och förvaltning. Theodor Ankarkrona, amiral 1742 och landshövding i Stockholms län 1743, hörde med sin fordran på 12 000 daler av den 1/1 1747 inte till de stora långivarna. Han hade ekonomiska intressen även i manufakturföretag, Generaltullarrendesocieteten och Ostindiska kompaniet. Sin stora förmögenhet placerade han i jordagods, av vilka Runsa i Eds socken av änkan gjordes till fideikommiss och ännu innehas av Ankarkronor. Amiralen och storgodsägaren drog också igång 1740-talets så kallade strid om "näringsarnas företräden", då han i ett uppmärksammat och kritiserat presidietal i Vetenskapsakademien gick emot strömmen i den ekonomisk-politiska debatten och hävdade att jordbruket ägde företräde framför manufakturer och handel och sjöfart; han fick mothugg av bland andra Jacob Faggot. Ankarkrona dog barnlös 1750.¹⁰

Två riksråd får avsluta genomgången av det adliga borgenärsgalleriet. Axel Löwen, friherre och greve Löwen, till Ösbyholm i Frötuna socken med flera gods, general 1737 och riksråd 1739 hörde till de stora långivarna med 33 000 daler 23/2 1739 och 12 000 den 20/8 samma år. Hans två äktenskap sägs ha gynnat förmögenhetsbildningen respektive karriären. Hans första hustru var dotter till Karl XII:s försteminister Carl Piper, och den andra var dotter till kanslipresidenten Arvid Horn.¹¹ 12 000-dalerskrediten återbetalades med hälften vardera gången 3/12 1745 och 11/7 1746, medan den större

kungen) efter en snabb inkonstitutionell lagändring lantmarskalken Axel Fersen, riksdagens främste man, till överste vid Livgardet. (Malmström IV, 209)

8 Boëthius 1922.

9 Franzén 1982.

10 Sörensen & Häggman 1920.

11 Holm 1984.

krediten möjligen är den kredit från en icke namngiven långgivare som återbetalades i slutet av 1750. (JS 1/11 1750) Friherre Erik Wrangel af Lindeberg slutligen, blev också riksråd 1739 men lämnade rådet 1744 och kunde därefter koncentrera sig på författarskap och samlande av böcker och arkivalier på sitt fideikommiss Säby på Aspön, norr om Strängnäs.¹² Hans lån på 19 000 daler av den 25/5 1742 återbetalades efter 17 månader, medan placeringen av 20 000 daler den 14/6 1744 uppsades och återbetalades av låntagaren exakt åtta år senare.

De ofrälse långgivarna spelade som framgått långt mindre roll än de adliga, men bland dem återfinns fyra av de tio största kreditorerna. Bland de ofrälse kvinnor som placerade pengar hos ADG dominerade Catharina Grill fullständigt med sitt långa lån på 50 000 daler. Näst störst men långt, långt mindre än madam Grills var ett lån från "jungfru" Lydia Holgers på 6 000 daler, även det med en löptid som sträckte sig från 1737 till 1752. Därefter kom "doktorinnan" Johanna Arnells redan omnämnda lån på 4 240 daler, änka efter kyrkoherden i Jakobs och Johannes församling, teologie doktor Lars Arnell. De två andra "jungfrur" som lånade ut pengar till ADG var Catharina Collet, tre lån givna 1739 och 1740 på sammanlagt 2 000 daler och med respektive 84, 72 och 60 månaders löptid, och Anna Beata Kröger (eller Kreuger), vars lån på 2 000 daler endast löpte i 17 månader.

Bland de ofrälse manliga kreditgivarna var Frans Jennings svärfar Jean Bedoire den störste. I april 1737 lånade han ut 60 000 daler, i augusti samma år 30 000 och i februari 1739 6 000 daler, lån som blev utelöpande i respektive fem, tre och ett år. Hovmästaren J.W. Sattler lånade 1741–44 i sex poster ut 39 000 daler, vilka var återbetalade vid 1747 års ingång, och 1745 30 000 daler, vilka återbetalades efter 1747. Regementsfältskären Benjamin Hunters placering på 40 000 daler av 1/8 1740 blev stående i åtta år. Betydligt mindre än dessa krediter var det lån på 14 600 daler med okänd löptid vilket gavs 1745 av "moralprofessorn" i Uppsala (professorn i praktisk filosofi skulle vi väl säga) Anders Grönwall.¹³

12 Ehrenkrona 1955.

13 Lindroth 1997, 537.

Bilaga 3. Sockentillhörighet för gods och gårdar ägda av eller tillskrivna ADGs kreditorer

Socknar från öst till väst.

<i>Uppland och Västmanland</i>		<i>Södermanland och Närke</i>		<i>Östergötland och Västergötland</i>	
<i>Socken</i>	<i>Gods/gård</i>	<i>Socken</i>	<i>Gods/gård</i>	<i>Socken</i>	<i>Gods/gård</i>
Estuna	N Malma	Ösmo	Ogesta	Skönberga	Bolltorp
Frötuna	Ösbyholm		Herrö	Kvillinge	Malmö
Ingarö (nu)	Lemshaga	Tystberga	Björksund	Bjärklunda	Bjärka
	Säby	S:t Nicolai	Flättna	Vånga	Aspnäs
Ed	Runsa	Aspnäs	Säby		
Bro	Ådö	Rytterne	Stensjö		
Munsö	Norrby		Kvicksund		
Västertälje	Hanstavik	Näshulta	Ökna		
Håbo	Vallby		Tomt		
Balingsta	Vik				
Villberga	Högby				
Lillkyrka	Eka				
Vallby	Hornö				
	Bryggholm				
Arnö	Utöhus				
Teda	Kurö				
Munktorp	Hovgården				

Anm. Ett gods med namnet Sundby saknar uppgift om socken och kan inte placeras i någon viss socken, ty det finns många gods/gårdar med namnet Sundby i Mälardalen. Lokaliseringen av en gård Säby till Tranåstrakten är också osäker och tas inte med i tabblån ovan.

Bilaga 4. Sätt at bruka Madame Stephens Medicamenter

Utskrift av Bo Ohlson, 2006.¹⁴

B ä c k, Abraham [?]: **Sätt at bruka Madame Stephens Medicamenter** I: *Adversaria medica*, 3:2 (Hagströmerbibl. Ms 159:1:63; Fol., 3 s.)

Pillerna tagas in 5. gg[?]. om dagen. 4. st. i hvarje Dosis. nemlⁿ

4. om morgonen kl. 7 eller 8. 4 kl. 12. 4. dito kl. 4. 4 do

kl. 8 och 4. st. då man går till sängs, eller när man be=

hagar om natten. Men om Patienten är magsjuk eller

löslifwad då tages allenast en hvarje tim^{ma} så länge

han är waken. eller en hvarje halfannan tim^{ma} eller två

hvarje två tim^{mar}: de sköljas neder med win, öhl e l=

ler svagdricka eller godt watn, dock är öhl det bästa.

En Pill i sänder lägges på främsta delen af tungan längsät,

sup sedan upp en skedfull af den liqueur man bru=

kar wid dem. Slut munnen till, och så swäljas de ned,

man äter en beta bröd och dricker så mycket som et

quarter efter hvarje dosis.

Dessa piller äro mycket lättare at taga in, än dropparne

och pulwren och Curen snarare emedan alla Medicamen=

terne äro inknodade däruti. De kunna tagas in

före eller efter måltiden, men bäst är just som man

skall gå till bords. Om man intet finner

sig fullkoml. curerad innan/ denna satsen är upbrukad, så

är nödigt at man i tid omtänker, at skaffa en ny innan

den gamla är upbrukad.

Man må intet äta någon mjölk, ost, surt, salt eller

mycket kryddad mat. Slätt och rätt stekt eller kokadt

kjött med allahanda trädgårds-grönt undantagande

sparis[?] och rättikor må man äta så väl som frucht.

Burkarna måste förwaras wäl tilbundna i kjällaren

till at hålla dem fuchtiga. Om pillerna skulle blifwa

för hårda, kunna burkarna ställas i watn 3. eller 4.

tim^{mar}, då de lära mjukna. Man måste wachta sig at

intet få mer eller mindre än en eller två stolgångar om

dygnet, om man är förstoppad tager man in Electuarium

14 Leg. apotekare, ledamot av Farmacihistoriska Sällskapets styrelse inom Apotekarsocieteten.

leni[?]tivism så stort som en medelmåttig muskott, som efter omständigheterna kan ökas eller minskas, eller man kan taga in et lod manna eller Sviskon om aftonen kokadt ihop med litet Senna bundit i en påsse, eller ock bruka Clistir. Om man är löslifwad tager man uti et glas win 4. gg[?] om dagen hvarje 3. tim^mar en scrupel eller ½ drachma af det medföljande pulwret, kunnandes man öka eller minska quantiteten efter omständigheterna.

Om man har mycken sweda, så kan man taga 15. droppar laudanum uti ½. glas hvitt win, men är man tillika för¹⁵ stoppad måste det drypas uti 1 uns söt mandelbomolja och 2 uns Syrop Marschmallows, hvarmed kan fortfaras och ökas på 5. droppar hvarje afton tils man kom^mit till 60 eller 70. droppar på en gång och sedermera tages 5. droppar mindre hvarje gång såsom det begyntes.

Malt brygd är bästa dricken.

London d. 18. Majj 1740 för Johanna Stephens

Dawid d'Escherney

Man måste intet dricka öfwer 1½ stop eller högst 2. stop hwarjehanda wätwaror på 24 tim^mars tid, där före är stadig mat bättre än supan mat. Om stenen är i blåsan så måste man hålla sit watn så länge man kan och intet röra sig mycket. om den är i njurarna får man låf at röra sig måtteligen.

Har man för mycket öppet lif tages en piller hwar tim^ma in i rödt win, will det ej hjälpa tages laudanum som här åfwan förmåles. Hafwes någon gång mycken sweda, kan tagas laudanum som åfwan sagt.

Måste fulla quantiteten af Medicin brukas tils alla symptomer huru de wara må äro förswundne och Edert watn blankt[?] under tagandet af fulla quantiteten i 14. dagars tid, sedan tag allenast 4. piller en gång i weckan; Enär I gån till sängs allenast at förkom^ma med, och lät mig 4. à 6. weckor efter weta huru som I befinnen Eder.

At skölja neder pillerna är Chamomill théé, eller godt watn, öhlostwasla förnämligast enär luften är warm, men rödt win upblandat med watn är bäst om det antingen Bourgundie eller rödt Portugis; det

15 Pga. dokumentets bindning är högermarginalen svårläst här!

gör ingen smärta i watngången, win allena kan ock brukas, men inga hwita, som drifwa för starkt. kan en mixtur af andra söta winer tillåtas at dricka. Jag håller före at sedementet på botn af glaset är en del af stenen, hwilket icke war så tilförne. Man kan sjelf med nöije finna af hvad egenskap det wara må som kom^mer ut på följande sätt. Man låter watnet stå 12. tim^mar, thet klaraste öses af, lägg thet på grått papper öfwer en tratt, som sättes i en boutelje när det är tårkat af och/ papperet lagt i luften kan man känna och se hwad det är. Skulle man hafwa lust at weta, om urinen har mycket af Medicin uti sig kan det ske med litet Viol-syrop blandat uti urinen blifwer den grön, är det tekn at urinen har alkali[=] nisk egenskap i sig.

Såsom stenarnes egenskap är olika i anseende till deras färg och Porer[?], så sker ock deras dissolution genom denna Medicin olika. Somlige stenar gå ut i små stycken, andre uti sedementet, men alltid med urinen, som kan inhämtas af förbemelte experiment gen= om filtration.

Jag ber at han wil noga achta sig, at han/ ibland intet up= hörer at bruka Medicinen, til des han aldeles är curerad. I annor händelse är ingen dissolution åstad= kom^men, ty genom uphörandet at taga Medicinen växer stenen både till hårdhet och storlek. Thet är ock ganska farligit, at intet hafwa wid handen af denna Medicin til des man är curerad.

Den sega slem är det som legat omkring stenen och den fetachtiga materien är intet twål, utan substans af stenen. Ingen patient har fetachtig materia uti urinen, utan sådane som hafwa en [slutt?]sten. Lät mig weta huru watnet luktar, och om där ej är blod uti slem^men eller rутten materia.

Om Pillerna äro eller blifwa tagne i mindre quanti= tet och oftare, så hjelpa de magen.

Man måste bruka thée af Chamomil blommor at skölja pillerna ned med. man kan om så tyckes blanda det med litet win, man kan ock dricka sam^ma thée till frukost, eller fyll en boutellie till 1/4. med Chamomilblom^mor, giut därpå något hwitt

win, lät det stå 24. timar wid elden, och drick sedan däraf et spitsglas kl- 11 f.m. och kl. 4 e.m. Blifwer Medicin för hård, så måste densamma stötas upp igen i en jern-mortell med litet kalt Watn.

Bilaga 5. John Jennings bouppteckning 1774

Daler kopparmynt.

[Tillgångar]

Kassabehållning i kontant	20 500
Innestående kontant förlag vid Forsmark	17 500
” ” ” ” Ströms bruk	10 900
Tillgång uti specie [mynt]	786

Trollhätte aktier	19 500
Statskontorets obligationer	63 600
Ostindiska aktier	15 000

Enskilda personers [och firmors] reverser [41 poster]	931 339
---	---------

Lösören vid Forsmark och i gården i Uppsala, enligt Jennings bok 252 518 D efter vad allt kostat år från år i inköp utan avförning av vad årligen kunnat förslitas eller fördärvas	120 000
--	---------

Fastigheter med deras tillhörigheter uti bruksinventarier och fordringar <u>Forsmarks bruk</u> med masugnar, Johannisfors och flera lägenheter av Jennings själv upptagna till	1 100 000
Inventarier på dessa ställen	317 191
Fordringar hos bönder och arbetare ”efter boken” 206 267:5 men därav kunna icke mer än fyrtio procent med säkerhet beräknas	106 507
<u>Ströms hammarverk och Gnarps masugn</u> med tillhörigheter	500 000
<u>Hedvigsfors och Franshammars bruk</u> samt Hassela såg	260 000
Inventarier på alla förenämnde ställen	303 475
Utav utestående bruksfordringar 407 669:27 40 procent	162 080
<u>Olofsfors masugn</u> är väl i boken upptagen till 200 000 daler i anseende till vad den kostat i anläggning men kan icke upptagas högre än till hälften	100 000
Inventarier	59 494
Bruksfordringar 5 405:7 40 procent	2 102

En fjärdedel av en gård i Uppsala är upptagen till 30 000 daler men utförs till	10 000
---	--------

Summa	4 112 473
	[4 119 973]*

* Inom klammer de i kolumnen utförda posterna. Skillnaden måste ligga i adderingen av de många enskilda reverserna. Jag har inte kontrollerat om felräkningen är min eller bouppteckningens.

Skånelaholms sätesgård 3 ½ mantal med underliggande lägenheter är av fideikommissnatur och kommer i den egenskapen att tillträdas av John Jennings son men i fru hovmarskalkinnans livstid och så länge hon fortlever i änkestånd att såsom morgongåva av henne nyttjas och brukas. I bouppteckningen efter Frans Jennings upptagen till	96 000
Nu tillkommer två hemman av John Jennings upptagne till 54 000 men då denne tillbundit till fideikommisset en årlig utgift till Frimurarbarnhuset av 600 daler såsom ränta på de 10 000 som Frans Jennings anordnat till barnhuset kan för hemmanen bara utföras	44 000
Lösöre och avel upptas efter Frans Jennings bouppteckning till	16 429
På grund av egendomens specifika beskaffenhet att icke kunna gå i arvsskifte eller taga del i sterbhusets gäld har man skilt denna värderingssumman från värdet på den övriga fasta och lösa egendomen	

Skulder

består enligt 1773 års bok uti följande poster

Till herr Daway [i Rob Finlay & comp]	207
Länebanken	1 352 110
Utelöpande reverser [varav revers till Frans Jennings av 5/11 1771 på 4 350 pund sterling à 60 daler = 261 000 daler]	423 850
Charles & Wm Tottie & Co	124 422
Küsel & Warendorff	133 890
Robert Macky	625 096
Carl Olsson	248
Summa	2 659 823

När denna skuldsomma avdrogs från tillgångarnas summa blev behållningen 1 452 651:9

Vid genomgång av handlingarna hade befunnits att sterbhuset hade "pretentioner och gravationer", vilka såsom outredde inte kunna upptas till något visst värde. [De av domstols- och myndighetsbeslut beroende fordringarna var två och de icke utredda kraven på sterbhuset sex, men utelämnas här.]

Med hänsyn härtill och till de förluster som ofelbart skulle inträffa vid inkassering av till en del osäkra fordringar måste "i det minsta" 252 651 daler och 9 öre avdras från behållningen, varför sterbhusets behållning blev 1 200 000 daler minus fattigpengar 5 141 d och bevillning till justitiestatens avlöning 3 000 daler, summa 8 141 daler, varefter återstod 1 191 259 daler.

Ett av de vid bouppteckningen närvarande undertecknat tillägg meddelade att sedan bouppteckningen författats och underskrivits hade Frans Jennings kommit från Genève och anmält sin "innehavande revers" av 5/11 1771 på 4 350 £ st "och emedan hans fordran är i huvudboken utförd i kopparmynt efter 60 d koppmnt per £ st och intagen under posten utelöpande reverser 423 850 d så kan denna skuld komma att betalas efter högre kurs".

Bilaga 6. Sammanställning av uppgifter rörande köp av
brukspossessioner 1729–1808

<i>Bruk</i>	<i>År</i>	<i>Köpeskilling, dkm</i>	<i>Årligt smide, skp bv</i>	<i>Sjy-pris per skp, dkm</i>	<i>Årliga smidets värde, dkm</i>	<i>P/E</i>	<i>Hänvisning</i>
Harg	1729	431 785	2 370	50	118 500	3,6	Not 64
Gimo,	1732	128 000	3 000	50	150 000	3,5	Not 64
Tänga, Vällnora	1733	396 000					
Forsmark	1738	410 000	2 875	47	135 125	3,0	Not 65
Strömsverken	1739	131 800	1 000	40	40 000	3,3	Sid 106
Forsmark	1751	660 000	2 875	51	146 625	4,5	Sid 95
Strömsverken	1753	318 780	1 600	54	86 400	3,7	Sid 107
Aldersfors/ Hedvigsfors	1754	52 500	900	51	45 900	1,1	Sid 108
Antskog, Koskis	1755	530 000	1 207½ 1 500	57 54	68 828 81 000	3,5	Sid 108
Orrala	1755–56	1 200 000	800	57	45 600	5,7	Sid 121 f
Skebo			2 875	57	63 875		
Gimo	1756	1 500 000	4 000	57	228 000	7,0	Sid 123
Österby	1758	1 718 000	6 000	59	354 000	4,9	Not 252

forts.

<i>Bruk</i>	<i>År</i>	<i>Köpeskilling, dkm</i>	<i>Årligt smide, skp bv</i>	<i>Stj-pris per skp, dkm</i>	<i>Årliga smidets värde, dkm</i>	<i>P/E</i>	<i>Hänvisning</i>
Gimo	1764	2 710 000	4 000	130	520 000	5,2	Not 55
Ottala, Skebo	1769	1 050 000	3 675	65	238 875	4,4	Sid 38
Skyllberg	1775	375 900	600	90	54 000	7,0	2002:13
Strömsverken	1781	462 000	1 700	100	170 000	2,7	Sid 152
Forsmark	1781	1 620 000	2 875	108	310 500	5,2	Sid 152
Hedvigsfors	1782	201 600	900	100	90 000	2,2	Sid 152
Sonstorp	1782	750 000	1 100	93	102 300	3, 6	2002: 31 f
			900	121	108 900		(manufaktur)
Antskog, Koskis, Oris- berg, Kimo	1783	2 268 000	4 207½	97	408 079	5,6	Not 59
Stjärnsund	1785	1 250 000	805	95	78 890	15,8	2002:34
Borggård	1792	502 700	325	126	40 950	12,3	2002:35
Visboda	1808	180 000	300	114	34 200	5,3	2002:38

Anm. Hänvisningen 2002 åsyftar Fritz 2002.

A. Lagfartsmaterialets uppgifter om köpeskillingen avser den fasta egendomen (inklusive smidesprivilegiet och andra privilegier eller rättigheter knutna till denna), medan det inte anger vad som betalats för vad som då kallades lös egendom, bruksfordringar, redskap, lager av insats- och färdigvaror, livsmedel. I två fall är detta belopp känt. Vid köpet av Forsmark 1751 torde det ha motsvarat uppåt en tredjedel av köpeskillingen, och vid köpet av Gimo 1756 utgjorde det en femtondel av den. Om förvärvet av Strömsverken 1753 uppgavs att köparna betalat "ansenligt" mer än köpeskillingen. Av lagfartsmaterialet framgår också att vid köpen av Strömsverken 1739 och av Gimo 1764 skulle köparna för lösegendom av angivet slag betala enligt särskild, okänd överenskommelse. Enligt köpekontraktet på Borggård 1792 ingick viss lösegendom i köpeskillingen, medan annan skulle betalas särskilt. Köpebrevet på Österby 1758 nämner ingenting om lösegendom. Att köpeskillingen gällde både fast och lös egendom sägs uttryckligen i köpebrevet vid 1783 års köp av de egendomar i Finland som en gång tillhört Robert Finlay, och det torde också ha gällt om de summor som betalades för Strömsverken, Forsmark och Hedvigsfors vid bankauktionerna 1781 och 1782.

Av rätt många köpebrev framgår att köparen utöver köpeskillingen givit säljaren en "äreskänk". Dennas belopp har här lagts till köpeskillingen. Beloppet är ibland angivet i dukater eller lod silver. Dukater som inte förekommer i materialet efter 1760 har här omräknats till daler kopparmynt efter den nominella växelkursen under perioden 1719–66: 1 dukat = 18 dkm. 1 lod silver motsvarade ungefär 1/2 riksdaler specie, och belopp i lod silver från perioden fram till 1777 har omräknats till dkm efter växelkurs på riksdalern. Priser i rdr sp från tiden efter 1777 års valutareform (i rdr banko efter 1789) har räknats om efter den vid denna fastställda kursen 1 rdr sp = 18 dkm.

I köpeskillingen för Gimo 1764 ingick också den nyligen färdiga masugnen i Robertsfors. Den värderades i köparens bouppteckning 1769 till 90 000 daler, vilket belopp i tabellen dragits bort från köpeskillingens belopp.

B. Köpeskillingen avsåg inte bara ett bruk med ett visst tillåtet årligt smide, utan i den kunde ingå masugnar som hade kapacitet att producera mer tackjärn än brukets stångjärnsproduktion krävde eller jordegendomar som kunde producera ett överskott för marknaden. Det *förra* gällde uppenbarligen när J&F 1755–56 betalade mer för Ortala med 800 skp årligt smide än för Skebo med 2 875 skp. I köpet av Ortala ingick en masugn i Finland som planerades leverera 1500 skp tackjärn årligen till det samtidigt inköpta Gimo. Det *senare* kommer till synes i ett relativt högt P/E-tal för Skyllberg 1775 och ett mycket högt för Stjärnsund 1785. Skyllberg hade en viss jordbruksproduktion för avsalu, och Stjärnsund var ett mycket stort gods. Enligt köparens bouppteckning svarade godset för 75 % av det totala åsatta värdet för Stjärnsundsegendomen, bruket för 25 %. Omvänt är det ganska låga P/E-talet för Sonstorp 1782 ett resultat av att här har ett beräknat bruttovärde för brukets stora tillåtna manufaktursmide lagts till bruttovärdet av stångjärnsproduktionen. Det höga P/E-talet för Borggård 1792 är svårare att förklara. Bruket hade litet årligt smide 1792, och jord- och skogsfastigheterna utgjorde inte påfallande många mantal. Kanske är förklaringen att bruket hade mer

skog än stångjärnsproduktionen krävde och att skogarna var välbelägna i det att de gränsade till Sonstorps. Det *förre* visar sig i att Burenstam efter köpet av Vissboda 1808 fick tillstånd att flytta dettas smide till Borggård, vars årliga smide därigenom nästan fördubblades. Det *senare* hade medfört att han redan 1795 fått tillstånd att ”efter bekvämligheten utsmida vid det ena [bruket] vad vid det andra ej medhinnes”, vilket gav en viss flexibilitet inom den strikta smidesregleringens ram. Alla de bruk som Burenstam köpte 1775–1792 hade produktionsanläggningar med större kapacitet än brukens privilegierade smide, och Burenstam kunde efter hand utverka rätt stora ökningar av deras privilegierade smide. I köpen av Stjärnsund och Borggård ingick också ett till storleken inte känt undersmide, som kunde tas igen och som var en prishöjande faktor.

C. Uppgifterna om brukens årliga privilegierade smide bygger på 1695 och 1748 års hammarskattelängder och de uppgifter om det som finns i lagfartsmaterialet och i Harmens register om förändringar av det privilegierade smidet. För Strömsverken höjdes det sålunda från 1 000 till 1 600 skp 1753 och 1755 till 1 700. För de två rekognitionsverken Gimo och Österby som smidde utan legal begränsning har antaganden om det årliga smidets storlek måst göras. För Gimo har jag antagit att bruket efter J.J. De Geers köp av Tänga säteri och Vällnora bruk som omvandlades till masugn kunde smida 3 000 skp årligen, den produktionsvolym som bröderna De Geer enligt 1746 års kontrakt med Frans Jennings förband sig att leverera från Gimo och som Jennings och Finlay planerade att höja till 4 000 när de 1756 köpte bruket. Att denna senare nivå uppnåts när J.H. Lefebure köpte Gimopossessionen 1764 är också ett antagande. För Österby har antagits att bruket 1758 kunde smida 6 000 skp, den volym som uppnåts år 1754.

D. Uppgifter om betalade priser för de här aktuella järnstämplarna under de år bruksköpen skedde föreligger med ett undantag inte. Prisuppgifter har i gälligaste mån hämtats från Jörbergs prishistoria, men för Stockholms och Uppsala län samt länen i Finland finns där inga markegångspriser på järn. Tabellens priser har i dessa fall måst sättas med ledning av något så när närliggande prisdata. För Harg 1729, Gimo 1733 och Forsmark 1738 har detta skett utifrån diagram 2:s glesa uppgifter om priser på öregrundsjärn. För Forsmark 1751 har tagits det pris som J&F enligt köpekontraktet om bruket skulle betala för m 1/1 1751. För Antskogs järn 1755, vilket såldes som öregrundsjärn, och för Skebo-, Ortala- och Gimostämplarna 1756 har satts ett två daler lägre pris än det som J&F enligt 1755 års kontrakt skulle betala för Österbys järn. Differensen grundar sig på Louis De Geers resonemang om prisrelationer mellan Österby- och Gimostämplarna under förhandlingarna om kontraktet. För Österby 1758 har tagits priset från 1755 års kontrakt, fastän detta givetvis annullerades när bröderna Grill köpte Österby. Priset för Gimos järn 1764 är en gissad förhöjning (på grund av fortsatt inflation) med 10 daler av det pris som Finlay enligt 1762 års överenskommelse med John Jennings skulle betala för järnet från Forsmark. Priset för Ortala- och Skebo-

stämplarna 1769 är en halvering av antagna 130 daler för Gimos järn 1764; järnpriserna halverades allmänt under deflationen 1767–68. I övrigt har i princip tagits markegångsnoteringarna för brukens hemlän de år köpen genomfördes. Men principen har många undantag. För Hälsingland föreligger markegångspriser endast för åren 1752 och 1767. 1752 års notering har använts för Strömsverkens P/E-tal 1753. För övrigt har för bruken i Hälsingland tagits markegångsnoteringarna för Gästrikland, och dessa har också använts för bruken i Finland (utom Antskog 1755). För Östergötland finns inte heller markegångsnoteringar på stångjärn hos Jörberg. För tabellens bruk i Östergötland har använts noteringarna från Närke, där Burenstam hade sina övriga bruk. Priset på manufakturjärn för Sonstorp 1782 är ett antagande baserat på att stockholmspriser på knippjärn på 1790-talet låg ungefär 30 % högre än ordinärt stångjärn. (Adamson 1963 b, tab 24 s 125)

Förkortningar

ADG	Antoine De Geer
BD	Bankodeputationen
BF	Bankofullmäktige
Bgk	Bergskollegiet
BgkA	Bergskollegiets arkiv
CDG	Charles De Geer (1720–78)
Dkm	Daler kopparmynt
Dsm	Daler silvermynt
FBA	Forsmarks bruks arkiv
FJ	Frans Jennings
GW	Gustaf Wählberg
HB	Handelsbalken
JCvA	Jacqueline Cornelia van Assendelft
J & F	Jennings & Finlay
JHL	Jean Henri Lefebure
JJ	John Jennings
JJDG	Jean Jacques De Geer
JS	Jacob Swedmark
JÖ	Jacob Örner
LDG	Louis De Geer (1705–58)
Mtl	Mantalslängd
NLM	National Library of Medicine
N s	Nedan sidan
O s	Ovan sidan
Prot	Protokoll
RA	Riksarkivet
Rdr HC	Riksdaler holländsk kurant
Rdr sp	Riksdaler specie
RF	Robert Finlay
SBL	Svenskt biografiskt lexikon
Skp bv	Skeppund bergsvikt
SRBA	Sveriges riksbanks arkiv
SSA	Stockholms stadsarkiv
SU	Sekreta utskottet
ULA	Landsarkivet i Uppsala
ÖBA	Österby bruks arkiv

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksarkivet

Riksrådsprotokoll i inrikes-civilärenden

Justitierevisionens arkiv

Besvärs- och ansökningsdiarier

Skrivelser till Kungl. Maj:t

Bankärenden

Bankoutskottet

Bankodeputationens protokoll

Bankodeputationens handlingar

Kammarkollegiets arkiv

Jordeböcker för Stockholms län och för Uppsala län

Svea hovrätts arkiv

Domböcker

Adliga bouppteckningar

Häradsrätternas renoverade småprotokoll

Rådhusrätternas renoverade småprotokoll

Bergskollegiets arkiv. Huvudarkivet

Protokoll

Smideslängder

Inkomna skrivelser

Harmens register

Sveriges Riksbanks arkiv

Bankofullmäktige.

Protokoll, huvudserie i renskrift

Protokoll i särskilda ärenden 1781–88

Kommissarier och understyrelse.

Protokoll, huvudserie i renskrift

Lånebanken – låneavdelningen.

Huvudböcker

Eriksbergsarkivet

Autografsamlingen

Skånelaholmssamlingen

Sprengtportenska samlingen

II. Ulrika Charlotta Sprengtporten [tidigare gift med:]

VII. Kammarherre Anthony De Geer

Karolinska institutet

Hagströmerbibliotekets Bäck-samling

Stockholms stadsarkiv

Justitiekollegiet och förmyndarkammaren

Bouppteckningar

Landsarkivet i Uppsala

Films och Dannemora tingslag

Domböcker (med intecknings- och lagfartsprotokoll)

Frösåkers häradsrätt

Intecknings- och lagfartsprotokoll

Länsstyrelsen i Uppsala län. Landskansliet

Landskontoret. Verifikationer (med mantalslängder)

Forsmarks bruks arkiv
Sakordnade äldre handlingar
Huvudräkenskaper

Österby bruks arkiv
Handlingar rörande bruket
Bruksböcker

Skånelaholms arkiv

Tryckta källor och litteratur

- Adamson, R, 1963 a, *Den svenska järnhanteringens finansieringsförhållanden. Förlagsintekningar 1800–1884*. (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet. 3.) Göteborg.
- Adamson, R, 1963 b, *De svenska järnbrukens storleksutveckling och avsättningsinriktning 1796–1860*. (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet. 4.) Göteborg.
- Adamson, R, 1966, *Järnavsättning och bruksfinansiering 1800–1860*. (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet. 7.) Göteborg.
- Almquist, J A, 1909, *Bergskollegium och bergslagsstaterna 1633–1857. Administrativa och biografiska anteckningar*. (Meddelanden från Svenska riksarkivet. N. F. II:3.) Stockholm.
- Almquist, J A, 1931, *Fräsegodsens i Sverige under storhetstiden med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning*. Skrifter utgivna av svenska riksarkivet. Stockholm.
- Bergfalk, P E, 1859, *Bidrag till de under de sista hundra åren inträffade handelskrisers historia*. Uppsala.
- Biographiskt lexikon öfver namnkunnige svenska män*. 13. Uppsala 1847.
- Björkenheim, G, 2006, "Björkmans bruksegendomar i Finland", *Kopparkungen. Handelshuset Björkman i Stockholm 1782–1824*. Klas Nyberg (red.). Stockholm.
- Boëthius, B, 1922, "Benzelstierna, Lars", *Svenskt biografiskt lexikon*. 3.
- Boëthius, B, 1926, "Broman, Erland Carlsson", *Svenskt biografiskt lexikon*. 6.
- Boëthius, B, 1929 a, "Cedercreutz, Herman", *Svenskt biografiskt lexikon*. 8.
- Boëthius, B, 1929 b, "Christiernin", *Svenskt biografiskt lexikon*. 8.
- Boëthius, B & Kromnow, Å, 1947, 1968, *Jernkontorets historia*. 1–2. Stockholm.

- Bredfeldt, R, 1994, *Tidigmoderna företagarstrategier. Järnbrukens ägande- och finansieringsförhållanden under 1600-talet.* (Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Economic History. 19.) Stockholm.
- Broberg, O (ed.), 2007, Ernfrid Browaldh, *Strödda minnesbilder* (red. Oskar Broberg). (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen Handelshögskolan vid Göteborgs universitet. 100.) Göteborg.
- Carlén, S, 1997, *Staten som marknadens salt. En studie i institutionsbildning, kollektivt handlande och tidig välfärdspolitik på en strategisk varumarknad i övergången mellan merkantilism och liberalism 1720–1862.* (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Economic History. 24.) Stockholm.
- Carlquist, G, 1948, "Ehrensverd, Gustaf Johan", *Svensk uppslagsbok*. 8. 2 uppl.
- Dahlgren, E W & Tullgren, A, 1931, "De Geer, Charles", *Svenskt biografiskt lexikon*. 10.
- Danielsson, I-M, 1998, *Den bildade smaken. Målade dekorationer hos borgerskapet i frihetstidens Stockholm.* Stockholmsmonografier 124.
- The Economist* nr 8335.
- Ehrencrona, H, 1955, "Wrangel, Erik", *Svenska män och kvinnor*.
- Eklund, Å, 2001, *Ironproduction, irontrade and ironmarkets. Swedish iron on the British market in the first half of the eighteenth century.* (Licentiatuppsats. Ekonomisk-historiska institutionen Uppsala universitet.)
- Elgenstierna, 1925–1936, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor med tillägg och rättelser.* Stockholm.
- Eriksson, J (ed.), 2008, *Metta Magdalena Lillies dagbok 1737–1750. En västgötsk släktkrönika utgiven genom Jessica Eriksson.* Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Handlingar del 3.
- Evans, C & Ryden, G, 2007, *Baltic iron in the Atlantic world in the Eighteenth century.* The Atlantic world: Europe, Africa and the Americas, 1550–1830. Wim Klooster, Benjamin Schmidt editors. Leiden.
- Franzén, O, 1982, "Lindcreutz, Albrekt", *Svenskt biografiskt lexikon*. 23.
- Friman, H, Söderström, G & Nordqvist, S, 2008, *Stockholm. En historia i kartor och bilder.* Monografier utgivna av Stockholms stad nr 199.
- Fritz, S, 1967, *Studier i svenskt bankväsen 1773–1789.* (Skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska institutet i Stockholm.) Stockholm.
- Fritz, S, 2002, *Olof Burenstam. Ett bidrag till en brukspatrons biografi.* (Forskningsrapport nr 15. Handelshögskolan i Stockholm. Institutet för ekonomisk-historisk forskning.) Stockholm.
- Geografiskt-historiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige.* 7. Stockholm 1869.
- Gillingstam, H 1977–79, von Liewen, *Svenskt biografiskt lexikon*. 22.

- Gillingstam, H, 1984, "Macklier", *Svenskt biografiskt lexikon*. 24.
- Gillingstam, H, 1998, "Ribbing", *Svenskt biografiskt lexikon*. 29.
- Grotefend, H, 1915, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. 4 uppl. Hannover och Leipzig.
- Hallendorff, C, 1919, "Riksens ständers bank 1719–1766", *Sveriges riksbank 1668–1918. Bankens tillkomst och verksamhet*. 2. Stockholm.
- Hallendorff, C, 1920, "Bankens öden från mössvölden till den andra realisationen 1766–1803", *Sveriges riksbank 1668–1918. Bankens tillkomst och verksamhet*. 3. Stockholm.
- Heckscher, E F, 1949, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa*. 2. Stockholm.
- Herlitz, L, 1974, *Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden*. (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet. 31.) Göteborg.
- Herlitz, L, 1990, "Nordencrantz, Anders", *Svenskt biografiskt lexikon*. 27.
- Hildebrand, B, 1949, "Ehrencreutz, Olof Benjamin", *Svenskt biografiskt lexikon*. 12.
- Hildebrand, B, 1967, "Grill, Claes", *Svenskt biografiskt lexikon*. 17.
- Hildebrand, K-G, 1957, *Fagerstaberuens historia. 1. Sexton- och sjuttonhundratalet*. Uppsala.
- Hildebrand, K-G, 1987, *Svenskt järn. Sexton- och sjuttonhundratalet. Exportindustri före industrialismen*. (Jernkontorets bergshistoriska skriftserie. 20.) Stockholm.
- Holm, N F, 1984, "Löwen, Axel", *Svenskt biografiskt lexikon*. 24.
- Hossard, J, "Le Cat, lithotomiste, et les remèdes de Mlle Stephens." *Rev. Hist. Pharm.* 1970–71, 20 (206).
- Högberg, S, 1967, "Grill, Johan Abraham", *Svenskt biografiskt lexikon*. 17.
- Högberg, S, 1969, *Utrikeshandel och sjöfart på 1700-talet. Stapelvaror i svensk export och import 1738–1808*. Stockholm.
- Högberg, S, 1973 a, "Jennings, Frans", *Svenskt biografiskt lexikon*. 20.
- Högberg, S, 1973 b, "Jennings, John", *Svenskt biografiskt lexikon*. 20.
- Ighe, A, 2007, *I faderns ställe. Genus, ekonomisk förändring och den svenska förmyndarinstitutionen ca 1700–1860*. (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet. 99.) Göteborg.
- Isaksson, O, 1996, *Vallonbruk i Uppland – människor och miljöer*. Stockholm.
- Jacobson, G, 1925, "Brahe, Abraham", *Svenskt biografiskt lexikon*. 5.
- Johannisson, K, 2006, "Rec av I Sjögren, Nils Rosén von Rosenstein. Mannen som förlängde livet", *Svenska Dagbladet* 30/3.
- Junhem, I, 2007, "När tobaken färgade Stockholm grönt – om en 250-årig odlartradition", *Årsbok för Riksarkivet och landsarkiven 2007*.

- Jägerskiöld, O, 1977, "Kierman, Gustaf", *Svenskt biografiskt lexikon*. 21.
- Jörberg, L, 1972, *A history of prices in Sweden*. 1–2. Lund.
- Karlsson, P-A, 1990, *Järnbruken och ståndssamhället. Institutionell och attitydmässig konflikt under Sveriges tidiga industrialisering*. (Jernkontorets bergshistoriska skriftserie. 25.) Stockholm.
- Krigsarkivets bestandsöversikt. 5. (Meddelanden från Krigsarkivet. XV:3.) Stockholm 1994.
- Lagberedningens förslag till revision av giftermålsbalken och vissa delar av ärvdabalken. IV. Förslag till giftermålsbalk m.m. Stockholm 1918.
- Lager, B, 1964, "Finlay, Robert", *Svenskt biografiskt lexikon*. 16.
- Levnadsteckningar över Kungliga Svenska Vetenskapsakademiens ledamöter. 7. Stockholm 1944–48.
- Lext, G, 1968, *Mantalskrivningen i Sverige före 1860*. (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet. 13.) Göteborg.
- Lindeke, B, 2006, "Linné rustar för krig", *Hippokrates. Årsskrift för medicinhistoriska sällskapet*. Årg 23.
- Lindroth, S, 1997, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*. Stockholm.
- Löfström, K, 1931, "Fullmäktige i Riksbanken 1668–1924", *Sveriges riksbank 1668–1924. Bankens tillkomst och verksamhet*. 5. Stockholm.
- Lönnroth, E, 1986, *Den stora rollen. Kung Gustaf III spelad av honom själv*. Stockholm.
- Malmström, C G, 1877, *Sveriges politiska historia från K. Carl XII:s död till statsvälföringen 1772*. 5. Stockholm.
- Montelius, S, 1959, *Fagerstabrukens historia. 5. Arbetare och arbetarförhållanden 1600–1815*. Uppsala.
- Montgomery, A, 1920, "Riksbanken och de valutapolitiska problemen 1719–1778", *Sveriges riksbank 1668–1918. Bankens tillkomst och verksamhet*. 3. Stockholm.
- Monumenten en Archeologie in Amsterdam*. www.bma.amsterdam.nl/adam/nl/huizen/k123.html (2007 07 12)
- Müller, L, 1988, *The merchant houses of Stockholm c. 1640–1800. A comparative study of early-modern entrepreneurial behaviour*. (Studia historica upsaliensia. 188.) Uppsala.
- Müller, L, 2002, "Economic Policy in Eighteenth Century Sweden and Early Modern Entrepreneurial Behaviour. A Case of The Exchange Office", *Entrepreneurs and Institutions in Europe and Asia 1500–2000*. Ferry De Goey & Jan Willem Veluwenkamp (ed.).
- Naumann, E, 1918, "Adlerstedt, Lorens Jacob", *Svenskt biografiskt lexikon*. 1.
- Nilzén, G, 2007, *Carl Gyllenborg – en frihetstida hattpolitiker*. Stockholm.

- Nisser, M, 1987, "Forsmark – ett av vallonbruken runt Dannemora gruvor", *Forsmark och vallonjärnet*. Stockholm.
- Norberg, P, 1952–53, "Ångermanländsk järnhantering", *Blad för bergshandteringens vänner*. 30.
- Norberg, P, 1956, "Hälsinglands järnbruk i gången tid. En överblick", *Blad för bergshandteringens vänner*. 30:1.
- Norberg, P, 1957, "Forna tiders bruk. Norr- och Västerbotten", *Blad för bergshandteringens vänner*. 32:2.
- Norrby, J, 1991, *Jennings*. Stockholm.
- Nyberg, K, 2006, "Inledning", *Kopparkungen. Handelshuset Björkman i Stockholm 1782–1824*. Klas Nyberg (red.). Stockholm.
- Riksarkivets beståndsoversikt. 2. Riksdagen och dess verk. Allmänna kyrkomötet*. [Utg.] av Folke Ludvigs. (Skrifter utgivna av Svenska riksarkivet. 8.) Stockholm 1998.
- Riksarkivets beståndsoversikt. 3. Kommittéarkiv*. Utg. av Helmut Backhaus, James Cavallie, Lars Wikström. (Skrifter utgivna av Svenska riksarkivet. 8.) Stockholm 1993.
- Riley, J C, 1980, *International government finance and the Amsterdam capital market 1740–1815*. Cambridge.
- Rosén von Rosenstein, N, 1765, *Beskrifning på desse medicamenters nytta och bruk upsatte af Herr Archiatern och Riddaren Rosén von Rosenstein til et litet Hus- och Rese-Apotheke*.
- Rosman, H & Munthe, A, 1945, *Släkten Arfwedson. Bilder ur Stockholms handelshistoria under tre århundraden*. Stockholm.
- Runefelt, L, 2005, *Dygden som välståndets grund. Dygd, nytta och egennytta i frihetstidens ekonomiska tänkande*. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Economic History. 43.) Stockholm.
- Samuelsson, K, 1951, *De stora köpmanshusen i Stockholm 1730–1815. En studie i den svenska handelskapitalismens historia*. (Skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska institutet i Stockholm.) Stockholm.
- Samuelsson, K, 1987, "Handelshusen, järnet och bruken", *Forsmark och vallonjärnet*. Stockholm.
- Sveriges rikes lag gillad och antagen på riksdagen år 1734*. Rättshistoriskt bibliotek. 37. Stockholm. 1984.
- "Statistiska tabeller 1668–1924. Utarbetade av Riksbankens statistiska avdelning", *Sveriges riksbank 1668–1924. Bankens tillkomst och verksamhet*. Stockholm 1931.
- Söderlund, E, 1943, *Stockholms hantverkarklass 1720–1772. Sociala och ekonomiska förhållanden*. Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning. Stockholm.

- Sörensen, P & Häggman, J, 1920, "Ankarkrona, Theodor", *Svenskt biografiskt lexikon*. 2.
- Teleman, Ö, 2006, *Äktenskapsförord*. 2 uppl. Stockholm.
- Tigerstedt, Ö, 1957, *Fagerstabrukens historia*. 4. *Kavalkad*. Uppsala.
- Utdrag utur alle ifrån 1739 års slut utkomne publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer ...* Utg. af R G Modée. I, V, VI. Stockholm 1742, 1756, 1761.
- Utterström, G, 1957, *Jordbrukets arbetare*. 1. Stockholm.
- Waldner, H, 2005, "Med- och motgångar för brukspatronen som smälte koppar på Gräsö", *Östhammars tidning, sommartidningen*.
- Wallin, G, 1958, *Om avtal mellan makar. En undersökning rörande äktenskapsförord och bodelningsavtal*. Lund.
- "Wälborne Herr Archiater ..." *Johan Otto Hagströmers brev till Abraham Bäck 1747–1791*. Linköping 1997.
- Ågren, K, 2007, *Köpmannen i Stockholm. Grosshandlares ekonomiska och sociala strategier under 1700-talet*. (Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala Studies in Economic History. 82.) Uppsala.
- Åmark, K, 1961, *Sveriges statsfinanser 1719–1809*. Stockholm.

Person- och firmaregister

Registret gäller brödtext och noter, och det upptar inte den Jenningska firman, dess innehavare Frans Jennings (1692–1754), John Jennings och Robert Finlay och inte heller dess förlagstagare Antoine De Geer. Personer i Bilaga 2 som inte förekommer i brödtexten eller noterna har också medtagits i registret.

Adamsson, Rickard 131	Björkman, Bengt Magnus 38, 106, 172,
Adelsvärd, Johan 138	179, 185, 212
Adlerfelt, Carl 28	Björkman, familj 22
Adlerstedt, Jacob 106, 107, 201	Blomfelt, Samuel 223
Adolf Fredrik 29, 30, 83	Bonde, Maria Christina 54, 191
Ahlbom, Daniel 108, 109, 169, 201	Borgström, P 149
Alströmer, Jonas 130, 142	Brahe, Abraham 53
Ankarkrona, Catharina Beata 97, 98	Brahe, Erik 141, 142
Ankarkrona, Theodor 53, 196	Brahe, Ulrika 53
Antonsson, Reinhold 141, 142	Branden, Cornelius van 187
Arfwedson, familj 31	Brants, Jan 120
Arnell, Johanna 220, 224	Brants, handelshuset 203
Arnell, Jonas 220	Broman, Carl 106, 187, 200
Arnell, Lars 224	Broman, Erland 106, 200
Assendelft, Jacqueline Cornelia van 39,	Broman, släkt 31
40, 42, 43, 44, 47, 48, 81, 84, 85,	Brunnberg, Peter 40, 45, 69
118, 119, 160, 161, 186, 188, 189,	Burenstam, Olof 11, 13, 106, 133, 149,
203	150, 151, 166, 170, 177, 178, 179,
	193, 211
Banér, Gustaf 98, 200	Bäck, Abraham 82, 84, 142, 196
Banér, Isak 221	Bär, Johan 220
Banér, Paul 89, 198, 200	
Barchéus, Anders d y 152, 211	Campbell, Robert 104
Beck-Friis, Joakim 149	Campbell, familj 31
Bedoire, Charlotte 27	Carleson, Edvard 130
Bedoire, Jana 194	Cedercreutz, Herman 70, 194
Bedoire, Jean d y 27, 33, 53, 157	Cederström, Sven 49, 54, 63, 65, 98,
Bedoire, Maria Christina 27, 32, 104,	192, 200
194	Christiernin, Adolph Adolphson 183
Bedoire, familj 31	Bröderna Christoffers & Co 105, 110,
Benzelstierna, Lars 223	111, 112, 114, 115, 116, 186, 201,
Berg, Frans van den 188	202
Bergman, Torbern 194	Clason, Isak, 136
Bielke, C G 141, 142	Geo Clifford & Sons 43, 81

- Collet, Catharina 224
 Conradi, Georg H 139
 Cronsvärd, Carl 85
- Dahlman, skeppare 62
 Darelus, J A 83
 Dauer, Catharina 187
 De Geer, Anton Gustaf 187, 188
 De Geer, Carl (1781–1861) 19, 20
 De Geer, Charles (1660–1730) 40, 41, 160
 De Geer, Charles (1720–78) 9, 10, 11, 19, 20, 34, 39, 40, 41, 42, 44, 49, 52, 55, 56, 57, 62, 63, 65, 66, 69, 71, 73, 74, 82, 84, 85, 86, 87, 90, 91, 97, 100, 101, 104, 105, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 133, 160, 161, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 174, 179, 180, 186, 187, 188, 195, 199, 202, 203, 205
 De Geer, Charles (1747–1805) 19
 De Geer, Gerhard 41
 De Geer, Jan Jacob (1737–1809) 119
 De Geer, Jean Jacques (1666–1738) 10, 40, 41, 42, 47, 104, 134, 160, 168, 172, 177, 178, 179, 186, 188, 189, 190, 199
 De Geer, Jean Jacques (1714–81) 41, 42, 119, 186, 187
 De Geer, Johan Carl 141, 142
 De Geer, Jeanne Elisabeth (1656–1735) 188
 De Geer, Johanna (Jeanne) Elisabeth (1708–66) 187, 188
 De Geer, Laurens 41
 De Geer, Louis (1587–1652) 40, 41, 160, 189
 De Geer, Louis (1622–95) 40, 160, 190
 De Geer, Louis (1677–1731) 41, 160
 De Geer, Louis (1705–58) 10, 34, 39, 40, 44, 46, 47, 52, 54, 55, 56, 62, 69, 84, 104, 105, 114, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 132, 133, 135, 139, 160, 161, 164, 168, 169, 170, 173, 174, 179, 186, 187, 188, 189, 192, 199, 202, 203, 205, 207, 208
 De Geer, Louis (1731–1758) 203
 De Geer, Marguerite Elisabeth g Trigland 41, 42, 43, 44, 86, 160, 188, 189, 205
 De Geer, Maria Christina 41, 42, 43, 160, 187, 188, 205
 De Geer, Steven 186
 De Geer, familj 21, 180
 De la Gardie, Carl 149
 De la Gardie, Ulrik Gustaf 141, 142, 149
 Dillström, Petter 67
 Diskontkompaniet 147, 152
 Du Rietz, Charlotte f De Geer 203
- Ehrencreutz, Olof Benjamin 107, 168, 169
 Ehrenpreuss, Carl Didrich 70, 71, 194
 Ehrensvärd, Gustaf Johan 151
 Ekeblad, Klas 71
 Ekerman, rådmän 85
 Ekfelt, Eva Elisabeth 204
 Ekfelt, Samuel 204
 Ekorn, Lars 44
 Ekström, Daniel 189, 190
 Engelska garveriet 36
 Eriksson, Olof 107
 D'Escherney, Dawid 197
- Fager, auditör 131
 Falkenberg, Elisabeth Gustaviana 97, 191, 198, 200
 Falkenberg, Hedvig Eleonora 221
 Felt, Anna 143
 Ferrner, Bengt 109
 Finlay, Elisabeth f Plomgren 30, 31
 Finlay, Marja 184
 Robert Finlay & Co 37, 148, 157, 158
 Fleming, Beata 220
 Fleetwood, Adolfina Johanna 222
 Forsskål, Johan 130, 133
 Fritz, Victor 180
 Funck, spannmålshandlare 64
 Funck, Isak 187
- Gavelholm, Jonas 75, 96

- Geijer, Christoffer 141
 Geijer, Christoffer Gustaf 142
 Generaltullarrendesocieteten 130
 Gimo-Österby Bruks AB 180
 Gjörwell, C C d y 203
 Gottman, Lars 203
 Graver, Jacob 55, 56, 63, 102, 105, 106,
 110, 111, 112, 113, 114, 115, 120,
 123, 132, 135, 138, 148, 168, 194,
 200, 202, 203
 Grill, Abraham 189
 Grill, Catharina f Roselia 49, 50, 53, 97,
 98, 189, 200
 Grill, Claes 19, 25, 79, 107, 124, 130,
 133, 134, 135, 136, 137, 169, 182,
 200, 201, 205
 Grill, Jacob 20, 38, 211
 Grill, Johan Abraham 20, 25, 124, 169,
 182, 205
 Grill, Carlos & Claes 25, 27, 104, 124,
 130
 Grill, familj 20, 25
 Grundel, Gerard 187, 188
 Grundel, Margareta Beata 187
 Grönwall, Anders 224
 Gustav III 83, 147
 Gyllenborg, Carl 129
 Gyllenborg, Fredrik 129, 130, 135, 141,
 174
 Gyllenstierna, Nils 53
- Hagström, Johan Otto 84, 88, 196
 Hallenius, Clas 141, 142
 Hallenius, Johan 142
 Hamilton, Carl Axel Hugo 28, 36, 123,
 133, 135
 Hamilton, Carl Otto 28, 132, 206
 Hamilton, släkt 31
 Hammarfelt, Johan Jacob 221
 Hardt, J J 48, 90
 J & C, Hasselgreen 38, 158, 185, 212
 Hauswolff, Justus Kristoffer 130
 Hebbe, Christian d ä 63, 64, 65
 Helin, Eva 143
 Herbst, grosshandlare 48, 50
 Hermelin, Carl 141, 142
- Hierne, Samuel 76
 Hierta, Ulrika Eleonora 54, 191
 Hising, Mikael d ä 93
 Hising, Mikael d y 33, 93
 Hiärne, Erland Fredrik 39, 69, 74, 75,
 76, 84, 100, 108, 131, 164
 Hoffmann, Friedrich 86, 197
 Holgers, Lydia 97, 200
 Horn, Adam 141, 142
 Horn, Arvid 29, 142
 Hunter, Benjamin 50, 53
 Hårleman, Carl 39, 53, 67
 Hällberg, Petter 125
 Höpken, Anders Johan von 71
 Höpken, Carl Fredrik von 130, 135
- Insenstierna, Fredrik Ulrik 141, 142
- Jansson, Lisa 143
 Jennings, Brita Sofia 147
 Jennings, Elisabeth 28, 173, 177
 Jennings, Frans (1735–1809) 28, 31, 33,
 36, 148, 157, 184, 210
 Jennings, Frans (1759–98) 147, 151,
 152, 178
 Jennings, Hedvig Sofia f Plomgren 30,
 31, 33, 147, 148, 151, 156, 157
 Jennings, Maria Juliana 28, 31, 173, 177
 Jennings, Sara 28, 31, 173, 177
 Jägerhorn, Reinhold 141, 142
- Karl XIV Johan 179
 Kierman, Gustaf 130, 134, 135, 136,
 137, 208
 Koskull, Fredrik 148
 Kreuger, Anna Beata 191
 Kreuger, Anna Greta 191
 Kreuger, Ivar 180
 Kurck, Anna Charlotta 221
 Küsel & Wahrendorff 210
 König, Henrik 131
- Lagercrona, Johan Fredrik (?) 83
 Lagerholm, Petter 187
 Larsson, Anders 148
 Larsson, Mats 148

Lefebure, Jean Henri 27, 31, 37, 141,
 184, 185, 209
 Lefebure, familj 22, 25, 31
 Leijonhufvud, Sofia Lovisa 222
 Leijonmark, G A 147, 152, 154
 Leijonmark, släkt 31
 Leijonsköld, Augustin 191
 Leijonskölds sterbhus 200
 Leuhusen, Carl Axel 97, 200
 Levantinska kompaniet 130
 Lewenhaupt, C E 141, 142
 Lewenhaupt, C E (1721–1796) 210
 Leyel, Anne 106
 Liewen, Carl Fredrik von 191
 Liewen, Carl Gustaf von 221
 Liewen, Carl Gustaf von till Vik 191,
 192
 Liewen, Hans Hinrich von 191
 Liewen, Hinrika von 53, 191
 Lillie, Anna Catharina 222
 Lillie, Claes 53, 54
 Lillie, Jean Abraham 222
 Lillie, Metta Magdalena 53, 54
 Lillienberg, Johan Georg 28, 148
 Lillienberg, släkt 31
 Lind, skeppare 62, 64
 Lindblad, bokhållare 40, 67, 85
 Lindcreutz, Albrekt 53
 Lindcreutz, Judita 53
 Linné, Carl von 82, 86, 196
 Ljung, Johan 189, 190
 Lohe, Anna 106
 Lohe, Conrad 200
 Lohe, Johan 106
 Lovisa Ulrika 86
 Lundberg, Gustaf 191
 Löwen, Axel 53

 Mackay, Robert 210
 Macklier, Johan Adolf 221, 222
 Martmeijer, apotekare 197
 Momma-Reenstierna, familj 20, 25
 Montgomery, John 108
 Muilman & Sons 43, 81

Nerés, Joakim von 29
 Nordencrantz, Anders 23, 34, 37, 121,
 122, 147, 169, 173, 174, 184, 204,
 207
 Nordenfelt, Johan Vilhelm 136, 137
 Norelius, hantverkare 189

 Olthoff, GLF eller CCEC von 149
 Ostindiska kompaniet 130
 Oxenstierna af Korsholm och Wasa,
 Christiana Magdalena 220
 Oxenstierna, Christina 220
 Oxenstierna, Erik 76, 77, 187
 Oxenstierna, Eva Christina 188, 189,
 192
 Oxenstierna, Maria Elisabeth 198
 Oxenstierna af Eka och Lindö, Åke 189
 Oxenstierna till Eka och Bryggholm, Åke
 220

 Palmfelt, Johan 222
 Palmstierna, Nils 70
 Paradis, Maria Juliana 27, 33, 157
 Pasch, Johan 189, 190, 191
 Pauli, släkt 31
 Pechlin, C F 31, 141, 142, 148
 Pechlin, Anna Christina f Plomgren 31,
 148
 Persson, Erik 100
 Petersen, Herman 130, 136, 137, 199
 Petersen, Volter 33, 93
 Petersen & Hising 33, 93
 Petersen, släkt 31
 Pettersson, Johan Adam 104
 Pfeif, Pehr 222
 Piper, Carl 223
 Plomgren, Anders von 131, 138, 148
 Plomgren, Thomas 30, 33, 130, 156,
 157, 178, 182
 Plomgren, familj 25, 31
 Post, Fredric von 151, 178
 Post, Wilhelm von 65, 98, 193, 200
 Prankhard, Graffin 27, 104, 105, 128,
 193

- Quast Pettersson, Magnus 193
- Reenstierna, Fredrik Ulrik 149
- Reuterkrantz, Carl Gustaf 27
- Ribbing af Zernawa, Catharina Charlotta 221
- Ribbing af Zernawa, Gustaf 52
- Ribbing af Zernawa, Lennart 221
- Ribbing af Zernawa, Ulrika Eleonora 221
- Rijswijk, Jan 188
- Rinman, Sven 39, 47, 78, 190
- Risberg, Christ 149
- Robsahm, J L 148
- Robson, C M af 179
- Rosén, Gabriel 196
- Rosén, Johan 196
- Rosén, Sven 195
- Rosén-Rosenblad, Eberhard 195
- Rosenius, Erik 82
- Rosén von Rosenstein, Nils 39, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 141, 142, 165
- Rothoff, Isak 141, 142
- Rudbeck, Olof d y 82
- Runer, Erik 109
- Sandels, Samuel 24, 147, 148, 151, 178, 210
- Sattler, Johan Werner 50, 53, 191, 198
- Schacht, professor 86
- Scheffel, Johan Henrik 191
- Scheffer, Helena Maria 34
- Schissler, Sara Elisabeth 152, 211
- Schrik, Maerten 188
- Schultz von Schulzenheim, David 142
- Seignette, Pierre 196
- Sensert, Walter 187
- Seth, Gabriel 71
- Shore, Samuel 104, 105
- Siöblad, Catharina Maria 53
- Siöblad, Johan 222
- Smaraeus, Johan 109, 141, 142
- Sofia Albertina 86
- Sparre, Erik 191
- Stackheif 149
- Stenman, Peter 85, 197
- Stephens, Jane (Joanna) 84, 85, 88, 165
- Stockenström, Erik von 70, 147, 151, 178, 194
- Stockenström, von, släkt 31
- Strohkirk, Johan Anders 77
- Strömbäck, Cajsa Stina 109
- Strömbäck, Erik 201
- Strömbäck, Peder 201
- Strömer, Mårten 34, 109, 169
- Strömfelt, Anna Magdalena 221
- Strömfelt, Otto Reinhold 221
- Strömfelt, Ulrika 53
- Stålhandske, Anna Catharina 97, 200
- Swedmark, Jacob, 40, 47, 62, 67, 74, 77, 85, 86, 88, 90, 97, 98, 103, 186, 193, 198, 203
- Swedmark, W E 48
- Tamm, P A 19, 20
- Taube af Kudding, Hans Henrik 52, 98, 192
- Taube, Ulrica Charlotta g m Antoine De Geer 45, 48, 85, 94, 102, 111, 113, 137, 161, 188, 205
- Tawast, Ulrika 143
- Tessin, Karl Gustav 71
- Teet, Johan 187
- Theel, Albrecht 125
- Torstenson, Ebba 142
- Torstenson, Lennart 210
- Charles & William Tottie 21, 34, 106, 108, 148, 169, 210
- Tottie, familj 22
- Toutin, släkt 31
- Trigland, Johanna Sophia 187
- Uggla, C G 142
- Uggla, C M 142
- Uggla, C U 141
- Uggla, Fredrik 141
- Uggla, L J 142
- Uggla, L M 141
- Ugglas, Samuel af 152, 211

Wadström, Carl Niklas 121, 122, 123,
124, 134, 169, 204, 208
Wahrendorff, familj 22
Wallberg, J G 39, 69, 70, 71, 73, 77,
100, 101, 199
Wallenberg, familj 180
Wallvijk, Johan von 223
Wattrang, Carl J 187
Weiss, fältskär 100, 101
Werander, Carl-Gustaf 130
Wiebel, Christian Sigismund von 189
Wirgin, Arvid 141, 142
Wittfoth, Caroline 211
Wittfoth, Gustaf 147, 151, 152, 178,
211

Wittfoth, Hedvig 211
Woodsworth, Samuel 104
Worster, Samuel 28, 104
Wrangel, Carl Gustaf 53
Wrangel af Lindeberg, Erik 53, 97, 200
Wrede, Fabian 70
Wählberg, Gustaf 40, 46, 62, 63, 68, 71,
73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 86, 109,
161, 178, 186
Wäsström, P A 40, 45, 46, 47, 97, 207

Örn, Erik 62
Örner, Jacob 40, 45, 46, 47, 48, 56, 186,
190, 199, 200
Örnsköld, P A 125, 201

Ortsregister

Registret täcker brödtext och noter och upptar namn på bruk, utom Forsmark och Österby, gods, gruvor, lastageplatser, manufakturverk, masugnar och andra orter i Sverige inklusive den finska riksdelen.

- Aldersfors 34, 108, 109, 110, 138, 157,
169, 171
Alingsås 142
Antskog 34, 36, 38, 108, 124, 137, 149,
157, 158, 169, 172, 173, 176, 185,
212

Berkinge 39, 94, 187
Björnsnäs 149
Björnsvik 149
Borggård 171
Borås 82

Dannemora 9, 36, 94, 184, 187, 195
Drottningholm 29

Ehrendal 107
Ekebyholm 142
Eksjöhovgård 142, 149

Finspång 70, 123, 160, 161, 162, 178,
203
Fiskars 108, 138, 158, 169, 172, 176,
185, 212
Forsbol 75, 94, 96, 187
Fossala 47, 48, 102
Franshammar 37, 125, 126, 152
Frösvidal 136, 137, 208
Fågelvik 142

Galtström 75, 76, 102
Gimo 13, 34, 36, 37, 40, 55, 67, 104,
114, 119, 121, 122, 123, 124, 132,
133, 134, 135, 139, 141, 157, 158,
160, 161, 168, 172, 173, 174, 175,
176, 178, 179, 184, 186, 189, 205,
207, 209
Gnarp 25, 30, 74, 106, 107, 130, 168
Gnesta 107
Gysinge 19, 147, 205, 211
Göteborg 159, 196

Harg 19, 76, 187
Hassela 36, 125, 126
Hedvigsfors 20, 34, 36, 108, 109, 138,
141, 152, 154, 157, 173, 174, 211
Helsingfors 29
Herräng 36, 38, 107, 108, 125, 158, 175
Hessle 142
Hillebola 40
Hudiksvall 125
Häringe 149
Härnösand 125

Iggesund 19, 25, 107, 130

Johannesberg 123
Johannisfors 36, 131, 157, 178
Juvansbo 94, 107

Kallerö 18, 62, 195
Kallriga 78
Karlholm 40, 55, 189, 192
Kimo 34, 36, 38, 125, 138, 141, 157,
158, 168, 172, 173, 174, 185, 212
Klockhammar 137
Koskis 21, 34, 36, 38, 108, 109,
137, 140, 141, 157, 158, 169, 172,
173, 176, 185, 212
Krusenbergs 142

Kulla 108, 169, 176
 Lund 82
 Lövsta 9, 13, 19, 40, 41, 42, 55, 67, 94,
 95, 104, 110, 124, 127, 157, 162,
 164, 180, 190, 205
 Lövstaverken 11, 20, 40, 105, 160, 168,
 178
 Medevi 70
 Männäis 34, 36, 38, 122, 123, 133, 134,
 135, 141, 157, 158, 169, 175, 207
 Nollhaga 142
 Noor 142
 Norrboda 77
 Norrtälje 36, 38, 158
 Olofsfors 34, 36, 37, 125, 126, 148,
 152, 157, 158, 170
 Oravais 34, 38, 125, 141, 157, 158, 168,
 172, 185, 212
 Orisberg 34, 36, 38, 124, 141, 157, 158,
 168, 172, 173, 174, 185, 212
 Ortala 34, 36, 37, 38, 121, 122, 123,
 124, 141, 157, 158, 169, 171, 173,
 175, 184, 211
 Ramhult 94, 107
 Robertsfors 21, 34, 36, 37, 125, 126,
 157, 158, 170, 184, 209
 Rydboholm 142
 Salsta 142
 Sexdrega 82
 Skebo 19, 34, 36, 37, 38, 108, 121, 122,
 124, 141, 157, 158, 169, 171, 173,
 175, 184, 211
 Skeboholm 122
 Skinnskätteberg 130
 Skokloster 142
 Skånelaholm 27, 30, 31, 32, 33, 84, 116,
 148, 151, 152, 156, 178, 182, 183,
 193, 207
 Sonstorp 70
 Stjärnsund 171
 Stjärnvik 123
 Stockholm 17, 28, 29, 31, 32, 40, 62,
 63, 64, 65, 67, 102, 142, 155, 159,
 163, 209
 Stora Sundby 191
 Ström 25, 30, 31, 74, 75, 106, 107, 108,
 109, 125, 127, 130
 Strömbacka 20, 108, 125, 201
 Strömsberg 40, 55, 118, 192, 202
 Strömsbergsverken 11, 20, 36, 40, 104,
 105, 110, 160, 168, 178
 Strömsverken 24, 33, 126, 130, 131,
 141, 152, 154, 156, 157, 158, 168,
 173
 Sundsvall 29
 Svenljunga 82
 Söderfors 19, 20, 25, 106, 182
 Tobo 40, 189
 Tomtebo 183
 Torneå 29
 Tullgarn 142, 149
 Tånga 40, 187, 207
 Uddeholm 142
 Uddnäs 133, 134, 184, 207
 Ullfors 40, 55, 118, 192, 202
 Umeå 125
 Untra 19
 Uppsala 82, 109, 148
 Utö 24, 107
 Vanås 28
 Vasa 29, 125
 Vattholma 78, 142
 Vigelsbo 94, 107, 187, 199
 Våla 190
 Vällnora 40, 123, 160, 184, 187, 209
 Väsby 207
 Västanfors 183
 Västland 40, 55, 118, 192, 202
 Västra Silvberg 183
 Åbo 29
 Åkerby 40, 55, 104, 110

Älvkarleö 19

Ängskär 62

Öregrund 62

Österbo 108, 138, 152, 154, 169, 201

Östra Silvberg 183

Övedskloster 142

KVHAA HANDLINGAR *Historiska serien*

- 1 Boëthius, B., *Dalarnas bränsleskatter och Stora Kopparbergs bergsfrälse under äldre Vasatid*. 1957
- 2 Viljanti, A., *Gustav Vasas ryska krig 1554–1557*. 1–2 (The Russian War of Gustav Vasa 1554–1557). 1957
- 3 Axelsson, S., *Sverige i dansk annalistik 900–1400*. 1956
- 4 Olofsson, S.I., *Efter Westfaliska freden. Sveriges yttre politik 1650–1654* (Nach dem Westfälischen Frieden. Die Aussenpolitik Schwedens 1650–1654). 1957
- 5 Odén, B., *Kopparhandel och statsmonopol. Studier i svensk handelshistoria under senare 1500-talet* (Kupferhandel und Staatsmonopol. Studien in schwedischer Handelsgeschichte im späteren 16. Jahrhundert). 1960
- 6 Carlsson, G., *Från Erik Segersäll till Gustav Vasa. Undersökningar och rön* (Von Erik Segersäll bis Gustav Vasa. Untersuchungen und Ergebnisse). 1961
- 7 Fahlborg, B., *Sveriges yttre politik 1668–1672*. 1–2. 1961
- 8 Soom, A., *Der Baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert*. 1961
- 9 Steckzén, B., *Birkarlar och lappar. En studie i birkarleväsendets, lappbefolkningens och skinnhandelns historia*. 1964
- 10 *Gustavianska opinioner. Michael Anckarsvärds brev till Nathanael Gerhard Schulthén 1790–1808*. Med inledning och kommentarer utgivna av Mustelin, O. 1965
- 11 Klockars, B., *Birgitta och böckerna. En undersökning av den heliga Birgittas källor* (Sources of the writings of St. Bridget of Sweden). 1966
- 12 Ekwall, S., *Vår äldsta Birgittavita och dennas viktigaste varianter* (La plus ancienne vie de S:te Brigitte et ses deux variations les plus importantes). 1965
- 13 Ström, A., *Huvuddragen av Olof Håkanssons politiska verksamhet åren 1726–1743* (The political activities of Olof Håkansson, 1726–1743). 1967
- 14 Bachman, M.-L., *Studier i Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens historia* (History of the Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities, 1837–1879). 1969
- 15 Soom, A., *Die Zunfthandwerker in Reval im siebzehnten Jahrhundert*. 1971
- 16 Klockars, B., *Birgitta och hennes värld*. 1971
- 17 Friedlaender, I., *Peringskölds Diplomatarium*. (Zusammenfassung) 1971. ISBN 91-7192-004-8
- 18 Lundberg, B., *Territoriell indelning och skatt i Uppland under medeltiden* (Territoriale Einteilung und Besteuerung in Uppland im Mittelalter). 1972. ISBN 91-7192-045-5
- 19 Arnell, S., *Bidrag till belysning av den baltiska fronten under det nordiska sju-årskriget 1563–1570*. 1977. ISBN 91-7402-033-1
- 20 Kumlien, K., *Historieskrivning och kungadöme i svensk medeltid*. 1979. ISBN 91-7402-094-3

- 21 Klockars, B., *I Nådens dal. Klosterfolk och andra c. 1440–1590*. 1979.
ISBN 91-7402-079-X
- 22 Schück, H., *Engelbrektskrönikan. Tillkomsten och författaren*. 1994.
ISBN 91-7402-245-8
- 23 Schück, H., *Rikets råd och män. Herredag och råd i Sverige 1280–1480*.
2005. ISBN 91-7402-352-7
- 24 Myrdal, J., *The Dovring Saga. A story of academic immigration*. 2010.
ISBN 91-7402-395-4